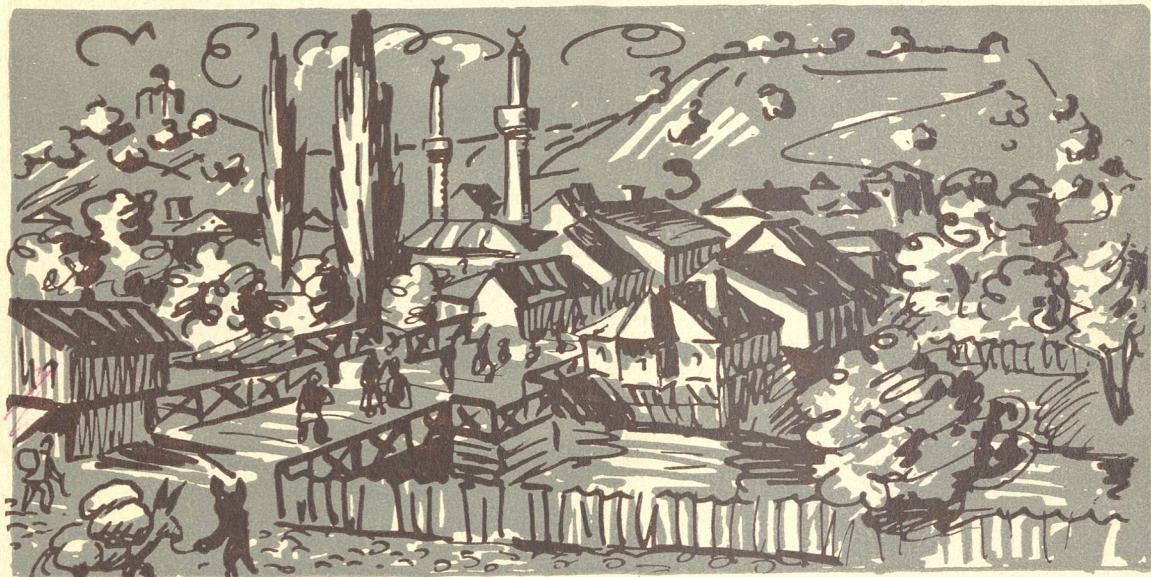

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

II

ЛЕСКОВАЧ

1962

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

Редакциони одбор:
ДРАГУТИН ЂОРЂЕВИЋ
СТОЈАН НИКОЛИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ
МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

Одговорни уредник:
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Штампа:

Новинско издавачко предузеће
„Наша реч“ — Лесковац, тел. 23-23

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

II

ЛЕСКОВАЦ 1962.

Географски положај Лесковца

Лесковац, одавно позната варош на југу Србије, у јужноморавској котлини, чувена је занатска чаршија и прво индустриско место у овом крају.

Овај град се развио прилично давно, још у средњем веку, а можда и раније, само о томе нема сигурних података. Он је постао средиште простране котлине, потиснувши у заборав многа некад моћнија и снажнија насеља из овог дела јужноморавског слива, међу којима и познати Царичин Град, Ново Брдо, некад чувено рударско место, и друга мања позната средњовековна или чак и римска насеља. За ово је било јасно одређених узрока. Ти узорци су дали првенство Лесковцу над осталим насељима у пространој јужноморавској котлини.

У котлини „ограниченој на југу огранцима Голака, Љисца и Буковика, на истоку огранцима Буковика, Крушевице, Бабичке Планине, Гарине и Селичевице, на западу Петровом Гором и Пасјачом, а на северу нашироко отвореној према Добричу“, било је много насеља још у праисторији, о чему сведоче многобројна налазишта, затим у римско доба и још касније у средњем веку, али се Лесковац истакао погодношћу свог географског положаја и постао њено најважније средиште. (2, с. 18).

Лесковац се налази у средишту котлине, ближе њеном источном ободу, на месту где се стичу четири важније бочне долине у магистралну, јужноморавску долину: долине Јабланице и Ветернице на западу, долина Власине на истоку и најзад, нешто северније, стиче се са запада и долина Пусте реке. Сасвим је природно што се на сутоку тих долина јавило значајније насеље.

Развноврсност појединих делова котлине, како природна тако и привредна, створила је потребу за једним централним тржиштем и занатским средиштем. Избор је пао на Лесковац из ра-

злога што он лежи у центру котлине и готово је подједнако удаљен од свих њених ободних делова. Ако се томе дођа да су све бочне долине нагнуте ка моравској равни и да то олакшава дојазак у Лесковац становништву ободних делова котлине, онда се и у томе може видети значај географског положаја за живот и развој овог града.

Није случајност ни то да се Лесковац развио на реци Ветерници, на месту где ова долина избија у моравску долину. Стари назив ове области Дубочица (Дибочица) у народу се још увек везује за ову долину и чува се стара легенда о прокопавању канала код Курвинграда и отицању „дубоке“ воде по којој је, наводно, и крај добио име. Ова се долина одликује још једном важном особином: стабилношћу становништва. Наиме, становништво у долини Ветернице се много слабије исељавало, померало, односно мењало, тако да је очуван континуитет становништва још из средњег века. Овде је становништво „стариначко“ како га антропографи и етолози називају, за разлику од становништва Јабланице, Пусте Реке и долине Власине, па и осталих делова котлине, где се становништво из различних узрока врло често кретало и мењало. Логично је онда да се једно насеље већег, централног значаја јавило баш у том делу котлине стабилном у погледу становништва.

На ову стабилност у погледу становништва надовезује се и одређена привредна стабилност овог краја. Долина Ветернице је предео конопље, која се у великом количинама гајила, а и сада се гаји око реке. Конопља се топила у реци и служила као основна сировина ужарској производњи по којој је Лесковац као главно извозничко место ових производа, био познат на целом Балкану. Лесковац је постао средиште за прераду и извоз конопље, јер је лежао на месту где је долина

Ветернице излазила у моравску долину, преко које је имала отворен излаз и према северу и према југу, а и према истоку.

За појаву и развитак Лесковца као градског средишта свакако је био од утицаја и ондањи саобраћајни положај. У средњем веку, па и у турско време, овај град је лежао на важним саобраћајницама. Још за Римљана је од Ниша водио пут на југ моравском долином за Лесковац и Врање, а долином Пчиње за Куманово и даље за Македонију. (2, с. 78). На карти караванских путева кроз јужну Србију коју је објавио Сергије Димитријевић (3. карта), види се да је Лесковац преко Новог Брда и Јањева био везан за Призрен, а код Јањева су се од тог пута рачвали путеви за Нови Пазар, Пећ и Скопље. С друге стране, преко Прокупља и Јастребца Лесковац је био везан са Крушевцем и даље на северу са Београдом. Од нарочитог значаја у то време био је пут преко Новог Пазара којим су се у средњем веку и у турско време кретали каравани дубровачких трговаца. Они су из ових предела извозили вуну, а довозили оно што је било потребно преко својих колонија у Новом Пазару, Прокупљу и др.

Затим, по наводу Јов. Х. Васиљевића, постојао је и пут „који је кроз Ропотово и Кончул силазио у врањско поморавље.“ Код Бујановца се од њега одвајао пут који је преко села Дубочице и Собине, ишао десном косом Кратиловице, па преко Девотина и Польанице стизао у Лесковац. Из тога се види да је већ у средњем веку Лесковац био стечиште путева са разних страна што је такође допринело појави и формирању града (2, с. 79—292).

Из претходне анализе положаја Лесковца јасно се издвајају следећи елементи: централни положај у пространој котлини, суток бочних долина које су служиле као саобраћајнице појединим деловима области, стабилност становништва и привреде ветерничке долине и, најзад, положај у односу на важније средњевековне саобраћајне путеве преко којих се обављао тада најзначајнији трговачки промет са Дубровником, тада главним посредником за трговину Балкана са земљама запада. У овим елементима географског положаја Лесковца треба тражити узроке за појаву овог градског насеља; и за почетак његовог развоја и његовог издвајања као средишта између насеља ове котлине, од којих нека потичу још из праисторије.

Интересантно је истаћи да се повољност географског положаја Лесковца није мењала у негативном смислу од постанка овог насеља до данас. Наime, географски положај Лесковца од тог времена није се погоршао нити постао неповољнији за развој града, као што се то десило многим другим насељима Србије, чувеним у средњем веку. Напротив и развој саобраћаја, и развој трговине, и развој целокупне привреде овог дела Србије само су појачали значај и повољност положаја који је Лесковац од раније имао.

Елементи који чине његов географски положај повољним помињу се и у досадашњој литератури.

М. Ђ. Милићевић, који је међу првима дао свој осврт о положају Лесковца, говори овако: „Лесковац варошица на обали старе реке Ветернице, 7 часова и 57 минута на југу од Ниша, на путу који води из Ниша уз Мораву ка Врањи.“ (5, с. 112). Он истиче следеће елементе: прво, да је Лесковац град у долини Ветернице; друго, да је у близини Ниша; и треће, да је на путу којим је централна северна Србија повезана са југом и са Македонијом.

П. Р. Косовић и Мих. Ј. Миладиновић написали су следеће о положају Лесковца: „Родна и пространа равница и уопште врло угодне природне погодбе учиниле су те је ова варош имала значај и важност и у старије и у позније време“, а даље, говорећи о средњевековном значају, кажу: „Али судећи по месту на коме је, у сред плодне равнице а недалеко од Новог Брда и рударских вароши око Копаоника, може се слободно рећи, да је том погледу Лесковац био доста важна тачка“. Они према томе истичу два момента: плодност и пространство равнице, а у средњем веку, близину рударских насеља Новог Брда и рудника око Копаоника (2, с. 38).

Проф. Б. Ж. Милојевић, међутим више истиче значај саобраћајнице за Лесковац. Он каже: „Лесковац је на месту где се стичу путеви који воде долинама Јабланице, Ветернице, Јужне Мораве и Власине. Тако он представља привредно средиште за четири простране и плодне долине.“ И на другом месту он каже: „Поменуто је како моравски пут обилази Грделичку Клисуру. Рачунајући низводно, Врање је на месту где се он у њу спушта.“ (6, с. 347—348 и с. 185). Проф. Милојевић, према томе, истиче саобраћајну повезаност Лесковца са сколином путем бочних долина и значај моравског пута

који је, као најважнија магистрала централне Србије, доприносио утицају овог насеља од средњег века до данас.

И сасвим је тачно што су претходници запазили о данашњем положају Лесковаца. И плодност, и пространство лесковачког поља, и суток бочних долина којима воде важне саобраћајнице, и положај на централној магистрали Србије, и положај на изласку из ветерничке долине и, најзад, близина Ниша — све су то елементи значајни и данас за Лесковац и његову централну улогу међу насељима лесковачке котлине.

Плодна равница око Лесковаца је главни произвођач и снабдевач градског тржишта, а због знатне насељености већи део насеља ове равнице даје радну снагу индустрији Лесковаца.

Суток бочних долина везао је за Лесковац преко саобраћајница које иду тим долинама област од Ниша на северу до Врања на југу и од Петрове горе на западу до Црне Траве на истоку. Ови путеви што се од Лесковаца разилазе у свим правцима кроз поменуте бочне долине несумњиво су значајни за локални и регионални положај Лесковаца, јер је преко њих он данас средиште од Сијаринске Бање на западу до бугарске границе на истоку.

Кроз Лесковац и у непосредној његовој близини пролази данас стари моравски пут и Ауто-пут братства и јединства који имају значај магистрала како за град тако и за област, јер их везују са осталим деловима земље, а и са пределима изван наше земље.

Железничка пруга, која је 1886. прошла овим делом моравске долине од Ниша до тадашње турске границе, и која се доцније продужила до Солуна, појачала је и локално-регионални и саобраћајни значај Лесковаца. Она је и данас једна од најзначајнијих саобраћајница овог предела, али не због локалног, него због републичког и међународног значаја, јер су Лесковац и његова околина њоме повезани са свим деловима Југославије и са многим другим земљама.

Близина Ниша на северу и Врања на југу, међутим, несумњиво је имала супротно дејство на положај Лесковаца у поређењу са осталим наведеним елементима. Несумњиво да је Ниш као значајна железничка и вековима важна раскрсница путева међународног значаја (за Цариград и Солун) утицао да се умањи значај Лесковаца као средишта, јер се Лесковац данас одржао само као локално регионално средиште, док је Ниш средиште ширег значаја. Слично

је деловало и Врање на југу, мада су његови утицаји у поређењу са утицајима Ниша много слабији и више локалног карактера.

Лежећи на изласку ветерничке долине у моравску долину Лесковац је и у својој привреди, као што се видело, задржао печат ове најближе и непосредно за њега везане долине. Он је у прошлости био главни извозник конопље и ужарских прерађевина из ове долине. Оваква привредна оријентација на производњу, прераду и извоз конопље, као и погодне саобраћајне везе условили су појаву прве текстилне фабрике, фабрике гајтана, у долини Ветернице, у селу Стројковцу, још 1884. године, а десетак година касније и стварање прве текстилне фабрике у Лесковцу. Ово је доцније одлучило његов развојни пут у правцу стварања изразитог средишта текстилне индустрије: стварања српског Манчестра, како мно-ги за њега кажу. Због тога утицаји Ниша на северу и Врања на југу нису могли у јачој мери да потисну Лесковац.

У закључку би се могло рећи следеће. Плодна равница, суток бочних долина, положај на изласку ветерничке долине са стабилним становништвом и изразитом привредном карактеристиком утицали су да се ово место истакне у односу на друга околна насеља ове области. Развој саобраћајница, нарочито појава моравског пута и пруге, допринели су доцније да се ово насеље развије као трговачко, занатско, а затим и као индустријско средиште. Близина рударских вароши у средњем веку није имала неку непосредну улогу на појаву овог насеља, али је посредно утицала на развој трговине у овом делу Србије и изазвала потребу за појавом једног локалног средишта.. Касније, кад су средњовековне вароши изгубиле свој значај, за положај Лесковаца је од значаја близина Ниша, важног балканског саобраћајног чвора, и с друге стране близина Врања, мањег локалног трговинско-занатског средишта. И док су први елементи утицали на Лесковац повољно, омогућујући му да постигне у свом развоју данашњи ниво, дотле су други, ако не спутавали, ипак деловали тако да ограниче развој значаја

Лесковца да он остане само локално привредно средиште Лесковачке котлине.

■ ЛИТЕРАТУРА

1. **С. Милојевић:** Лесковачка котлина са околином (геоморфолошка проучавања); Гласник географског друштва, св. 10, Београд, 1924 год.

2. **Петар Р. Косовић и Михајло Ј. Миладиновић:** Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку и у турско време;

Годишњица Николе Чупића, књ. 21, Београд, 1921. год.

3. **Сергије Димитријевић:** Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку; Посебна издања САН, књ. СССIV, Историски институт, књ. 10, Београд, 1958. год.

4. **Јов. Х. Васильевић:** Ка историји града Врања и његове околине, Годишњица Николе Чупића, књ. XVI, Београд, 1896. год.

5. **М. Ђ. Милићевић:** Краљевина Србија, Београд, 1884. год.

6. **Б. Ж. Милојевић:** Главне долине Југославије. Посебна издања САН, књ. СХХVI, Одељење природно-математичких наука, књ. 5, Београд, 1951. год.

Др Владимир Стојанчевић

Први српски устанак и лесковачки крај

Све до друге половине 1805. године први српски устанак био је ограничен само на северну Србију, на Београдски пашалук. Настао као „буна на дахије“ устанак је у почетку, у ствари, имао одбрамбено-ослободилачки карактер: његова тежња је била да се уклони дахијска управа те да се тиме српском народу у дванаест нахија Београдског пашалука поврате раније аутономне по властице. У току 1804. године тај заједнички устанак био је у потпуности извршен: дахије су изгубиле не само своју власт већ и своје животе. Али, уместо њих, у Београду се био утврдио крџалијски вођа Алија Гушанац који се пред устаницима појавио као крупна сметња у њиховим надама и жељама. Ослоњен на плаћеничку војску, крџалије, он је, унеколико, заменио дахије па је чак, повремено, и ратовао са Србима у београдској околини.

Оваква нередовна ситуација нагнала је почетком 1805. године турску владу, Порту, да изврши припреме за поновну успоставу своје власти у Београдском пашалуку. Знајући за узроке и разлоге српског устанка, о чему је била обавештена, поред осталог, и из извештаја свога емисара у побуњеном делу Србије, Бећир паше, Порта је у ствари циљала на Гушанца Алију и крџалије, иако је почела подозревати и на непокорне и толико отпорне Србе. Ради тога нишки мухафиз (командант тврђаве) Хафиз паша добио је налог да крене за Београдски пашалук и успостави легални поредак и јавну безбедност. Но, српски устаници, немајући много вере у Хафиз пашу не хтедоше пропустити његову војску за Београд: битком на Иванковцу у августу 1805. године Срби су разбили Турке, односно турску царску војску, при чему је и сам Хафиз паша изгубио главу умрвши од ране задобијене у бици.¹

Овај догађај значио је крупну преткницу не само у даљем развитку устанка у Београдском пашалуку већ, великим делом, и за остале српске крајеве, у првом реду за српско становништво у околним турским пашалуцима. После битке на Иванковцу устанак више није представљао само локалну буну већ отворени устанак против турске царске власти уопште. Већ тада међу устаничким старешинама почиње се јављати мисао о проширењу устанка и на остале Србе како би се, према могућностима, удруженим снагама покушало са свргавањем турске власти у српском народу. У сврху учвршћења и даљег свог јачања, устанак се почeo организовати не само са војне већ и са политичке и дипломатске стране.

Скупштина устаничких старешина, одржана у Смедереву новембра 1805. године, проглашавала је независност Србије, и уместо одбране усвојила начело офанзивног ослободилачког рата са револуционарним садржајем: да се турска власт у Србији Београдског пашалука више не признаје, да се створи и опреми српска војска до сто хиљада бораца, да се у нове формације револуционарне устаничке војске „приме и Срби изван Београдског пашалука, уопште сваки, који би дошао из српских земаља под Турском и желео да се бори против Турака“, да се царски град Београд освоји на јуриш, и да се — ради бољег вођења рата са Турцима — „упадне на земљиште изван Београдског пашалука, и похватају згодна места за одбрану и утврде“.²

Са последњим данима 1805. године и са првим недељама 1806. године закључци Смедеревске скупштине су се почели претварати у дело: у јануару 1806. године српски устаници су изашли изван граница Београдског пашалука и упутили се у суседне турске облас-

ти: видински, нишки, лесковачки, новопазарски и босански пашалук. У устаничкој војсци већ тада су се налазили многи добровољци и пребеглице из разних крајева у унутрашњости Турске.³ Лесковачки крај био је међу првима који се придружио војсци која је долазила из Београдског пашалука.

О учешћу Лесковца и Лесковчана у првом српском устанку, о јубиларној прослави сто педесете годишњице Устаника, појавила су се два лепа и добра рада: од Сергија Димитријевића⁴ и Светислава Петровића.⁵ У њима приказани су борци и поприште српско-турских борби у лесковачком крају, са пуно аутентичне историјске документације и података наративно-традиционалног карактера. Локална историја Лесковца у догађајима око првог српског устанка тиме је била изведена из заборава прошлости и укључена у овај епохални покрет новије историје српског народа у 19. веку. Али, баш због тога (нехотичног) инсистирања на што прецизније и потпуније приказивање Лесковца и његове околине у борбама за време првог устанка, пренебегао се — по нашем мишљењу — онај шири аспект развитка и изостало посматрање локалне историје у складу са развојем првог српског устанка као целине.⁶ Сврха је овога рада да успостави ту везу посебног и општег, и да развијак ослободилачке борбе народа лесковачког краја прикаже и оцени и са становишта целокупне политике првог устанка, односно са гледишта концепције руководећих устаничких старешина и устаничких политичких foruma у овом крају српско-турског десетогодишњег ратовања.

I

Пораз Хафиз пашин на Иванковцу довео је у забуну Порту и султана. Су-протставивши се царској војсци, устаници су се у ствари супротставили турској централној власти, односно одметнули од ње и њених легалних представника. Самим тим, они су, по турској гледишту, сврстали себе у колективни ред одметника чије су кривице, по том истом гледишту, биле утолико веће што је била проливена и крв правоверних муслимана — извршилаца султанових жеља и заповести. Порта је отуда решила да свим расположивим средствима угushi устанак, па је крајем 1805. године послала нарочите фермане свим околним турским заповедницима, пашама. У њима била је дата строга директива да се припреме ло-

калне спахије, јаничари и добровољци за поход на устанике у Београдском пашалуку, да се одузме све оружје од потчињене раје у сопственим пашалуцима, да се открију све тајне везе устаника са турским поданицима и да се спале сва насеља у којима се могла осетити било агитација устаника из Београдског пашалука било спонтано вршено припреме за локалне устанке против Турака у циљу придрживања српској војсци из Београдског пашалука. Један такав ферман био је послат и лесковачком Шашит паши, иначе управнику пространог и богатог Крушевачког (или Алаџа-Хисар) санџака.

Одлуке Смедеревске скупштине, о чему су повериљиви извештаји преко Аустрије и Влашке допрли и до Цариграда, уверили су Порту да је српски устанак престао бити локална буна и да је имао далеко шире размере и радикалније циљеве борбе са Турцима но што је то на први поглед изгледало. Отуда су накнадни фермани, до ригорозности у извршењу, инсистирали на темељитим турским војним припремама и на крајњу будност према целокупном српском становништву. Шашит паша, који је дотле важио као пријатељ Срба у Београдском пашалуку, и због суревњивости на Хафиз пашу чак правдао устаника на Порти и помагао им у одашљању молби султану,⁸ морао је променити из основа свој став не само према устаницима у Београдском пашалуку већ и према сопственим породицама. Самим тим лесковачки крај, са својим људима, нашао се у делокругу утицаја и догађаја који је први српски устанак изазвао својим избијањем у севернијем делу ондашње турске државе.

Према једном једином очуваном историјском документу домаћег порекла о почетку народног покрета у лесковачком крају, вршени припреме за поход на устанике у северној Србији, Шашит паша је спровео и опсежне мере предостржности у свом пашалуку. У нашем раду „Да ли је Лесковац имао кнезове баратлије и кнежинску самоуправу у периоду првог устанка“⁹ ми смо навели једно казивање о лесковачком кнезу Момиру Стојановићу и његовом оцу, старом лесковачком бератлији и оборкнезу Стојану који је био погубљен од Шашит паше некако у време избијања устанка у Шумадији. Ово казивање обелодањује покушај Шашит паше да убиством бератског кнеза Стојана репресивно делује на народ лесковачког краја и прилично тачно одређује

време тога погубљења и, на неки начин, доводи га у везу са великим збивањима у Београдском пашалуку на почетку 19. века. Стојанов син Момир, како се у том казивању наводи, пред опасношћу за свој живот, као да је још у течају 1805. године пребегао преко Прокупља и Крушевца у Београдски пашалук и отуда заједно са војском Младена Миловановића, Станаја Главаша, Стевана Јаковљевића и других учествовао у ослобођењу Крушевачке нахије и у паљењу Прокупља и Куршумлије.

Међутим, други познати историјски извори не потврђују овакав редослед догађаја (Момир је, наводно „изашавши из Лесковаца... ударио на Прокупље и Куршумлију, свуд дозивајући Србе на обрану Отечества; како је овлађао Крушевцем, прешао је Мораву и сојединио се с Младеном који је доле ниже Јагодине, стајао с војском; како су овде заједно на Турке ударили...“)

Колико се поуздано зна, Младен Главаш, Јаковљевић, Вуле Коларац, кнез Јевта из Обрежа и кнез Милоје из Црначе прешли су Западну Мораву 7. јануара (на Богојављење), потуки Шашит пашу и до 12. јануара заузели цељу Крушевачку нахију. „Од Крушевца Младен и Главаш упуте се и дођу близу Ниша. На њих низ реку Топлицу пођу неки Арнаути, али их Срби пресретну код Куршумлије и страшно потуку...“¹⁰ По П Радовановићу, овај поход српске војске десио се „около Ђурђева дне“, са циљем „да избаве народ христијански од Турака“. По њему, после пораза, Турци су се повукли ка Приштини и Лабу.¹¹ С друге стране, један аустријски службени извештај стављао је догађаје у Топлицу и на Куршумлији још на почетак марта. Значајно је то да Младену и Главашу пришао „велики број“ тамошњег становништва, да су Турци били „јако много потучени код Куршумлије“ и да се устанак у овим крајевима и даље ширио.¹² (Извештај овај извештај говори о томе „да су више села усталала на устанак“, да је дошло „до више крвавих сукоба“, да је ове крајеве назива „Албанијом“, а тамошње хришћане, у ствари Србе, „Албанезим“!). У своме писму црногорском владици Петру I (од 29. маја 1806. године, из Смедерева) говорећи о овом походу на Топлицу, Карађорђе помиње, поред победе над Гушанцем Алијом под Београдом и Позваноглуом у Црној Реци, и српске операције на територији лесковачког пашалука: „... и некоје немирне Арнауте возбуњене на Куршумлији щастливо разбили (јесмо)...“¹³

Имајући све ове вести пред очима, у сваком случају једно је тачно: Срби су долазили у Топлицу узели Прокупље и Куршумлију, тукли турску војску на Куршумлији. С друге стране Мораве, у исто време, устаници су били освојили Алексинац и дошли до пред Ниш који се тако нашао у маказама између двеју српских војсака. За то време једно одељење устаничке војске допрло је до Пусте Реке, до села Дубова,¹⁴ па је ступило убрзо и на граничну територију Лесковачке нахије. Највероватније је да је тада лесковачки кнез Момир са једним делом лесковачког становништва приступио устаницима. Лесковачки крај тиме је био укључен у permanentno српско-турско ратовање на једном врло широком фронту.

Овде треба приметити да су се операције устаничких војсака са успехом развијале на готово свим секторима српско-турских борби, од Дунава преко Црне Реке, Мораве, Лабе, Новог Пазара, Старог Влаха до Дрине. Уопште узев, велики део Румелије био је у покрету и побуни, почев од Сереза и Пазарцика до границе Београдског пашалука.¹⁵ У овом низу информација о догађајима на Балканском полуострву, који је изазвао први српски устанак, карактеристичан је извештај који је Управителни совет упутио руском министру иностраних послова, у коме се поред осталог каже: „... цебане и оружја највише требамо, а сви су околни Срби готови да с нама заједно раде. Сви нас себи зову, само оружја немају...“¹⁶ Део ових информација свакако се односио и на лесковачки крај.

Српски упад у Топлицу и у Пусту Реку имао је карактер велике диверзије: узимање згодних позиција за бољу одбрану територије Београдског пашалука, психолошко-морално дезорганизовање турске позадине, активирање српског становништва на устанак и пресељавање неборачког становништва у позадину устаничке територије тамо где се народни устанак не би могао одржати или где су стратегијски услови наметали евакуацију ослобођених крајева.

На основу оваквог развитка догађаја у области Топлице и Пусте Реке можемо сигурно претпоставити да је, неко време, постојала слободна територија бар у северозападном делу Лесковачке нахије. На сваки начин, устаници су тада потпуно контролисали територију између Куршумлије и Ниша на левој обали Јужне Мораве.

Кад се главнина српске војске упутила ка западу, српске снаге око Прокупља нису могле дugo остати на томе положају. Иако су турске пограничне посаде и војске видинског, нишког и лесковачког паше биле потучене, оне нису биле и потпуно савладане. Устаничко врховно руководство, стoga, наредило је повлачење јужних српских трупа на венац планине Јастребац и у околину Алексинца. Сва освајања јужно од те линије била су напуштена.

Са устаничком војском повукло се и становништво северног дела лесковачке нахије, и заједно са прокупачким и куршумлијским Србима прешло најпре у крушевачку, а потом у јагодинску нахију, у Темнић, Левач и Белицу.¹⁷ У новоме крају, лесковачки кнез Момир Стојановић добио је цивилну надлежност у управљању над избеглицама свога краја, док је људство способно за борбу, једним делом, прешло у новоосновано утврђење Делиград: њима на челу налазио се бимбаша (касније војвода) Стрела Петровић. За команданта Делиграда и целог јужног српског фронта према Нишу Карађорђе је тада поставио Петра Добрњца. Пребегли Лесковчани су се тако нашли у вихору динамичног и великог првог српског устанка. На јужном српском фронту, мада нису били бројем много заступљени, они су тада, заједно са војницима Шумадијског Поморавља, Браничева, Ресаве и параћинског краја пуних седам година стајали са оружјем у руци према турској румелијској војсци, и бранећи тековине устанка у ствари бранили изгледе и за ослобођење свога завичаја: у три или четири наврата, током следећих година устанка, они су у томе чак и успевали, истина делимично и повремено, као што ћемо изнети на наредним странама.

Продор српске устаничке војске из Београдског пашалука, народни устанак једног дела Лесковчана и емиграција већег броја становника лесковачког краја заједно са (обор) кнезом Момиром, навели су Шашит пашу на опсежне мере за рестаурацију и консолидацију турске власти не само у Лесковцу и његовој ближој околини већ и на целом подручју Лесковачког пашалука (који су српски устаници за једну половину отприлике трајно ослободили и војнички утврдили). Уосталом он је и од саме Порте добио такав налог и био је предвиђен за заменика Ибрахима паше, скадарског везира, који је управо био наименован за главног комandanта турске румелијске војске са којом је

требало у току лета извршити офанзиву на побуњене Србе са правцем наступања из долине Јужне Мораве.¹⁸ Упоредо са овом, била је припремана и једна офанзива из правца Видина, а друга из Босне, како би се Србија концентрично напала и лакше савладала.

Колико су последњи наведени до-гађаји узбунили Порту, види се и по једној тајној инструкцији сераскеријата (министарства војног) у којој се издаје заповест „да се убија, уништава и стреља сваки бунтовник, па се ма где ухватио, само да би се у корену могла уништити клица устанка. Ово ако се успешно изврши рачунаће се као освета правоверних муслимана коју им налаже њихова верска дужност...“¹⁹

У првим недељама летњих месеци 1806. године, турска румелијска војска била је сконцентрисана у Нишу, а њене резерве у Софији. У току јула и августа, за шест недеља, Турци су не прекидно нападали Делиград и његова помоћна утврђења на левој и десној обали Мораве. Српска одбрана била је жилава и упорна, а устаници су са пуно ратничке вештине и храбrosti одбијали узастопне турске јурише. Једно време на челу турске војске стајао је баш лесковачки Шашит паша.

За то време Срби су ратовали и на Дрини и у Крајини. Првог августа 1806. године на Мишару код Шапца турска босанска војска била је до ногу потучена, па је Карађорђе са главниотом војском српског западног фронта похитao Делиграду у помоћ. Ојачане српске снаге прешли су у противофанзиву. Петар Добрњац извршио је фронтални пробој турског главног шанца и почeo снажно потискивати Турке ка Нишу. Убрзо затим, по Карађорђевој наредби, Станоје Главаш, са две и по хиљаде пешака и пет стотина „добрих“ коњаника, поновио је диверзију с пролећа те године: преко Јастрепца он се спустио у Топлицу и 26. августа изненада напао на Прокупље.²⁰ Турци су били потучени, а варош ослобођена по други пут. Потукавши Турке у повлачењу и у Добрчику, он је један одред послao према Курвинграду, а са главниот отишao уз Топлицу према Лабу и Брвенику да би угрозио тамошње мусиманско становништво и изазвао повлачење турске војске код Ниша углавном Арбанаса са Косова и из средње Албаније.²¹ Лесковачка нахија опет је ушла у сферу акција српске војске. Недостају, међутим, појединости о ситуацији у лесковачком крају после турског пораза и поновног српског заузећа Прокупља.

Према нејасним и не сасвим поузданим вестима из савремене француске штампе, изгледа да су се Турци после пораза на Делиграду и Прокупљу делом повукли према Нишу и ту затворили у тврђаву, делом пак разбегли. Лесковац је морао бити пролазно место ове разбијене војске, односно поједињих њених одреда. То утолико пре што је, изгледа, и турска стратеџиска резерва, сконцентрисана у Софији и предвођена од румелијскије Ибрахим паше, претрпела поразе на подручју око Ломоја, Превале и Ђипровца (данас у западној Бугарској), па је наводно Ибрахим паша затражио шестонедељно примирје на које су и Срби пристали.²² (Веома конфузне вести говориле су о присуству српске војске чак и у околини Тринске клисуре и Ђустендила, што се могло односити на могуће оружане снаге локалних устаника у томе крају).²³ Уколико би се овим вестима поклонила пажња, као можда истинитим, онда би се могло сматрати да је и шире периферија лесковачког краја на тој страни, Власина, узела учешће у борбама против Турака, по свој прилици као самостално и од остале устничке војске изоловано подручје.²⁴

Хладни јесењи дани су ово примирје претворили у мир, пошто су се и српска и турска војска повукле у своје пољазне базе далеко од овог ратишта. Сем тога, управа у ово време, почетком септембра 1806. године, из Цариграда се био вратио већ раније отпослати српски депутат П. Ичко који је собом носио ферман о султановој амнистији српским устаницима и повластицама које је Порта нудила Србима.²⁵

Имајући у виду првенствено интересе територије северно од линије Јас-требац — Алексинац, устаничка војска евакуисала је територије у августу и септембру, па и граничне крајеве према Лесковачкој нахији. Из свих ових напуштених крајева повукло се више хиљада становника не жељећи да под турском управом подноси прогоне и злостављања због помоћи српској војсци. Један део тих избеглица²⁶, који су се ценили на око пет хиљада људи само у једној избегличкој групи (по немачком извештају „Бугара“), припадао је свакако и лесковачком становништву у чијем се крају устаничка војска, побеђујући Турке, по други пут нашла у току од нешто више од пола године!

После свега овога, изгледало је као да ће се српско-турски односи средити, а самим тим отпасти и скорања перспектива за ослобођење нишко-леско-

вачке области. Међутим, нови догађаји одбацили су овакву перспективу: уласком Русије у рат са Турском, при чemu су се Срби сматрали као руски савезници, и ослобођењем Београда 30. новембра 1806. године, Срби су остали и даље у рату са Турском. Зимски дани на прелазу у 1807. годину омели су српску офанзиву прекинуту у септембру, и самим тим опет отворили изгледе за проширење ослободилачке борбе у суседним крајевима под турском управом, самим тим и у лесковачком крају. Године 1087. наставиће се борбе са Турцима.

II

У пролеће 1807. године руска војска, окупирајући пре тога Молдавију и Влашку, почела се све више примицати левој обали Дунава тамо где су се, према Малој Влашкој, налазила у близини српска ратничка одељења, ослоњена на своју главну базу у томе крају, на утврђени Пореч (данашњи Доњи Милановац). Успостављање везе са српским устаницима сматрало се за један од главних задатака крајњег десног крила Руске армије у Влашкој. Руси су тада били у рату са Наполеоном па су желели да преко Србије и Црне Горе, која је већ била руски савезник, створе брану против његовог евентуалног продирања у Турску. Са своје стране и српски устаници тежили су да што скорије и сигурније успоставе везу са руском војском, па су и сами планирали да пренесу тежиште операција у овом крају на Кладово и у правцу Неготина и Видина: руско оружје, новчана помоћ, официри, тобције и друго могли су само ојачати успех српских устаника у борби са Турцима.

Идући примером успелих офанзива с почетка 1806. године, устаничко руководство организовало је сличне операције и за почетак 1807. године. На Београдској скупштини устаничких стаreshina почетком марта те године биле су утврђене све појединости за предстојећу борбу са Турцима.²⁷ На све стране око српске границе били су упућени јачи или слабији војни одреди да упадају у Турску и продиру у дубину њене територије.

И на сектору јужног српског фронта биле су извршене такве припреме. Несумњиво, Ниш, Прокупље и Лесковац били су овде стављени у први план устаничких операција. Искуство са претходном годином ратовања значило је много за поновни подухват, од кога

се пуно очекивало. Јер, психолошки, морални и материјални услови за покретање офанзиве у 1807. години били су много више сазрели но раније (улазак Русије у рат, ослобођење Београда, увећани српски војни ефективи, тајни договори са неослобођеним становништвом околних области, све већи нереди и интерни сукоби у Турској, стечена искуства у дотадашњем ратовању и друго). Велики импулс томе давале су, несумњиво, и избеглице у ослобођеној Србији које су хтели, при овако повољним околностима, да виде и своје завичаје ослобођене од Турака. Треба имати на уму да је баш у српском логору на Делиграду било чак и више хиљада ових избеглица, добровољаца и бешара, који су могли предњачити у распаљивању офанзивног расположења у маси српске војске и послужити, шта више, као авангарда, путовође, обавештајци и ударне групе, било пред нападањем српске војске било у позадини турског фронта. Јер, у ствари, иако се устаничка војска из Београдског пашалука била повукла на своје положне положаје још у септембру и октобру 1806. године, турска власт у реокупираним крајевима у Топлици, Понишављу и лесковачком крају није стајала на чврстим основама. Скори догађаји су то евидентно потврдили.

У 1807. години Лесковац и његово шире подручје били су поприште вишенедељне жестоке српско-турске борбе. У нашој старијој историографији нешто вести о томе донео је још Миленко Вукићевић, а у новије време је Сергије Димитријевић искрпно приказао борбе за Лесковац и око Лесковца.

Колико се данас може реконструисати општа ситуација у лесковачком крају по евакуацији српске војске из Топлице и Пусте Реке, изгледа да Турци нису успели да умире сва села и да је народни покрет у томе крају латентно постојао и даље. Још увек довољно оружја у народу, релативна близина српских предстраја на падинама Јастрепца, по свој прилици доста опустошена и спаљена Топлица (која се у неку руку могла сматрати „ничијом земљом“), слабе турске војничке посаде ван Ниша, Лесковаца и Прокупља, зимски дани када Турци не ратују, најзад психолошка поставка да ће се — због закљученог српско-турског примирја— раја сама по себи примирити немајући више подршке из Београдског пашалука, могли су погодовати оваквом стању „наоружаног примирја“ у многим селима лесковачког и нишког краја.

Два момента су овде могла такође бити од знатног психолошког и моралног утицаја: сазнање да су тучене царске турске војске и да се Турци могу побеђивати и, нарочито, вест о славном заузећу Београда 30. новембра 1806. године. Није психолошки немогуће схватити колосални одјек који се овом великом догађају могао наћи и ван крајева ослобођене Србије. Без сумње, заузеће Београда хранило је наде да се српски устанак на овоме неће задржати. Убиство београдског везира, који се сматрао султановим помоћником, није могло остати без реакције и са турске стране; они су ово убиство морали осветити новим ратом са Србима. Са друге стране, констернација која је обузела турско становништво у Нишу, Лесковцу²⁸ и другим околним варошким насељима дефетистички је деловала и на саму турску војску која је већ и онако била потучена у прошлој, 1806. години. Најзад, сасвим су извесне везе које су, поред осталих, одржавале лесковачке избеглице са својим земљацима заосталим у завичају: кнез Момир и војвода Стреља, велики број кметова, свештеника и других угледних људи морао је имати и даље јавних и тајних договора са људима својих ранијих станишта. То утолико пре што граница скоро и није била чуvana, па је илегални саобраћај између слободне Србије и Турске био несумњиво жив и чест, бар у пограничним крајевима. Српско становништво лесковачког краја, такође, могло је бити добро обавештено и о руско-турском рату и моћи коју је имала „велика Москва“, позната и од раније као заштитник православних хришћана у Турској. Преко својих избеглих земљака оно је одржавало везе, давало обавештења и примало савете од српских војних и цивилних старешина у Алексинцу, Крушевцу и Делиграду. Пошто Турци зими обично нису ратовали, то је њихова власт у близини српске границе фактички, стално и сигурно, постојала у утврђеном Нишу и Лесковцу као седишту Шашит пашином.

Сви ови моменти, а нарочито заузеће Београда, били су од изванредног значаја за одржавање мобилности народних маса у нишком и лесковачком крају. Када је пак почетком јануара 1807. године капитулирала и београдска тврђава, дошло је до отвореног устанка у нишкој нахији: народ тамошњег краја, по свој прилици био се повео примером Срба под Београдом, па је намеравао да нешто слично учини и са

нишком тврђавом. Јер, имајући пред собом турски гарнизон, Нишављани су морали страшно трпети од рђавог поступка турске војске а нарочито од реквизиција и пљачке које су вршene ради снабдевања посаде. Отуда је сасвим сигурно Карађорђево обавештење дато бојару Манолакију (у Београду, 12. јануара 1807. године), као поверилику руског главнокомандујућег у Влашкој генерала Михељсона, да је народ нишког краја подигао велики устанак и да ће, према обавештењима која су са терена стизала Карађорђу, „брож побуњених хришћана у оном крају бити скоро 20.000“. ²⁹ Сам Карађорђе је изјављивао да је намеравао да крене у помоћ устаницима чим заузме Шабац, чија се предаја очекивала тих дана.³⁰

У вези са устанком Нишављана у јануару 1807. године, немамо никаквих вести о Лесковцу и његовој околини. Зна се само да је, у то време, Петар Добрњац „утврђујући шанчеве у исто време слао поуздане људе, који су подизали народ у околини Ниша, Лесковаца и Прокупља“.³¹

Тек у марту те године, после Београдске скупштине, српска устаничка војска кренула је у офанзиву ка Кладову, Црној Реци, Соко Бањи и Нишу, а одреди бећара и избеглица добровољаца на Прокупље, Лесковац, Пирот. Овога пута Лесковац као да је био главни циљ нападања ових нерегуларних српских трупа.

Познато је предаје у народу лесковачког краја које је најпре забележио М. Милићевић, а недавно поново објавио С. Димитријевић,³² по коме је Карађорђе послao Стрељу Петровића са више стотина људи да затвори Грделичку клисуру. Нешто слично баш у то време Карађорђе је дозволио и Хајдуку Вељку, а било је и других сличних случајева-пре и после овога-нарочито пре-ма Новом пазару, Босни и Бугарској. Нешто каснија аустријска обавештења говорила су како је Карађорђе позвао „све хришћане (тј. Србе и Бугаре) Албаније, Бугарске и Румелије“³³ да се подигну на устанак против Турака, и како је у ове провинције послao три заставе као симболе рата и борбе за слободу. Као његови емисари послужили су људи из тих провинција „којима је положај тих земаља био добро познат“. Очевидно је било у плановима устаничких старешина да нови рат са Турцима воде комбиновањем фронталних напада са герилском акцијом у турској по zadini и народним устаницима у неослобођеним крајевима.

Кратак општи преглед војних акција на територији нишко-лесковачког краја дао је Миленко Вукићевић у своме познатом делу о Карађорђу. Позивајући се на онда њему познате историјске изворе, он је овако приказао развој догађаја у току марта и априла 1807. године: „... рано у пролеће (марта) дошло је до сукоба између Срба и Турака према Нишу. Ускоци из околине Ниша и Топлице, из војног стана код Алексинца, уђу у Топлицу и почну кретати народ у оном крају на оружје, као год што су радили и прошле, 1806. године. Одред устаничке војске крене се према Нишу и дође до близу Каменице и Матијевца тако да су већ пре Благовести нападали Турке око Лесковаца. Теодор Демелић у... писму од 24-ог марта вели: „Пришли су (Срби) Нишу за седам сати (значи ушли су преко границе Турске за 7 сати) и разбили Шашат пашу Лесковачког. Лесковац су спалили и 35 кола различних ствари, девет богато украсених сребром коња са седлима пашиним узели су, као што се чује“. Војска српска трудила се да опколи Ниши да пресече долазак хране турској војсци у Ниш. У тој намери војвода Стреља упадне у Масурицу и узнемирао је Лесковац. Пут од Лесковаца Нишу био је несигуран од Стреље и устаника који су били са Стрељом. Војска под Стрељом чинила је десно крило Добрњчеве војске, а Цветко Поповић дође у Каменицу и Матијевце и тамо подигне шанчеве. Он је ометао везу Турака између Ниша и Пирота и спречавао да Турцима у Нишу не долази ни храна ни помоћ у војсци. Турци, жељећи да отерају Србе с Матијевца, последњих дана месеца марта, изиђу из Ниша њих 2.000 с два топа и нападну Цветка. Борба је отпочела и с једне и с друге стране јаком ватром и очајно се водила. Најпосле су Турци тако били потучени да су морали оставити и своје топове... и у највећем нереду побеђи у Ниш... После овога боја један део српске војске с устаницима из оних крајева, предвођени Илијом Стрељом, Петром Џидом и Момиром кнезом лесковачким, допро је био до Сићева. Онде су војници начинили шанац на путу који води од Пирота и Беле Паланке к Нишу“.³⁴ Турци су тек 8. априла успели да разбију овај српски логор и успоставе везу између Ниша и Софије.

Имајући, у међувремену нове објављене податке из бечких архива, С. Димитријевић је употребио факта изнесена код М. Вукићевића, а при томе доneo и друге податке из историјске књи-

жевности и народне традиције. Сликајући догађаје који су се одиграли на широј територији лесковачког краја, и приказујући главне личности и попришта српско-турског ратовања, он је утврдио постојање неколико центара народног устанка у лесковачком крају: власотиначки крај (са селима Шишава, Больаре, Крушевица, Брезовица, Јастребац, Градиште, Козаре, Дединац, Орашје, Грделица и Дедина Бара), Јабланицу, Поречје („Паликућски бозгун“).³⁵ Ван ужег лесковачког подручја у устанку су били још: Заплање, Црна Трава, Врањски Дервен.

У вези са нашом темом ми износимо још и ове податке. Како се из нејасних, оскудних и противуречних вести може разабрати, сем ових жаришта устанка у лесковачком крају, постојали су и други региони народног устанка у гиљанском крају, око Куманова, у Знепољу, око Радомира у Бугарској, у (старопланинском) Загорју.

Успеси устанка у ширем подручју Јужне Мораве трајали су све до првих дана априла. За то време и остале српске војске, нарочито на фронту према Дрини и Тимоку, биле су у офанзиви и постизале су знатне почетне успехе.

Колики је био распон устанка и обим његових војних операција, његове везе са околним српским становништвом, као и снага народних покрета и буна ван ослобођене Србије, види се најбоље из једног Каџарђевог писма из тог времена: „Покрај Дрине свуда нашу војску држимо и велику помоћ прекодринској браћи давати морамо, јер су се и они опет побунили и од нас у свачему помоћи траже, а нарочито наших стarih војника ради упућивања и поучавања. А принућен сам давати и хришћански род добро чувати, да не би преко мере у некрштене руке у ропство запао. Али нису се само ини тамо побунили наново, већ имаде цео Видински пашалук, а такођер и нишевачки, лесковачки и пазарски. И толики род хришћански данас у свачему помоћи тражи, јер је у невољи. Ми, колико смо у стању, дајемо им помоћи, али и сами много у свачему оскудевамо...“³⁶ По једном поузданом домаћем извештају, од 4. априла т. г., српски одреди под командом кнеза Цветка Поповића стајали су на домаку Лаба, Приштине и Гољака, а комбиновани одред војника, добровољаца и локалних устаника изнад Масурице, под предводништвом војводе Стреље.³⁷ По једном другом, аустријском извештају, војска војводе Стреље (и његовог помоћника Саве) сачиња-

вала је читав један мали корпус, ударни одред, који је собом носио шест товара пушака са бајонетима и пет товара барута, а чији је задатак био да затвори прилазе којим су долазиле војске из правца Албаније, Скопља и Битоља.³⁸ Сам Каџарђе, како је у извештају стајало, требало је да директно пружи помоћ устанку у овом крају, како би лесковачка и нишка област била потпуно очишћена од Турака (и присаједињена Србији).³⁹

Успешан развој устанка у лесковачком крају трајао је око месец дана. Готово цела нахија, сем вароши и неколико села према Морави, била је ослобођена. Преко Пусте Реке и Топлице лесковачки крај сједињавао се са раније ослобођеном територијом Србије, а исто тако, једним делом, и преко Заплања, Нишаве и Сврљига. Лесковачки кнез Момир, видели смо, ратним потребама бавио се једно време на Сићеву, док је Стреља углавном био на терену Лесковачке нахије. Сам Каџарђе обраћао је велику пажњу развоју ослободилачке борбе у овом крају.

Међутим, укупан однос српско-турских противничких снага ишао је у корист Турске. Северна Србија, која је тада могла бројати око четири стотине хиљада људи, упркос максималној мобилизацији способних мушкараца, броју од више хиљада бећара, и исто толико пребеглица-добровољаца из свих суседних крајева, није могла до краја са успехом водити рат са Турцима на свим странама. Као главни српски фронт сматрао се онај у Крајини и ту су се водиле велике борбе са Турцима. Исто тако Каџарђе је био снажно ангажован у припремама за ослобођење ужиčког града. Један део српских снага са јужног фронта (према Нишу) чак је морао бити повучен и употребљен на другим фронтовима. Поменути пораз код Сићева, ослободио је Ниш опсаде и ојачао његов гарнизон са неколико хиљада турских хатлија и крџалија Алије Каџареџића.⁴⁰ Изненадним нападом нишког паше биле су потушене и српске предње јединице између Ниша и Алексинца. Убрзо затим, кренуле су, са југа, и турске снаге из Врања и Ђустендила. Француски извори говоре о једном поразу Срба код Врања, наводећи како „је грчко (треба читати српско) становништво које се било дигло на устанак у Румелији, немајући довољно по дршке од Србијанаца, претрпело потпуни пораз...“⁴¹ Тај пораз у ствари била је она легендарна, и до скора погрешно датирана, погибија Стрељиног одреда

код Дедобарског хана, у Грделици, коју је С. Димитријевић с разлогом померио на 1807. годину. Један други по свој прилици башбозлушки одред Арбанаса са Гољака, а вероватно и турска војска из Врања (која је ишла ветерничком долином преко Польанице) нанели су исто тако неочекиване поразе устаничким групацијама у Јабланици и Поречју.⁴² Као последица ових пораза код Сићева, Ниша, Грделице, у Пустој Речи и Јабланици јавља се поновна окупација лесковачког и нишког краја, а са тиме и крај устаничке ослободилачке акције у 1807. години.

Почетком маја Турци су били потпуни господари у лесковачком крају. Лесковачки Шашит паша, за освету, само у Лесковцу погубио је око три стотине људи.⁴³ Имајући подршку друге турске војске која је почела придолазити у великим масама на доскорашње подручје устанка у лесковачком крају, Шашит паша је пренео тешките своје акције на Топлицу и српске утврђене положаје око Јастрепца и Делиграда.

После већег броја тешких бојева и битака, од којих су нарочито крватни били на Власеници (у Босни) и Зворнику, и на Малајници и Штубику, турска навала на северну Србију била је савладана. Примирје закључено у Слобозији 12/24. августа 1807. године између Русије и Турске прећутно је обухватило и Србију. Оно је трајало све до пролећа 1809. године када је прекинуто новим ратом у коме је учествовала и Србија.

За то време, иако је повремено било српско-турских борби, нарочито на сектору Ниша, релативно мирна ситуација омогућила је, пре свега, унутрашње организовање Србије, подизање за пуштене привреде, смештај бројних избеглица из Босне, Старог Влаха, новопазарског краја, из јужне Србије нешто и из западне Бугарске, али исто тако и даље усавршавање војне спреме Србије, и нарочито настојање њених представника да се одреди међународни статус Србије као самосталне (и новим крајевима увећане) државе. У оквиру овога долазио је, у понечему, у обзир и лесковачки крај, односно његови становници који су се као избеглице нашли у северној Србији, тј. на линији северно од Јастрепца и Алексинца. А њих је већ могло бити више хиљада лица, смештених по крушевачкој и јагодинској нахији.

По четврти пут у првом устанку, устаничка војска покушала је да ослободи Лесковац и његово подручје. И тада био је поновљен случај као и 1807. го-

дине: комбиновање офанзиве регуларних формација и позадинско-устаничке акције. Иако привремено, и овога пута Лесковац је био опкољен⁴⁴ а турска власт елиминисана из већег броја сеоских насеља. На челу претходнице добровољаца и бећара налазио се војвода Стреља који је за кратко време подигао скоро читаву лесковачку нахију на устанак. Шта више, он је, по други пут, запосео северни део Грделичке клисуре, извршавајући тако Карађорђева наређења да се поседне „дервен“ на путу који од Лесковца води у дубину Румелије.⁴⁵

Али оно што је овде претходница урадила, није урадила и војска стационарирана пред Нишом. После привремених успеха (Срби су долазили и у нишку Јагодин-малу),⁴⁶ Хуршил паша је потукао српску војску на Каменици, проширио српске положаје и упутио се Соко Бањи, и Делиграду, а после неколико недеља са војском сишао је на ушће Велике Мораве у Дунав код Пожаревца. У оваквој ситуацији чишћење лесковачког краја од Турака било је бесперспективно пошто су српске снаге у овоме крају биле изоловане од главнице српске војске. Ипак, устаници који су оперисали у лесковачком крају били су углавном спасени, а са њима и један део становништва које се, примером ранијих пребегавања, упутило преко Топлице и Крушевца у северне нахије Београдског пашалука. Тако се и 1809. година у лесковачком крају показала као несрћана. Турци су и овога пута поступили врло круто и беспоштедно према заосталом становништву и заробљеницима.

По пропасти на Каменици цела Србија била је дошла у врло велику опасност. Карађорђе је једва успео да стабилизује српску одбрану на левој обали Велике Мораве и да, потом, смелим препадима у Ресави потуче нека турска већа одељења.⁴⁷ Турци су се после тога, имајући пред собом и скори наилазак зимских дана, повукли чак иза Делиграда. Но тек 1810. године, после српске победе на Варварину (где су учествовали и Руси), Турци су били дефинитивно одбачени јужно од линије Јастребац — Делиград — Гургусовац (данашњи Књажевац). Али, Србија првог устанка више није имала велике офанзивне моћи. У ствари, отада па све до 1813. године, устаничка војска радија је не више да ослобађа већ да чува оно што је још држала у својим рукама. Повремени успеси које су устаници показивали 1811. године пред

Нишом и у околини Прокупља нису више имали неког нарочитог значаја за опустошени, расељени и тешко притиснути крај мада, изгледа, све политичке везе нису биле прекинуте: њих су, природно, одржавале раније пребеглице скупљене око лесковачког војводе Стрелје. Ратне акције у току првог српског устанка, на тај начин, биле су завршене у лесковачком крају.

III

Видели смо како је ослобођење Лесковаца зависило од укупног успеха српске војске у рату са Турцима. Тада успех међутим у коначном резултату је изостао. Година 1813. значила је пад и северног дела Србије и крај српско-турских борби у првом устанку. Турска власт распрострла се опет над свим деловима српског народа који је узео учешћа у устанку. У овом великом подухвату активног стварања новије српске историје Лесковац и његова околина узели су константно и видно учешће и поднели доста материјалних и људских жртава. Сем тога, Турци су укинули и оборкненину лесковачког краја, а самим тим, практично, и извесне самоуправне слободе народа лесковачког краја,⁴⁸ које је он имао баш у овој установи оборкнеза и његових, султановим ферманом одређених, права у управљању и заштити народа лесковачког краја (Сличан случај се десио и са крајинским оборкнезовима који су, такође, 1807. године пришли првом устанку).⁴⁹ Ову чињеницу ваља имати на уму јер после овога акта са турске стране настаје појачани процес обеземљавања (читлучења) сељака и веће насељавање Арбанаса по равничарским селима лесковачког краја. Сем тога, лесковачка околина почела је да мења и свој дотадањи етнографски карактер пошто се и сама структура у његовом хришћанском становништву почела мењати долажењем нових насељеника из Лесковацу ближих и даљих крајева.⁵⁰

Политички аспект везивања Лесковаца и његове околине за опште кретање српске историје тога времена огледао се не само у сопственим напорима и сопственом доприносу становништва лесковачког пашалука (на целој његојовој територији), већ исто тако и у плавновима врховног устаничког руководства, почев од Кађорђа и његових схватања о значају и улози Лесковаца и Лесковчана у општој стратегији раз-

витка првог устанка. Овде подвлачимо ове моменте:

Одлуке Смедеревске скупштине устаничких старешина и комandanata новембра 1805. године глобално су означиле концепцију даљег развитка устанка, који је изашао из оквира Београдског пашалука, са циљем да народноослободилачу борбу и националну револуцију повеже са свим околним турским провинцијама ради свргавања турског управног и економског система. Упад српске војске у лесковачки пашалук и учешће Лесковчана већ у првим данима после ове српске офанзиве у пракси су значили реализацију горњих одлука. Кађорђе, као врховни представник и главни иницијатор те непомирљиве борбе за слободу, подразумевао ју је управо, у првом плану, као слободу за цео српски народ, условно (према општим политичким околностима) чак и за друге балканске народе, у првом реду за Бугаре. Свакако са његовим знањем и његовим одобрењем, устаничка депутација која је ишла у Петроград, у својој молби од 12. јануара 1806. године за помоћ и покровитељство рускога двора, помињала је, поред осталих, и Србе из јужних крајева⁵¹, „да би се тиме испуниле давнашње жеље и наде српског народа“.⁵² Године 1807. у данима око закључења руско-турског примирја, српски устаници настоје да се Србија призна као територија ослобођена од турске власти. У своме реферату од 2. новембра 1808. године главном команданту руске војске у Влашкој, фелдмаршалу Прозоровском, руски представник у Београду К. Родофиникин је преneo жеље српских руководилаца по којима би границе Србије требало обележити тако да оне обухватају, у јужном и југозападном правцу: Нови Пазар, Скопље и Ниш (са територијом) до близу Софије.⁵³ Лесковац је, природно, улазио у овако ограничени простор. У својој (другој) мисији код Прозоровског, српски депутат С. Живковић, враћајући се на стару тему разговора о одређивању међународног статуса Србије, почетком 1809. године, овако је формулисао устаничко схватање о овоме: „... да помишљамо о распространењу садашње Србије и на ослобођењу од Турака Босне, Херцеговине и Старе Србије, ако могуће буде; и ми то не кријемо, и да би и од кога, од Русије нећемо крити“.⁵⁴ Као реалну подлогу за то, Живковић је наводио постојање једног тајног договора са народним представницима многих крајева у Турској

подразумевајући ту, свакако, и нишко-лесковачки крај.⁵⁵

Кад је обновљен рат у пролеће 1809. године, Карађорђе је писао црногорском владици Петру I како „првога априла текуштаго года, хоћемо на непријатеља ударити на све стране за ослободити нашу браћу, која под Турком нахије се у великој муци; са свим околним народом договор утврдили јесмо... како ми на непријатеља ударимо и преко наше досадашње границе преступимо, тако ће и они сви на Турке са великом силом подићи се и с нама у слоги бити хоћеју“⁵⁶. Да је Карађорђе баш рачунао и на лесковачко становништво види се из једног његовог каснијег писма руском генералу Исајеву, по пропасти на Каменици 1809. године, како „ово писмо пишем вама са сузама. Србија је пропала и многи бежећи са ћечом у Ђасарију, топили су се у воду од турског страца: неки су одведени у робство, неки пребегли у Ђасарију, а имање им све пропало. Многе су нахије пропале као: крушевачка, љешковачка...“⁵⁷ Брига о неослобођеним крајевима била је изражена и у мемоарима које је Радо Вучинић, српски депутат у Паризу, слао француском министарству иностраних дела.⁵⁸ Француске вести, са своје стране, говорећи о Лесковцу и Нишу, наводиле су како су то крајеви старе Србије који још нису ослобођени од турске власти.⁵⁹ Аустријски извори и обавештења такође су говорили о устаничким плановима да обнове стару српску државу (у оквиру које би и Лесковац улазио).⁶⁰ Сам Доситеј Обрадовић прижељкивао је уз помоћ првог устанка слободу и за околне области, као уосталом и за све народе који су били под турском влашћу. Но, у домену реалне политике и фактичког стања једне ситуације, намере и планови не значе много, поготову ако није било и одговарајућих средстава за њихову реализацију. Устаничка Србија била је слаба да би могла наметнути своје решење односа са Турском. Ту њену слабост отежавала је и постојећа међународна политичка консталација која није ишла на руку ослободилачкој борби српског народа против турске царевине. Ипак значајан је утицај који је први устанак учинио на становништво суседних крајева, као и крајњи програмски циљ који се огледао у идеји да се ослободи цео српски народ од турске власти и заснује сопствена држава. За историју Лесковца као важно је остало то што се народ његовог краја повео за великим примером ослободилач-

ког дела Срба у Београдском пашалуку и што је покушао свестрано дати свој удео и ради сопственог ослобођења и ради интереса целине српског народа. По свршетку устанка 1813. године, и они Лесковчани који су остали у свом старом завичају и они који су прешли у северну Србију били су учесници и сведоци једног великог покушаја за свргавање турске власти. Та прегнућа и та прошлост нису остали анонимни и, будући стваралачки и прогресивни, остали су записани у историји.⁶¹

Што се тиче боравка Лесковчана на слободној територији Србије може се понешто рећи, уколико су за то још остали сачувани ретки историјски подаци.

Лесковачки кнез Момир налазио се на стално ослобођеној територији северне Србије од краја 1805. или почетка 1806. године. У Србији он је задржао звање кнеза и, што је нарочито важно, компетенције кнеза над избеглицама Лесковчанима. Како се види из помињаног писма његовог сина Димитрија, Момир је имао у Јагодини „куће и имање“⁶² и, уопште, важно је као богат човек. Карађорђе га је уважао и оставио му право управљања над лесковачком емиграцијом. То право он је вршио уз помоћ кметова који су били представници поједињих насеља и збегова Лесковчана, и који се помињу као сведоци пред Советом и Карађорђем у сукобу између кнеза Момира и војводе Стреље.⁶³ Кнез Момир, по потребама ослободилачког рата, узимао је учешћа у биткама и бојевима са Турцима, иако је у војним стварима команда над Лесковчанима, односно лесковачким војницима-обвезницима припадала Стрељи. Момиров син Димитрије најави учешће свога оца у овим сукобима са Турцима на Прокупљу, Куршумлији, код ослобођења Београда 1806. и на Јагодини 1808. год.⁶⁴ Изгледа да му је поред Карађорђа био добар пријатељ и Младен Миловановић.

Што се Стреље тиче, он је носио звање лесковачког војводе. У ствари, био је у рангу мањих војвода,⁶⁵ али са правом самосталног командовања у оквиру општих директива устаничког руководства. Важио је као врло способан, храбар и продоран. За његову личност биле су везане велике наде за ослобођење Лесковца. Иако нема подробнијих података изгледа да је био војнички веома даровит, али недовољно изучен у стварима високе ратне вештине. Мада је сносио одговорност за изненадни велики пораз код Дедобарског хана

1807. године, као олакшавајућа околност му је узето то што је деловао далеко у дубини турске територије и што је, заиста, био немоћан пред турском коњицом и артиљеријом у пространој равници лесковачког поља.⁶⁶ Године 1812. видимо га на јужном српском фронту као једног од секторских комandanata, и по свој прилици над војним јединицама Лесковчана. Био је Карапођев побратим.⁶⁷ По слому устаника пребегао је у Аустрију.⁶⁸

Око кнеза Момира и војводе Стреље окретао се свак друштвено-политички живот лесковачке емиграције у северној Србији. По општем државном устројству Србије првог устанка, кнезу Момиру у начелу је припадала цивилна надлежност управе, а Стрељи војна, што је изазивало трвење међу њима. Што се избеглог народа тиче он је, по свој прилици, био најпре смештен на ослобођеној територији Лесковачког пашалука, махом у Крушевачкој нахији која је по географским и привредним условима највише наличила на лесковачки крај. Њих је морало бити више хиљада избеглица, можда до десетак хиљада из свих случајева пребегавања (1805, 1806, 1807, 1809, нешто око 1812. године). Када је турска војска 1810. године, пре битке на Варварину, продрла у Крушевачку нахију и до темеља разорили и попалили око четрдесет насеља,⁶⁹ они су били пребачени у Јагодину и Крагујевачку нахију, заједно са Крушевљанима. Како се види из Карапођевог деловодног протокола, у 1812. и 1813. години, пред опасношћу од поновне турске провале, сви они били су пребачени на леву обалу Западне Мораве.⁷⁰ Пре тога, 1809. године, заједно са избеглим Прокупчанима, Нишлијама и Пироћанцима, Лесковчани су били колонизовали околну Београда и Смедерева. Један аустријски извештај помињао је да их је било око четири до пет хиљада лица.⁷¹

У северној Србији Лесковчани су сачињавали део велике избегличке масе народа која је са свих страна пребегла у Београдски пашалук, као централни део ослобођене Србије. Уживали су сва грађанска права равномерно са стајинцима.⁷² Карапође је за њих имао велико разумевање, схвативши величину трагедије у којој су се, као и остale избеглице, нашли по угушењу устанка у њиховом крају. Сматрао их је као вредан и марљив део српског народа коме је турска тиранија причињавала много јада и невоље. Без обзира на све ово, живот избегличке емигра-

ције Лесковчана, због суврхих услова рата и најлог бежања из завичаја, био је тежак. И само стајиначко становништво патило је много од непрекидног ратовања, па је лако схватљиво како су се у новој домовини сналазиле избеглице. У последњој години рата изгледа да су сви Лесковчани, по тзв. четвртом распореду устаничке војске, били стављени под команду Антонија Пљакића, са базама у Крушевцу и Топољаку. Међу три хиљаде војника Крушевљана, Прокупчана и Вучитрнаца, налазили су се и Лесковчани, а међу старешинама помињу се војводе Ђ. Симић, Чолак Анта Симеуновић, војвода Здравко, Риста Исајловић, Неша (Поповић) и Стрела Петровић.⁷³ Ваља поменути да се Топољак држао и после пада Делиграда, и да је био међу последњим српским утврђењима која су Турцима пала у руке. Извесно је да је у овој последњој години српско-турског рата страдао велики број Лесковчана војника, као што је сигурно да их је врло много било побијено или одведене у ропство из забегова и насеља по крајевима Шумадије и најуже београдске околине. Трагови лесковачке миграције по северној Србији могу се још увек наћи и забележити поједине породице на основу очуваних предања и испитивања Цвијићевих сарадника у серији „Насеља и порекло становништва“.⁷⁴

Иако не спада у оквир ове теме, значајно је навести да је по избијању другог устанка 1815. године, као један од првих и најпознатијих бораца за свргавање турске власти у Темнићу био Никола Стојановић Мандрда (из лесковачко-врањског села Власе, у Польанице), као хајдучки харамбаша, који се нарочито одликовао у бици на Јухору када је спасао један велики збег од робљења и, истовремено, одузео од Турака неколико стотина заробљених жена, деце и стараца.⁷⁵ Сvakако, он је то урадио у друштву својих земљака из старог лесковачког краја, учесника у борбама у току првог устанка.

Б Е Л Е Ш К Е

¹ Миленко Вукићевић, Карапође, II. Београд 1912, 288—292. — Стојан Новаковић, Вакарс државе српске, Београд 1904, 42.

² М. Вукићевић, нав. д., 302. — На мисао о проширењу устанка и на суседне крајеве устанци су могли доћи после подизања вишнедељног устанка на Турке у крајевима Нишког и Видинског пашалука, у пролеће 1805. године, за који се народ каже да „су стајали у споразуму са Србима из Београдског

пашалука". — Алекса Ивић, Списи Бечких архива о првом српском устанку, Година II, 1805. Београд 1936, 103 (Извештај из Земуна од 29. априла 1805.): „Diejenigen Christen des Nissäner und Scharküer Districts, so in dertiger Gegend die Waffen wider die Türken ergrieffen, sollen im Einverständniss mit denen Servianern des Bellgrader Gouvernements stehen und hat der Afus-Aga aus Nissa und der Schaschit Pascha aus Leskovatz die dortig rebelliren-de Christen angegrieffen, bey welcher Gelegenheit bey 200 Türken geblieben, da hingegen über 800 Christen getötet worden, deren Köpfe nach Constantinopel abgeschicket worden wären. — Der Ferman . . . enthältet, dass diejenigen unruhigen Türken . . . welche sich gegenwärtig zu Bellgrad befinden, abziehen und die Servianer selbe frey und ungehindert passiren lassen sollen; wo sohin das aufgestandene Christen-Volk sich zur Ruhe zu begeben habe“.

³ „И навалио страни човек из Влашке и из Турске, али су без оружја и без трошка, а јесмо врло ради да имамо овакве људе... И ја би велико јунаштво с њима учинио“. (из писма Ст. Живковића П. Чардаклији и А. Лазаревићу, од 5. децембра 1805). М. Вукићевић, нав. д., 302/3. — „Beaucoup de familles chrétiennes de la Bulgarie, de l' Albanie et d'autres provinces turques, quittent leurs foyers pour venir s'établir en Serbie, où elles sont assurées de trouver une protection entière pour l'exercice de leur religion“. Драгослав Јанковић, Француска штампа о Првом српском устанку. Београд 1959, 112 (Под Бугарском и Албанијом подразумевају се крајеви у сливу Јужне Мораве, који су овде тако названи услед непознавања географских крајева данашње Јужне Србије).

⁴ Срђеје Димитријевић, Стрела. Лесковчани у Првом српском устанку (Историја и предање). Лесковац 1954, 5—75 (Упореди нашу рецензију у Историјском Гласнику НР Србије, 4. Београд 1954, 183—187).

⁵ Светислав Петровић, Понишавље и сушедни крајеви за време Првог српског устанка. Наше стварање, Лесковац 1955, 3—18.

⁶ Кратак приказ учешћа Јужне Србије у Првом устанку изнели смо у чланку „Јужна Србија у XIX веку“. Историски преглед, 1. Београд 1955, 26—30. — Упореди и односна места у нашој расправи „Први српски устанак и јужноморавске земље (под Турском)“. Историски преглед, 1. Београд 1954, 7—16.

⁷ Шашит паша ратовао је у Београдском пашалуку против јаничара у последњој деценији 18. века и против дахија 1802. године. Видети о овоме: Душан Пантелић „Београдски пашалук после Свиштовског мира 1971—1794“, и „Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794—1804)“. Београд 1927, 1949. — Због своје оданости Порти, Шашит паша је добио на уживање приходе са Крушевачке мукаде. Видети: Мих. Гавrilović, Милош Обреновић, III. Београд 1912. 157. — Иначе, Шашит паша био је у рођачким везама са наследним скадарским пашама Бушатлијама. В. Мих. Гавrilović, Исписи из Паријских архива (Грађа за историју Првога српскога устанка). Београд 1904, 160.

⁸ М. Вукићевић, нав. д., 288, 307.

⁹ Видети: „Да ли је Лесковац имао кнежеве бератлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка. Лесковачки зборник, 1. Лесковац 1961, 6—12. — Писмо Момиревићево Вуку, објављено је у: (Љубомир Стојановић) Вукова преписка IV. Београд 1912, 445—447.

¹⁰ М. Вукићевић, нав. д., 356/7. .

¹¹ Петар Радовановић, Воине Срба с Турцима, Београд 1852, 28.

¹² „Allgemeinen Nachrichten zu Folge werben und versameln alle Paschen im türkischen Reich Troupen, wovon Ursache, die Christen, die fast in allen Gegenden sich zu empören anfangen, in Gehorsam zu bringen seyn solle, mehrere Türken aber versichern, es geschehe auf Anordnung der Pforte, um auf jede Ereigniss gefast zu seyn — Indessen ist es gewis, dass das Feuer der aufgestandenen Servianer immer mehr um sich greift, immassen gegen Bulgarien zu, stets mehrere Dörfer und Distrikte die Waffen ergreifen, so wie in Albanien zwischen denen Christen und denen dortigen Türken bereits mehrere b'utige Aufstände vorgefallen, wie denen vor kurzem die bekannten zwey Servianer-Vorsteher Mladeu und Glawasch mit einem Theil ihrer Troupen bis zwey Tagreissen von Nissa in Albanien vorgedrungen und vereinigt mit einer grossen Anzahl Albanesser Christen bey Kutschumly die Türken sehr stark geschlagen haben und nun fortfahren den Aufstand in Albanien allgemein zu verbreiten Алекса Ивић, нав. дело, Година III. Београд 1937, 81.

¹³ Лазар Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, I. Београд 1898, 235.

¹⁴ Срђеје Димитријевић, нав. д., 9

¹⁵ М. Вукићевић, нав. д., 345. — Мих. Гавrilović, нав. д., 48. — Алекса Ивић, нав. д., 113.

¹⁶ М. Вукићевић, нав. д., 368.

¹⁷ Пресудна година у овом етапном пресељавању била је 1809.

¹⁸ Народна песма о Боју на Делиграду именује више од десет турских паша и бегова који су кренули на устанке. — Историјски извори потврђују тачност њихових имена. Упореди: Алекса Ивић, нав. д., 288.

¹⁹ М. Вукићевић, нав. д., 348.

²⁰ М. Вукићевић, нав. д., 411.

²¹ Драгослав Јанковић, нав. д., 172, 174,

²² М. Вукићевић, нав. д., 412, 416.

²³ Драгослав Јанковић, нав. д., 187.

²⁴ Врло је вероватно да је тада био устанак и у Заплању. Ближе податке о томе видети код Серђеја Димитријевића, нав. д., 9/10; 64/65.

²⁵ М. Вукићевић, нав. д., 421—423; 455—464.

²⁶ Драгослав Јанковић, нав. д., 202. — „... Da aber die Türken in allen Provinzen die Christen so sehr verfolgen und unterdrücken, so suchen auch diese aus anderen Bezirken und Provinzen alles auf, was nur immer die Högligkeit gestattet, um zu flüchten und sich zu den Serviern zu schlagen; so sollen vor paar Monathen erst bey 5.000 Bulgaren auf einmahl zu ihnen gekommen seyn, die, da sie nicht bewaffnet waren, der Czerni Georege gleich mit Waffen verschen liess. Einzeln und in kleinen Zahlen soll das Nehmliche aus andern Provinzen ununterbrochen geschehen. Auch die Krossalien, die eine Art von Mietlingen sind, zu Pferde jedem, der sie zahlt, dienen und worunter sich viele Christen aus Rumelien und Macedonien befinden, desertiren eben auch von denen Türkern zu denen Serviern un dienen bei Letztern. Алекса Ивић, нав. д., 347.

²⁷ М. Вукићевић, нав. д., 471/2. — „... die Nachricht, dass die servischen Truppen gleich nach Ermordung des Bellegreder Pascha mit seinem Anhang gegen die Gränzen Serviens vorgerückt wären und die in derselben annoch von denen Türkern besetzten Plätze als Sokol, Uschitza, Nisca und Leskovičza zu überfallen“. Алекса Ивић, нав. д., Година IV, 1807. Београд 1939, 305.

²⁸ „... die Meldung, dass die Servianer Nissa inks lassend nach dem mit Palisaden und Erd-Verschanzung umgebenen sehr grossen Ort Lesčovatz marschiert und den dortselbst beständnen Schaschit-Pascha zur Übergabe aufgefordert haben. Da aber in dieser Stadt mehr als 2000 Häuser, mithin eine grosse Anzahl bewaffneter Türkern sich befanden, so hatten sich selbe mit gedachten Schaschit-Pascha gegen die Servianer zu vertheidigen vorgenommem — Indessen langte das Gerücht nach Leskovatz, wie grausam die Servianer mit denen Türkern zu Belgrad und anderen Orten verfahren seyen, wodurch sich ein solches Schrökken verbreitet hat, dass nachdem bereits mehrere Häuser durch die Servianer angezünden worden...“

Алекса Ивић, нав. д., Година четврта, 1807. Београд 1938, 327. — Да је констерирација обузела и више кругове турског друштва и највише турске државне руководиоце може се најбоље видети из већег броја султанових фермана. Упор. Турски документи за македонску историја, II. Скопље 1953, 105, 107, 101.

²⁹ М. Вукићевић, нав. д., 460.

³⁰ Заузети Ниша и Видина Карађорђе је увек сматрао као главне војничке задатке Првог устанка.

³² Упор. С. Димитријевић, нав. д., 65/6 и тамо наведену литературу.

³³ „... auch soll nach bestätigten Kundschafts-Nahrichten ein Streif-Commando von beyläufig 5 bis 600 Mann gegen Nissa und Leskovaz von besagten servischen Befehlshaber dahin beordert seyn, erstens nm die dortigen Christen gegen die Türkern in Aufruhr zu bringen und zweytens die Türkern in Nissa und Leskovaz zu beunruhigen... — Eben vernimmt

man... dass der servische Oberbefehlshaber Zerni Georgie zu Albanien, Bulgarien und Rumelien alle Christen in denen 8 Ländern aufzuröhren und gegen die Türkern zu verfeinden suchet und solle von denen in Bellgrad geweicht 3 Fahnen sollen lauter solche Menschen abmarschirt seyn, die eben aus diesen Ländern geboren und die Lage deren gut bekannt sind“.

Алекса Ивић, нав. д., 429. — Мих. Гавриловић, нав. д., 124.

³⁴ М. Вукићевић, нав. д., 501.

³⁵ С. Димитријевић, нав. д.,

³⁶ М. Вукићевић, нав. д., 511.

³⁷ М. Вукићевић, Писма из Првог и Другог устанка. Споменик Српске краљевске академије XXXVII. Београд 1900, 137.

³⁸ Алекса Ивић, нав. д., 389.

³⁹ На истом месту.

⁴⁰ Мих. Гавриловић, нав. д., 142.

⁴¹ Исто, 148.

⁴² Уп. С. Димитријевић, нав. д., 34.

⁴³ „Au moment où le pacha de Bosnie frappait les Grecs révoltés des bords de la Drina, un autre pacha de la Romélie exerçait une vengeance encore plus sévère contre les [habitants] de Lescovac. C'est cette peuplade grecque dont j'ai parlé dans une de mes précédentes lettres, qui à l'approche [des] Serviens s'était insurgée et qui, lorsque [seux-ci eurent été] repoussés, fut saisie [d'une telle] frayeur, que tous ces malheureux habitants s'empressèrent à se dénoncer les un les autres. Le pacha de cette contré... a fait couper la tête à trois cents et en [a fait arrêter] un plus grand nombre“.

Мих. Гавриловић, нав. д., 160. — Алекса Ивић, нав. д., 466.

⁴⁴ „Haben die Servier Leskovacs umrungen“ — Алекса Ивић, Документи о устанку Срба под Карађорђем Петровићем. Загреб 1920, 364, 369.

⁴⁵ „Година 1809. поход војени. — Овде је било разних мњенија о поласку војске: Карађорђе је представљао да се наша војска окрене само на једну страну, то јест на Ниш и на Лесковац. „Више Ниша, вели он: — има добар дервен, да се може ухватити, и тамо у Црвеној Реци други Делиград поставити, и Турцима прекратити пут за Ниш; а други вели, дервен је више Лесковца на Врању Бајуна, који води кроз планину 10 сата. И тамо би се могао поставити шанац да би били од те стране сигурни.“ Антонија Протића, Повесница од почетка времена војвода српског Карађорђа Петровића. Споменик XIX. Београд 1892, 15.

⁴⁶ Алекса Ивић, нав. д., 364.

⁴⁷ (Танасије Илић) Грађа земунских архива о Првом српском устанку, II. Београд 1961, 317. Упор. 309.

⁴⁸ В. нашу расправу у Лесковачком зборнику, 1, 11—12.

⁴⁹ В. Вук Карадžић, Скупљени историјски и етнографски списи. Београд 1898, 286.

⁵⁰ О овој измени лесковачког становништва биће речи на другом месту.

⁵¹ М. Вукићевић, Карађорђе, II, 375/6.

⁵² На истом месту.

⁵³ В. Богишић, Разбор сочиненија Н. А. Попова Россија и Сербија. Санктпетербург, 1872, 188.

⁵⁴ Р. Арсенијевић, Баталака, Историја Првог српског устанка, II, Београд 1899, 539/540.

⁵⁵ Исто, 541, 544.

⁵⁶ Исто, 774.

⁵⁷ В. М. Г. Медаковић, Први србски устанак и његов жалостни свршетак. Нови Сад 1893, 41.

⁵⁸ „5°. Outre le nombre ci-dessus de troupes que la Servie possède elle a de nombreux soutiens dans ses alliés qui se trouvent dans la Haute-Albanie, à Monténégro, dans le grand-duché d'Herzégovine et dans la Bosnie, lesquels espèrent aussi un affranchissement. Ils ont tous avec le peuple servien une secrète alliance et l'engagement de marcher à l'ennemi à la première réquisition“.
Мих. Гавриловић, нав. д., 544, 551.

⁵⁹ „Les Serviens occupent maintenant presque toute l'ancienne Servie à l'exception de Nissa, de Lescovitza et de quelques petites places au pied des montagnes qui les séparent de la Macédonie et de l'Albanie“.
Мих. Гавриловић, нав. д., 323. — Упор. Драгослав Јанковић, нав. д., 272.

⁶⁰ „... Karra Georgie wollte sich nur alsdann friedliche Unterhandlungen mit denen Türken einlassen, wenn sie ihm Nissa, Novi Pazar, Kosovo und Prisren abtreten“.
Алекса Ивић, Документи о устанку Срба, 323

⁶¹ Велика је штета што Вук Караџић није оставио податке и о развитку устанка у лесковачко-нишком крају. За његов интерес за ове крајеве, видети у: Вукова преписка IV, 44

⁶² На истом месту.

⁶³ Упореди нарочито два регеста у (Исидора Стојановића) Деловодниј протокол Карађорђа Петровића, Београд 1848, № 1488, 1493.

⁶⁴ Исто, № 1149, 1450.

⁶⁵ Л. Арсенијевић Баталака, нав. д., I. Београд 1898, 216. Кратак Животопис о Стрељи, в. Милан Ђ. Миљевић, Поменик знаменитих људи у српског народа. Београд 1888, 699-702.

⁶⁶ Најбоља потврда томе јесте то што се Стрела као војвода титулирао и 1812. и 1813. године, о чему на више места говори Карађорђев Деловодни протокол, а и други историјски извори.

⁶⁷ Сима Милутиновић, Историја Србије од почетка 1813 до конца 1815 године. Београд, 1888, 192.

⁶⁸ Алекса Ивић, Између Првог и Другог српског устанка. Загреб 1917, 25.

⁶⁹ Леополд Ранке, Србија и Турска у деветнаестом веку. Београд 1892, 523.

⁷⁰ Деловодниј протокол Карађорђа Петровића, № 1325 о(д 14 априла 1813 године).

⁷¹ Грађа земунских архива, 279.

⁷² По својој општој политици, Карађорђе је штитио и помагао избеглице нарочито у дејствовању земље и смањењу пореских оптерећења, Ул. Деловодниј протокол, № 1347.

⁷³ Исто, Регистар 81/2.

⁷⁴ Био би, уопште, занимљив рад о местица колонизације Лесковчана у ослобођеној Србији до 1878. године. Колико се види из резултата проучавања Цвијићевих ћака, Лесковчани су могли наћи у већем броју растурени на простору од Велике Мораве до у околину Београда. Разуме се, у трагичним данима пропasti 1813. године, многи од њих постали су жртве турског терора, робљења, преране смрти од глади, избеглиштва, болести и другог.

⁷⁵ В. Мих Гавриловић, Милош Обреновић, I. Београд 1908, 210, и II. Београд 1909, 320.

Становништво лесковачког краја

— Од насељавања до 1941. године —

У овом чланку покушаћу да, на основу прикупљених података, дам кратак преглед кретања становништва лесковачког краја од досељења Словена до наших дана.¹

Не знамо како су се звала словенска племена која су населила земље између Раса и Сердике. Али знамо да су она још одмах дошла под власт Византије и дugo остала под њеним утицајем.

Око средине IX века крајеве Јужног Поморавља заузели су Бугари и под својом влашћу држали све до 971. године.

У време цара Симеуна Бугари су упали у Србију, која се образовала као држава око Ибра, Дрине, Таре и Лима, па похватали и побили најистакнутије жупане, земљу опљачкали и опустошили, а мноштво њеног становништва одвели у ропство, тако да је српски народ био скоро уништен. Тако да је српски претендент Часлав побегао је из Бугарске и успео да око себе окупи знатан број избеглица из суседних земаља и виђених људи. Претпостављамо да је за време Симеунових похода на Србију велика маса српског робља била доведена и у крајеве Јужног Поморавља, које су држали Бугари, и да су многи Срби остали ту и пошто је Часлав обновио српску државу и на истоку јој проширио границе до близу Мораве.

Године 971. наши крајеви ушли су у састав Самуилове државе, и у њој остали све док је Василије II није уништио (1018. г.). Затим је поновна византијска управа у областима Јужне Мораве трајала све до Немање.

Дуготрајна туђинска владавина у Јужном Поморављу учинила је да овде нису нађени трагови племенске организације. Поред византијске и бугарске

управе и рано насталог феудалног система, на распадање племена у овим крајевима утицали су и други чиниоци: овде је било скоро немогућно поставити природне границе између жупа, племена и братства; сем тога долином Јужне Мораве ишли су и главни путеви којима су се често кретале војске и пљачкашке чете, што је појачавало помрање становништва.

Срби су још крајем XI века упадали у крајеве око Гњилана и Врања. Али њихово успешно надирање у долину Јужне Мораве почиње тек око XII века. „Убрзо су српски удеони кнезеви седели у планинама између Раса и Ниша на земљишту епископије нишке. Због овог четничког ратовања све су више остајали пусти погранични крајеви. Комнени су покушали да отпор Срба скрхају на тај начин што су масе заробљених Срба пресељавали у друге крајеве. Цар Јован преселио их је у Малу Азију, у околину Никомедије, цар Манојло у покрајину Сердике. Но-ви етнички елемент, дуж тадашње српске границе, били су Печенези које је победио цар Алексије, те их насељио на свим друмовима, обавезавши их на ратну службу. Њихови се трагови опажају још и данас у помесним именима“²

¹ О становништву лесковачког краја пре доласка Словена има нешто података у нашем раду: Немањина Дубочица, Београд, 1961. г., стр. 5—15.

² У напомени уз цитирено место Јиречек (Историја Срба, I, 1922, стр. 158—159) на-води села Печеноге у Гружи и Печењевце код Лесковца и упућује на своју расправу о оста-цима Печенега и Кумана (SB. der kgl. böhm. Gesl-lcsh. der Wiss, 1889. 3-30)

За порекло становништва шопске области и насељавање Печенега интересовао се и Јован Цвијић. „Као језгро шопске области, пише он, може се сматрати земљиште од Овчега Поља до пиротског Висока са старосрбијанским Шоплуком, софијским, радомирским и

Али, иако су дуго били под Грцима, наши преци у крајевима Јужног Поморавља нису се много с њима мешали, јер је овде и на Косову Грка било далеко мање него у Македонији. Што се тиче Бугара, њихова владавина у Јужном Поморављу такође није оставила никаквог трага, јер су нашли на средину културнију од њихове; сем тога у време завојевања наших крајева од стране Бугара код њих су већ биле ишчезле турско-татарске особине и они скоро потпуно били претопљени у Словене.

Поред масе српског становништва доведеног у Јужно Поморавље свакако за време цара Симеона, и поред оних заробљеника које су византијски цареви насељавали на источној страни лесковачке области, где су насељени и Печенези, интензивно насељавање Дубочице од стране Срба из западних крајева настало је тек од времена Немањине владавине. Освајање и насељавање плодних равница Метохије, Косова и Јужне Мораве било је од пресудног значаја за даљи развитак српског феудалног друштва. „Велике манастирске повеље XIV. века, каже Јиречек, тичу се не старих племенских крајева на западу него највише крајева на истоку, који су, тек од краја XII. века освојени и већим делом изнова насељени“.

За време Немањића и деспота Дубочице је била густо насељена и богата. Кроз њу су водили и путеви за Ново Брдо и Косово.

Од почетка турске најезде бројна властела из јужних крајева српске државе иселила се у северну Србију заједно са својим себрима. Ова сеоба је вероватно захватила и Дубочицу. Стога су северни крајеви српске државе у време деспота Ђурђа били јако насељени. Али, миграционе струје, које су изазвали Турци крајем XIV и почетком XV века, често прелазе Саву и Дунав и заустављају се у јужном пределу тадање Угарске. У њима учествују не само становници са Косова и из динарских крајева већ и они из Поморавља. Једна од тих струја, првих година XV века, понела је и наше претке из лесковачке области. Тада су са становницима некадашњег села Вojловца пошли и калуђери и у околини Панчева основали манастир Вojловицу.¹ Не знамо да ли је поход султана Мусе у зиму 1412/13. г., када је овај пошао на Ново Брдо преко Чемерника и Врања, нанео велике штете и становништву лесковачког краја. Али овај крај је сигурно страдао када је Муса у 1413. г., после

победе над Стеваном Лазаревићем код Врбнице, поред осталих градова, порушио и Копријан (Курвинград или један град западније) и посекао безброј хришћана.² Турски упади у цемље српскога деспота 1426. и 1427. г., а нарочито турска окупација Србије од 1438. до 1444. г., вероватно су имали тешких последица и за становништво Лесковачког Поморавља, када је српско становништво било масовно уништавано и одвођено у ропство, а земља пустошена и пљачканана.

Турци су потпуно окупирали Дубочицу тек по паду Новог Брда (1455. г.). Не верујемо да су тада у густим масама, као што мисли М. В. Веселиновић, населили овај „родни и равни крај ветерничко-јабланички“. Пре бисмо рекли да Турци одмах ни сам град нису населили „у густим масама“.

Не знамо да ли је исељавање које су вршили Мађари осамдесетих година XV века захватило и Јужно Поморавље, пошто мађарске чете нису ишли даље од Крушевца.

Јован Цвијић узима да је сеоба Срба од 1690. г. обухватила око 37.000 породица из Метохије и са Косова. Го-

брзничким крајем... Познато је да неки писци, као **К. Јиречек**, држе да су Шопови могли произићи из стапања Словена са остатима од Печењега и Кумана, који су у XI. и XII. веку ратовали и настањивали се по овим областима. То се у осталом јасно види из сведоцбе **Ђорђа Кедрене**, коју је био љубазан показати ми и превести г. **Љ. Ковачевић**. По тој сведоцби, кад су Грци 1048. г. у зиму, разбили пучењешку војску од 80.000 људи и нагнали је на предају, по наредби бугарског војводе насељени су „по равницама Средца, Ниша и Овчег Польја“. Нема сумње, да су се Печењези доцније и изван ове области распрострли, нарочито услед потоњих борби са Византijом... Област, у којој су Печењези насељени, готово се потпуно поклапа са данашњом шопском облашћу. По томе је несумњиво да су Шопови произишли из смесе Словена, Печењега и Влаха (види о томе даље) и да је то име првобитно могли означавати неку нарочиту етничку мешавину“ (Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I, стр. 181).

Још о Печенезима видети код Јиречека: Историја Срба, књ. I (1922), стр. 144, 174, 175 и 182, књ. III (1923), стр. 44 и 297. Исто тако у Малој енциклопедији (изд. „Просвете“), књ. II, стр. 277.

¹ Најстарији запис о манастиру Војловици код Панчева потиче из 1542. г. (Види: Споменици културе, изд. „Просвете“, 1951, стр. 357—358).

² О томе знамо из биографије деспота Стевана Лазаревића од Константина Философа, „А прође и остale градове и дође на Копријан, где заузе и њега, пошто се пролила многа крв и народ сав исече и опљачка“ (Старе српске биографије XV и XVII века, изд. СКЗ, 1936, стр. 104).

ворећи о овом исељавању српскога на-
рода, Тихомир Р. Ђорђевић каже да
је том приликом огромна маса нашег
света дошла и у Будим и његову око-
лину, па међу местима из којих су ови
бегунци полазили помиње и Вучитрн,
Приштину, Призрен, Сталаћ, Алекси-
нац, Ниш, Зајечар итд., али Пирот,
Прокупље, Лесковац и Врање не поми-
ње, мада су и крајеви Јужног Поморав-
ља узели учешћа у борби против Тура-
ка 1689/90. г. О томе да је ова сеоба
захватила и Лесковац са околином не-
ма никаквог податка ни у делима Ду-
шана Поповића.¹

Према Душану Поповићу, који је
за основу свог истраживања узео по-
пис из 1736/37. г., ново становништво
у Срему „било је већином пореклом из
Бачке, и Босне и Херцеговине, а у ма-
њој мери из Баната (међу ове спадају
и они који су забележени као Влашка-
лије или Влашкоземци), Црне Горе, и
крајева источно и јужно од Мораве“.²

У рату између Аустрије и Турке 1737. г. Срби су поново узели учешћа.
Али нема доказа да су се тада против
Турака борили и људи из лесковачког
краја, и да је после повлачења Аустри-
јанаца за њима почело и хришћанско
становништво из Лесковца и околине,
тј. и оно из Јабланице и Пусте Реке.³
Напротив, из околине Ниша и Пирота
и из Топлице тада се иселило доста
хришћана; али они који су проучавали
ове догађаје нису дали податке о томе
у које су крајеве дошли исељеници из
окolini пomenutih места и Топлице. За
сеобу од 1737. г. Цвијић каже да је
појачала српско становништво у Сре-
му, Бачкој, Банату итд., и поред тога
што је знатан број ових исељеника на-
страдао од Турака између Ужица и
Ваљева, тако да их се у Угарску пре-
селило само неколико хиљада.

Крајем XVIII и првих деценија про-
шлог века Врањска Пчиња је имала не-
насељене земље и врло сношљив аграр-
ни поредак. Стога су у њу навалили
људи из разних крајева. Међу њима
је било и становника из лесковачке око-
лине. Највише је било из Јабланице,
у којој су Арнаути безобзирно потиски-
вали Србе отимајући им земље. Али у
Врањску Пчињу су долазили и други
становници из околине Лесковца да би
избегли арнаутске зулме, освету због
убистава, казне због кривичних дела
итд. Међу селима из којих су одлази-
ли помињу се Реткоцер, Каменица и
др. Било је и људи који су као чифчије
одведенi из околине Лесковца у Врањ-
ску Пчињу.

Јован Цвијић каже (1) да су се у
моравској долини спајала струјања ма-
кедонског становништва са косовским
исељеницима, али да су ове струје за-
хватиле само „поједине породице и
групе породица које су мењале место
становања идући мањом све даље на
север, неке и до Београда, где још и
данас чине већину становништва у Па-
лилули, и до Смедерева, Гроцке и Гра-
дишта на Дунаву“; и (2) да „због вар-
дарско-моравске струје насељавања
становништво јужног порекла знатно
учествује у саставу становништва Мор-
авске долине и свих њених вароши и
варошица“.⁴

Почетком 1809. г., према Цвијићу,
вршена су знатнија исељавања у Срби-
ју. Становништво „из околине Ниша и
Прокупља, највише из Добрине“, наст-
анило се „поглавито у околини Бео-
града и Гроцке“.⁵

У време првог српског устанка Кру-
шевић је био средиште лесковачке еми-
грације, бећара и других избеглица, са
њеним вођима, — лесковачким војво-
дом Стрељом, кнезом Лесковачке на-
хије Момиром и другим лесковачким
кнезовима и кметовима. Од истакнутих
људи лесковачког краја међу устани-
цима је био и бимбаша Цветко Врано-
вачки. Колико је од ове емиграције
остало у Србији после 1815. г., није
нам познато. У делу Сретења Л. Попо-
вића имамо податак о неком Стојану
Милићу из Кумодрага да му се отац
доселио из Лесковца и 1813. г. био у
збегу преко Саве и Дунава, а потом се
са избеглицама из Прокупља вратио у
Србију. У једном опису врачарског
среза В. А. Богић за села Велики и
Мали Мокри Луг каже како се припо-
вела да су постала у време „првог во-
јевања Срба на Турке“. За ове људе

¹ О овом питању видети опширније: Д. Трајковић, „Немањина Дубочица“, стр. 62-65.

² Срби у Срему до 1736/37. Издање САН, 1950. г., стр. 144. и сл.

³ Такође видети нашу књигу: „Немањи-
на Дубочица“, стр. 68—70.

⁴⁻⁵ Балканско Полуострво и јужно-словен-
ске земље, књ. I, 1922, стр. 169 и 193.

⁵ Исељавање нашih људи из Јужног Поморавља у околину Београда Цвијић помиње и на једном месту кад говори о имени Торлак. „Изгледа да је име Торлак имало раније много веће пространство, и прелазило Мораву, јер становнике београдских села (Бањица, Јајинце, Раковица, Велики и Мали Мокри Луг), који су пореклом од Прокупља, Ниша, Врања и Пирота, зову Торлаџима; између ових села је позната шума Торлак“ (Основе, књ. I, стр. 181).

су Богићу причали да су војевали са Србима на Делиграду и преносили „из Турске амо оружје сакривено у казањима и другијем бакарним судовима“. Неки од њих отишли су у Бањицу, Вишњицу и друга места.¹ За неке у Вишњици зна се да су пореклом из села Винарца.

У Државном архиву Србије има података да је у току и после буне од 1834/35. г. у околини Ниша опет почело знатније исељавање становништва јужних крајева у Милошеву Србију. „Све до 1835. г., каже један писац, Палилула је била врло слабо насељена и у њој су биле њиве и ливаде имућнијих Београђана. Крајем 1834. г. и током 1835. г. Палилула се почела насељавати. Досељеници су били највише из Савамале и околине Лесковца. Из других крајева било их је знатно мање. Досељеници су се највише доселили у данашњим улицама: Таковској, Ратарској, Битољској, Кнез-Даниловој и Далматинској. Свим насељеницима дато је земљиште бесплатно и колико је ко хтео. Палилула је била изван шанца, тј. и изван вароши. Око 1835. г. сматрало се да и Теразије спадају у Палилulu... На крају Палилule, између улица Александрове, Гробљанске и Битољске били су обори...“ Од породица које су 1835. г. дошли из наших крајева, били су познати Крављанци из Кравља код Ниша, Стефановићи из Лесковца и Чупићи (Младеновићи) из Власотинца. Ови последњи били су најпре насељени у Савамали па 1840. г. прешли у Палилulu.

Године 1847. неколико Палилулаца жалили су се Министарству унутрашњих послова што су на сваки талир попрза морали да плаћају и по два цванџика приреза. „Овај трошак, кажу они, Управа вароши захтева од нас у име варошких трошкова, као: доктора, бабице, патроле и тим подобне потребе. Но како све те угодности као варошани не потребујемо, нити варошка бабица, доктор и патрола нашу малу посечују, то као људи сиромашни, у име свих Палилулаца молимо да се од плаћања тих трошкова изузмемо“. Али Министарство им је одговорило: „Из општинске касе учитељ палилулски се плаћа, и већа част Палилулаца као радације служе се варошком калдром итд.“ Године 1850. Палилулци су тражили „да се из њихове средине једно лице за члана примирителног суда вароши Београда изабере који би њихове земљоделске распре, као њихов мештанин, боље могао вратити и расправљати.“²

Владислав Миленковић, говорећи о настојањима да се у ширем појасу Београда од 1845. г. развије повтарство, виноградарство и сточарство пише да „је баштованлук био развијен и у данашњој Палилули коју су насељили Нишлије и Лесковчани. Дошавши у Београд они су собом довели и биволе које су, као издржљиве, употребљавали за рабацилук, који им је био, такође, главно занимање, а од биволија продавали млеко.“³

Још у време прве владе кнеза Милоша из Лесковца и околине долазиле су у Србију и занатлије: дунђери, ужари, мутавџије, бојације, ковачи и др. „Скоро код сваке друмске механе, каже Т. Ђорђевић, била је понека настрешница у којој су колари радили свој занат, поглавито ради рабација, кад им се што сломи па не могу сами да поправе. Ови су колари били већином досељенице из околине Ниша, Лесковца, и других околних крајева.“⁴

Досељеника из наших крајева има и у околини Београда: у Реснику, Ритопеку, Рипњу, Барајеву и др. У Белици има досељеника из околине Лесковца, Власотинца и уопште из Јужног Поморавља. Људи из лесковачког краја насељили су се и у Лепеници, па чак и у Млави. Али сва ова насељавања после српских устанака у Шумадији вршена су углавном појединачно, као што говоре подаци из публикација Српске академије наука о насељима и покрету становништва у Србији.

Из Јужног Поморавља, изгледа, било је и таквих исељеника које у Србију није могао да привуче слободан посед земље и живот независних од турске управе. Многи сељаци нишког и лесковачког краја одлазили су на пољске и друге сезонске радове у Шумадију, Бугарску и Румунију, али су

¹ Срђеје Димитријевић: Стреља (Лесковчани у Првом српском устанку), Лесковац, 1954. г., стр. 46 и 47.

² Сви цитати о Палилулцима узети су из чланка Драгутина Ј. Ранковића објављеног у „Политици“ од 30. марта 1941. г.

³ Економска историја Београда до светског рата. Београд, 1932. г., стр. 126.

⁴ Тихомир Ф. Ђорђевић: „Из Србије кнеза Милоша“, Београд, 1922. г., стр. 40. Из ове књиге видимо да су се тада у Србији служили биволима једино досељеници из околине Ниша и Лесковца, и да су се на главном друму могла видети само њихова товарна кола „која су полако вући биволи“ (стр. 2. и 29).

ретко кад стално остајали у местима пељачбе.

За време Нишке буне од 1841. г. прешло је са територије Јужног Поморавља у Србију око 10.000 душа. Али кад је ова буна ликвидирана, готово сва избегличка маса вратила се поново на своја огњишта.

Тако остаје да је Шумадија највише насељена од људи из Сјенице, Колашина и Црне Горе, а мање из других крајева данашње Србије.

После аустријско-турских ратова у XVII и XVIII веку Арнаути су почели да продиру и у област Дубочице, а временом су насељили и део непосредне околине Лесковца. Сем арнаутског насељавања Јабланице, Пусте Реке, Пољанице и Клисуре, као и неких села из ближе околине Лесковца, за период турске владавине још није утврђено масовно усељавање словенског елемената у поменуте као и друге крајеве лесковачке области. Истина, Цвијић каже да је у раније време, нарочито пре 1878. г., косовско-метохијска струја „продрла у моравску Србију преко многих бројних превоја између ибарске и јужноморавске долине“, обухвативши „миграције из целе области између Скадра и Копаоника“; и да се једна грана ове струје расула „по долинама јужноморавских притока, Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Ветернице, као и поред Мораве између Лесковца и Бујановца“, а неки њени исељеници да су „прешли Јужну Мораву и насељили се у околини Ниша и Заплању“.² Међутим, уколико су у питању усељавања у околину Лесковца до 1878. г., нама се ипак чини да су то досељавања само поједињих породица и група породица (због арнаутских и турских насиља, због крџалијског угњетавања и пљачке и због тешког феудалног режима). Изузетак чини досељавање становништва из шопске зоне у долину Јужне Мораве и њених притока које је у то време нарочито била појачано. Тако после 1878. г. вршено је насељавање Пољанице и Клисуре, као и ближе околине Лесковца, а нарочито Јабланице, Пусте Реке и Топлице досељеницима из Црне Горе, Херцеговине, Метохије, околине Гњилана и из других јужнословенских области. Струјање из Шоплука не пресушује, а и Пчиња почиње да шаље своје становништво у околину Лесковца.

Са ликвидацијом отоманског господства, Лесковац је изгубио једну трећину свога становништва: око 5.000 муслимана иселило се у Турску. Овај

губитак у људству, иако није тешко падао лесковачкој привреди, споро је накњиђиван. Тако после тридесет година град је, стално освежаван и приливима из околине, достигао број становника који је имао за време Турака. У том периоду у Лесковац су дошли и неки Старосрбијанци и Македонци (из Призrena, Гњилана, Прилепа и Охрида), а после 1918. г. почели су да га насељавају и Пиротчани.²

Шездесетих година прошлога века из Лесковца у Београд иселило се неколико трговачких породица. Њихов број знатно се повећао одмах по ослобођењу Лесковца (1877. г.). После првог светског рата у Београд се иселило још преко двеста Лесковчана, и то већином радника, који су се запослили у текстилним фабрикама Илића. Пред други светски рат у Београду је било око хиљаду Лесковчана, у свима професијама.

У Београду је био и знатан број Власотинчана, који су се насељавали у исто време као и Лесковчани.

После првог светског рата прилиичан број Лесковчана одселио се и у Ниш и Скопље. Но ово исељавање Лесковчана у ова и друга места и у Београд не може се поредити са исељавањем Врањанаца у Београд и друге градове Југославије, јер је привреда Лесковца и у тежа времена задржавала становнике овог места да га у већим масама не напуштају.

Што се тиче несловенског елемента у Лесковцу и околини, Турака је било само у граду. Њих није било чак ни у већим местима лесковачке околине (нпр. у Власотинцу).

Лесковачки Грци и Цинци не знају се из ког су времена. Цинци су, изгледа, дошли са струјом која се расула по Балканском полуострву почетком XIX века. Не знамо како су се нашли у Лесковцу, да ли директним насељавањем из своје старе постојбине или претходним сточарењем у околини Лесковца, што за неке изгледа вероватно.

¹ Балканско Полуострво и јужнословенске земље, стр. 167 и 168.

² По надимцима у Лесковцу и данас се може знати из кога су места досељени поједињи Лесковчани или њихови праци: Душнички, Ерсеновче, Загужанче, Кумаревка, Гложанци, Мрштанка, Богојевачки, Навалинци, Зољевка, Гредилички, Пертацки, Влечански (Влачански, из села Власа), Бабичани, Црковнички, Шарлински, Печењевчани, Рударка, Куколовка, Личанин, Шуманка, Врањанче, Призренци, Гиљанци, Прилепчани, Пиротчани итд.

Можда су трагови њиховог задржавања око Лесковца и нека географска имена: Власина, Власе, Сурдулица, Кацабаћ, Влајиња, итд., уколико ови називи нису остали од задржавања староседелачког романског становништва. Грци су вероватно долазили за све време турске владавине, као свештеници и њикови пратиоци, као трговци и држаоци ханова. У сваком случају њихов прилив је био већи у току XIX века но радије.¹

Према попису који је извршен по ослобођењу од Турака, у Лесковцу је било 280 Цигана и 100 Јевреја. Не знамо када су се настанили у овом месту.

У турско време било је у Лесковцу и Јермена, али врло мало. Двојица

од њих, Лука и Кринта, помињу се као господари у селу Ораовици. Не знамо чиме су се остали бавили. Пред други светски рат знамо за још двојицу: један је био кафеџија, а други се бавио неком ситном трговином.²

¹ Један списак грчких и цинкарских породица у Лесковцу објавио је С. Димитријевић у књизи: „Градска привреда Лесковца“, Лесковац, 1952. г., стр. 28—32.

² У другом делу члanka биће обрађени подаци који се ближе односе на насељавање становништва из лесковачке области у крајевима северне Србије. Том приликом навешћемо и остale изворе и литературу којима смо се служили пишући оба дела овог рада.

Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку

— Прилог проучавању миграција становништва лесковачког краја —

Историјске и политичке прилике и друштвено-економски услови развитка лесковачког краја, као дела јужног српског подручја, од најезде турака на Балкан па све до ослобођења 1878. године, условили су снажна кретања, смењивања становништва на овом подручју и релативно дуготрајна и много-бројна исељавања Лесковчана у разне крајеве Србије. Пресудни моменти у овом погледу били су историјски догађаји и, са њима у вези, економске прилике у лесковачком крају нарочито у току 19. века. Аграрни односи у периоду турске владавине у овом крају изазвали су велике сељачке буне и покрете хадуџију, учешће Лесковчана у првом и другом српском устанку, устанак у Власини и Јабланици (1807), бојаџијску буну (1841) и устанке становништва пред улазак ослободилачке српске војске у Лесковац.¹ Сви ови догађаји су проузроковали готово масовна исељавања Лесковчана у Србију значајнија од оних у време познатих сеоба (у 17. и 18. веку).

Од посебног значаја за кретање становништва са територије лесковачког краја у Србију у 19. веку било је стварање слободне српске државе најпре у првом устанку, а после и у другом српском устанку; затим, ослобођење „Шест нахија“ 1833. и укидање спахилука „Ђулханским хатишерифом“ 1839 године, који је посебно изазвао исељавање због новог аграрног притиска турских господара.² У то време су ослобођене српске области у северној Србији, релативно ретко насељаване или опустеле ратовима, добиле у знатном броју, поред досељеника из других српских етничких подручја и становнике пореклом из лесковачког краја.

Поред наведених узрока флуктуације лесковачког становништва, у 19. веку се јављају и економско-друштвени, психолошки и морални фактори који покрећу знатан број породица из овог краја у Србију: приличан број лесковачких занатлија и њихових породица („јужари“, костретари [мутавције], дунђери, бојације, кафације, трговци и слуге) напуштају матицу и прелазе у Србију ради зараде, још од тридесетих година прошлог века, па све до ослобођења области 1878; често су лични моменти (убиство Турчина, зулуми турских господара, бекство са чифлука, покушаји исламизације, или неки слични узрок) били главни повод исељавања не само појединача, него и читавих фамилија.³ После ослобођења 1878. године велики број породица се насељава у Србију поглавито ради зараде у новим врстама занимања, или из других економских и социјалних узрока (куповина боље обрадиве земље, трговина, државна служба).⁴

Исељавање Лесковчана пре 19. века, у време познатих „сеоба“ у доба турско-аустријских ратова (1689-1690) и после тога, у 18. веку, испред продирања Арбанаса у области суседне лесковачком крају, биле су везане за општа етничка кретања, исељавана становништва из јужних српских етничких подручја у то време.⁵ Мада их је било, исељавања Лесковчана из тог периода по свом интензитету нису била значајна ни утицајна на етничку композицију српских области као што су то била исељавања у 19. веку.

О досељавању лесковачког становништа у Србију током 19. века налазимо поуздане податке у етнографској литератури, историографији и архивским изворима углавном за већи део

Србије (сем за неке крајеве, као на пр. за Крушевицу, Алексинац, Топлицу, Добринић и друге, мада се зна из непотпуних и малобројних извора да је и у тим областима лесковачки крај дао знатан број свог становништва у току 19. века, а и раније). Отуда ће и овде бити приказан удео лесковачког становништва у етничкој структури области Србије у 19. веку углавном на основу постојећих поузданих података, док ће бити само у главним цртама приказана кретања Лесковчана и њихово насељавање у областима за које имамо врло мало и непотпуних података.

Према изворима којима располажамо, лесковачко становништво исељавало се претежно у централне области Србије 19. века, које су економски биле развијене као изразите земљорадничке области, са доста слободне земље за насељавање. У западним и источним крајевима Србије Лесковчани су се нерадо насељавали, сем у ретким случајевима и појединачним досељавањима. Тако се може рећи да у процесу флукутације лесковачког становништва у Србији 19. века разликујемо две главне етапе досељавања Лесковчана у Србију, односно два слоја лесковачког становништва: старије досељенике из времена пре првог устанка (од краја 18. в. до 1804.), за које налазимо врло мало и доста непотпуних података; и млађи слој лесковачког становништва, насељен у току првог и другог српског устанка (1804—1815) и касније, до краја 19. века. У овом млађем слоју разликујемо више струја: досељенике у доба српских устанака до 1815. године; у ослобођену Србију после 1815. године; у годинама пред и у току српско-турског рата 1876/78. године; и најзад, после ослобођења области, све до краја прошлог, и почетка нашег века. За ову новију етапу досељавања располажамо бројним и потпунијим подацима на основу којих смо у могућности да извршимо основну анализу флукутације лесковачког становништва у Србију 19. века.

Као главни извор за сазнавање о кретању лесковачког становништва ван матице у областима северне Србије послужила су нам појединачна антропогеографска испитивања из серије „Насеља и порекло становништва“ Српског етнографског зборника, која је почетком овога века засновао Јован Цвијић, и од којих је досада изашло близу че-

трдесет великих томова. Остали извори којима смо се овде користили само су послужили као допуна углавном за она подручја за која налазимо делимичне, непотпуне податке, или за које не располажемо подацима у „Насељима“.

Обим и структура кретања и насељавања Лесковчана ван матице по појединим областима Србије у прошлом веку покушали смо да обухватимо као једну целину и да је као такву прикажемо на основу досада објављених извора на **Табели I и II**. Овде изнети подаци фиксирају стање броја досељених родова и домова становништва из лесковачког краја у тренутку у коме су вршена антропогеографска испитивања области у Србији, чији су резултати објављени углавном у првим десетинама нашега века, а мањим делом у наше време.

ТАБЕЛА I

Исељавања лесковачког становништва у Србију током 19. века

Ред бр.	Области у Србији:	бр. досељених породица	број домова
1.	Сmederevsko Подунавље и Јасеница ⁵	43	318
2.	Темнић ⁶	33	233
3.	Лепеница ⁷	32	201
4.	Белица ⁸	24	175
5.	Околина Београда ⁹ око	8	око 11
6.	Таково ¹⁰	8	10
7.	Соко Бања ¹¹	9	19
8.	Шумадијска Колубара ¹²	6	15
9.	Ресава ¹³	4	8
10.	Космај ¹⁴	3	13
11.	Млава ¹⁵	3	14
12.	Левач ¹⁶	2	21
13.	Пожаревачка Морава ¹⁷	2	8
14.	Неготинска Крајина и Кључ ¹⁸	1	1
СВЕГА		178	1047

Према наведеним изворима, колико смо ми установили, било је, у време када су вршена испитивања порекла становништва овде наведених области, исељено укупно 178 породица, које су дале 1047 дома лесковачких становника северним српским крајевима.

Како је ово лесковачко досељеничко становништво распоређено у областима насељавања у Србији приказује **Табела II**:

**Преглед места исељавања и насељавања лесковачког становништва
у Србији у 19 веку**

Ред. број	Област у Србији	место порекла досељених породица	место насељавања у Србији	Имена досељених леск. породица	
1	Јасеница	„од Лесковца“ из Печењевца	Удовице Селевац Раља Мало Орашје Мала Плана Пударци Лозовик Лугавчина Крушево Брбовац Петријево Колари Мала Крсна Радинац Умчари Азања	Цветковићи Властићи Ђорђевићи, Јовановићи, Маринковићи Митровићи Бранковићи Стевановићи Пантићи, Бушановићи Пауновићи Михајловићи Цветановићи, Антићи Крстићи Палоџи Станковићи Станковићи Ристићи Станковићи	
2.	Темнић	„од Лесковца“ и његове околне; (из Пољанице; из Комарице)	Јасика Бошњане Маскаре Маскаре Маскаре	Малезићи Цветановићи Чоћићи Филиповићи Стојиљковићи Тројановићи Терзићи Цигулићи Стошићи Газдићи Недељковићи Бећаревићи Воденичаревићи Михајловићи Маринковићи Туветићи Грковићи-Кулаковићи Матејићи Нешићи Тривуновићи Нешићи Ивановићи Цветковићи-Буљакићи Марковићи Ужаровци Ужаревићи Томићи Лазићи Ристићи Петровићи Великићи Душманци Нешићи	
3.	Лепеница	„из Лесковца“ из Мечковца из Пуковца	Варварин Горњи Катун Обреж Својново Рајковац Бачина Велика Крушевица Маскаре	Баточина в. Г. Баточина	Јоцићи Ликарци Ђорђевићи Костићи Мијаиловићи Симићи Стојановићи Лалићи Давинићи Божанићи Лазаревићи Павловићи Цветковићи
			Теверић Ботуње		

Ред. брой	Област у Србији	место порекла досељених породица	место насељавања у Србији	Имена досељених леск. породица
		из Власотинца из Рупља	Лапово Црни Као	Асурцићи, Јовановићи Ликарци, Јургићи, Ђелешевићи Миленковићи Томићи Ђорђевићи Радосављевићи Диновићи Ураковићи Стевановићи Јовановићи Николићи Илићи, Стаменковићи Јовановићи Стројковци
		из Власотинца	Маршић Јовановац Корман Грошница Белошевац Д. Сабаната	
		из Средорека	Мерковац Мечковац Брзан	
		из Стројковца		
		из Д. Коњувца из Брода	Г. Сабанта Никшић	Милутиновићи Јовићи
4. Белица		„откуде Лесковац“ Мекиш	Гор. Јовац Драгоцвет	Јовићи Великићи Топаловићи Станковићи Ранковићи Мекишанци
		Мекиш	Трнава Сисковац Буковце Рибник	Мекишанци Бркићи Ђорђевићи Пешићи Тасићи Таџулићи
		Понор	Рибаре	Матејићи Димитријевићи-Ће- реклићи Пешићи
			Ланиште	Станковићи Јовановићи-Душо- бољци
			Мијатовац	
			Црча Ковачевац Букочић Остринковац	Обрадовићи Прокићи Ђорђевићи Стојановићи, Ста- нојловићи Раденковићи Петровићи Томићи Стаменковићи (Ча- вејићи) Николићи (Стефа- новићи)
		из „Лесковачко“		
		из „Лесковачко“ из „Лесковачко“ из Власотинца	Праћина—Предор Пајковац Ловци Беочићи	Станковићи, I Илићи (Јевремовићи) Димитријевићи Антићи (Недељко- вићи) Властићи Басарићи
		из Загужана	Трнава	Миљковићи (Кром- пировићи, Кромпи- раши) Петровићи („Стре- љини“)
			Сињи Вир	
		из Лебана	Багрдан	
		из Изворца	Рибаре	
		из Власа	Пајковац	
5. Околина Београда		„од Лесковаца“	Рећник Вишњица Кумодраж Ритопек	Ђурићи нема имена породица нема имена породица Живановићи Младеновићи Јовановићи нема имена породица „Бугари“ Јеремијићи нема имена породица
			Рипањ Калуђерце Барајево Шепшин Дрлупа	

Ред. број	Област у Србији	место порекла досељених породица	место насељавања у Србији	Имена досељених леск. породица
		из Власотинца из Вел. Боњинце Крчimir	Зуце Раковица Лештане Болеч Бањица Миријево В. и М. Мокри Луг	Богдановић Стојадин Здравковићи } „неке“ породице
6.	Соко Бања	из Лесковца и околине	Јошаница	Стојилковићи
		Гаре Дејан Власотинце	Сеселац Ресник	Станисављевићи Ђерамиције
7.	Таково	„из околине“ Лесковца из Лебана из Рупља из Власотинца и околине из лесковачке околине	Гор. Милановац Гор. Милановац Гор. Милановац Гор. Милановац Леушићи Врчани	Димитријевићи нема имена породица нема имена породица нема имена породица Цветковићи Станковићи
8.	Шумадијска Колубара	„из Лесковца“ из Дејана из Лебана из Присјана „окoliniе Лесковца“ из Лесковца	Барајево Врбовно Јунковац Вел. Црљени Гунцати Вел. Црљени Лазаревац	Ђокићи, „Бугари“ Гајићи Цветковићи Станојевићи Станојловићи (Те- шићи) Ђорђевићи, Стоја- новићи Цветковићи
9.	Космај	из Лесковца	Ђуринци Ропочево Младеновац	Ђурићи Миловановићи нема имена породица
10.	Ресава	из Лесковца и околине Лебане Медвеђа	Велико Поповиће Седларе Седларе Деспотовац	Стојадиковићи Лескићи, „Лесков- чани“ Тошићи Стојадиновићи
11.	Млава	из Лесковца из Лебана	Трновче Бусур	Поповићи „Лесков- чани“ Викоњи Пејићи
12.	Левач	из Ораовице	Калудра	Ранковићи Марковићи
13.	Пожаревачка Морава	из Лесковца	Пожаревац Ливадице	Станковићи Пауновићи
14.	Неготинска крајина и Кључ	из Лесковца	Кладово	Михајловићи

Као што видимо, становништво лесковачког краја селило се из укупно 33 наведена насеља, чија су се имена сачувала у народној традицији досељеничког лесковачког становништва у Србији све до времена антропографских проучавања области у којима је затечено лесковачко становништво. Велики је број оних лесковачких досељених породица за које је забележено само неодређено место порекла: „из Лесковца“, „откуде лесковачко“, „из околине лесковачке“, „из околине Власотинца“ итд. Ово указује на то да је број насеља из којих се лесковачко становништво у прошлом веку досељавало у северне српске крајеве морао бити врло велики и да је захватио несумњиво читаво подручје лесковачког краја.

Подаци нам такође указују и на то да је лесковачко становништво насељено у северној Србији у укупно 93 насеља. За велики број насеља, нарочито у околини Београда, забележени су само непотпуни подаци, као напр. „има доста лесковчана“, „има их и од Лесковца“ и слично, без тачних података о броју и именима породица и местима одакле су досељене. Судећи по томе несумњиво је да је у наведеним српским областима морало бити Лесковчана знатно више него што су нам пружили наведени извори.

Највећи број досељеног лесковачког становништва био је насељен у Јасеници, Темнићу, Лепеници и Белици. У овим крајевима Србије у прошлом веку досељавања Лесковчана су била масовнија, у родовима или у групама родова. У осталим овде наведеним областима досељавања лесковачког становништва била су ређа и појединачнија, било да су се досељавали појединци, било усамљене фамилије.

Мада извори које овде користимо располажу претежно непотпуним подацима о времену досељавања лесковачког становништва у Србију у прошлом веку, ипак се и на основу њих може закључити да се већина Лесковчана доселила у времену од првог и другог српског устанка и после другог устанка, до 1878. године, а да су досељавања у време и после српско-турских ратова 1876/78. била далеко ређа и не тако масовног карактера као претходна. За најстарије досељенике из лесковачког краја могу се сматрати оне породице које су се доселиле пред и у току првог српског устанка. Досељеника пред први српски устанак налазимо у малом броју у Белици, Јасеници и Лепеници, а нешто и у околини Београда.¹⁹ Било их је мало и у Темнићу.²⁰

Неки топоними, мада ретки, у поједињим местима у Србији говоре о времену најстаријих досељеника из лесковачког краја у доба првог устанка. Такав је на пр. топоним „Стрельин збег“ у селу Велике Пчелице у Левчу за који је везано предање о чувеном лесковачком устанику „војводи Стрели“, који је у традицији Левчана остао као „старац Стрела који је у планини крио народ од турaka“. ²¹ Назив „Лупчић мала“ у Јагодини очувају сећање на ове најстарије лесковачке досељенике.²²

За досељено лесковачко становништво из овог старијег периода насељавања немамо поузданних података о тачном датуму њиховог доласка у Србију. За већину области у Србији у којима су насељени Лесковчани, изузев области Лепенице, а делом и Јасенице и Белице, најчешће налазимо на неодређене податке, као што су на пр. „доселио се отац“, или „дед човеку од 40 година“, или „прадед“ и сл., или уопште поред имена родова и породица не стоји забележено и време њиховог досељавања. Често су дати уопштени подаци о досељавању за све групе досељеног становништва заједно (на пр. „доселили се у време Кочине Крајине, првог устанка“ и сл.). Због свега овога и није засад могуће дати неки систематски преглед досељавања лесковачког становништва у Србију по периодима. Према подацима којима располажемо, можемо забележити само за неке области тачније о времену досељавања лесковачког становништва. За Темнић је забележено само за 10 породица да су досељене из лесковачког краја пред први устанак, а да су се остале доселиле у времену од првог до другог устанка и после другог устанка.²³ За Белицу налазимо податке да се укупно 13 породица из лесковачког краја доселило пре првог устанка, 8 у времену другог устанка, а остале после другог устанка.²⁴ Из једног историјског извора сазнајемо да је „из Нишке, Пиротске и Лесковачке нахије“ пребегло доста света у Србију: „Њих има на броју 5 до 6000 душа: жена, деце и старих немоћних људи. Они се налазе око села Болечча, на Врачару и у Кумодражу“. ²⁵ Свакако да је међу овим избеглицама из 1809. године било бар неколико стотина лица из лесковачког краја. Да је ово могло бити тачно сведочи и В. А. Богић који је пре једног века испитивао београдску околину. Дословце он каже: (за села Велики и Мали Мокри Луг) „приповједају, да су она постала у вријеме првог војевања Срба на Турке, када су се овдје доселили људи из мје-

ста око Ниша из лесковачке нахије. Кажу да су ти људи војевали са нашима на Делиграду, и преносили су из Турске амо оружје сакривено у казанима и другијем бакарним судовима. Веле да је у почетку било овдје више кућа и душа, па да су се раселили по оближњијем мјестима, као у село Бањицу, Вишњицу и друга.²⁵ За неке породице у селима у околини Београда наводи Р. Николић да су се доселиле из лесковачког и врањског краја још „у време Карађорђа, после пада на Дрини.“²⁶ У Лепеници је забележио Т. Радивојевић да је 3 породице са 63 дома досељено из лесковачког краја за време Друге сеобе, 5 породица са 22 дома за време „Кочине крајине“, 6 породица са 8 дома у време другог, а 5 породица са 8 дома у време другог српског устанка.²⁷ За остале области налазимо неодређене податке о времену досељавања лесковачког становништва у Србију у прошлом веку.

У Јесеници је забележен највећи број лесковачких породица које су се доселиле негде четрдесетих и педесетих година прошлог века.²⁸ за време „коца Милоша.“ О томе да су се Лесковчани насељавали у Србији у време владавине кнеза Милоша сведочи и Вук Караџић који је од једног лесковачког досељеника био обавештен да у Лесковачкој нахији има села исто као гдје и у Крагујевачкој нахији.²⁹ Још 1835. године кнезу Милошу стизали су извештаји о пребегавању лица из неослобођених српских крајева из Турске, међу којима се често помињу и Лесковчани. Тако у једном свом извештају „велики сердар тимочки“ обавештава кнеза да „у Ниш долазе којекакви бећари и самовољници из врањске и лесковачке“ нахије.³⁰ (У Србији се често помињу Лесковчани као „бећари“ лесковачког војводе, Стреље из времена другог устанка).³¹

Исто тако се не може дати ни систематски преглед досељавања Лесковчана у доба српско-турског рата 1876/78. и после њега, јер о томе имамо врло мало и непотпуних података. Једна од области у коју су се у то доба чешће него у остале области насељавали лесковачки досељеници био је Темнић.³²

Мада за неке области ван северне Србије, за које се поуздано зна да су у прошлом веку примиле знатан део исељеног лесковачког становништва, немамо систематских и потпуних података, ипак смо у могућности да и на основу оскудних и делимичних извора закључимо да се лесковачко становни-

штво насељавало и у области Топлице, где су махом бежале лесковачке чивчије,³³ а нарочито у крушевачкој нахији, где је био прихваћен и смештен збег становништва из лесковачког краја, са стоком и људима, из времена Ка рађорђевог устанка.³⁴

Важно је, такође, истаћи податке који указују на процес кретања лесковачког становништва у централне српске области. По ономе што се зна, може се закључити да се лесковачко становништво досељавало већином непосредно у Србију, а добрым делом у свом кретању задржавало се у етапним миграционим подручјима, представљајући привремене становнике тих области. Из етапних подручја ово становништво се после извесног броја година кретало даље у Србију где је остајало као стално настањено. Имамо података да је једно од најчешћих етапних миграционих подручја лесковачких досељеника била крушевачка област, из које се углавном досељавају најстарији лесковачки досељеници.³⁵ То је можда било стога што је Лесковац заједно са Крушевцем припадао раније једном турском санџаку „Алаџа—Хисар“, чији је паша дуго времена седео баш у Крушевцу. Сем тога, као што је већ поменуто, Крушевац је био центар лесковачке политичке емиграције у доба првог српског устанка.

За лесковачке досељенике у Белици и Смедеревском Подунављу етапна миграциона област била је Топлица,³⁶ тако да су Лесковчани тамо долазили врло често заједно са топличким досељеницима.

Оно што је такође важно и карактеристично то је био и посебан етнопсихички фактор који је прилично одлучивао у одређивању места и начину насељавања, што је истовремено утицало и на сам процес прилагођавања лесковачких досељеника новој средини. Лесковчани се редовно у свим областима у Србији насељавају поред Врањанаца, а само у ређим случајевима и поред Топличана, Нишлија и Пироћанаца. Њих врло ретко налазимо поред других досељеничких група, на пр. поред динарских или босанских досељеника у Србији. Можда је ово један од узрока неравномерном распореду лесковачких досељеника у појединим областима у Србији у прошлом веку. Појаве насељавања Лесковчана поред Врањанаца нарочито су запажене у области Смедеревског Подунавља и Јасенице, Лепенице и Белице.³⁷ Али, оно што је такође врло упадљиво то је појава да се врањски досељеници насељавају у већим родовским групама и

да су у свим поменутим крајевима у Србији далеко бројније досељеничке групе од лесковачких које се, супротно врањским, одликују више појединачним, изолованим досељавањима породица. То се најбоље види на Т. II на основу које можемо да закључимо да су лесковачке досељеничке струје нарочито слабо заступљене, у поређењу са врањским, у областима Левча, Ресаве, Такова, Млаве, Шумадијске Клубаре и Неготинске крајине.

Вероватно је да етничка композиција становништва поменутих области у којима су најслабије заступљене лесковачке досељеничке струје није погодна за менталитет лесковачких досељеника, а вероватно и то да њиховом начину занимања и привређивања нису умногоме одговарале прилике у којима су живели становници крајева у које су се слабије насељавали. Сем тога у неким местима ових области већ у време досељавања Лесковчана била је несумњиво слободна земља већ заузета, па је и колонизација Лесковчана дошла слабије до изражaja.

Процес прилагођавања Лесковчана новој етничкој, друштвеној и економској средини није био лак. Да је нова средина била лесковачком становништву необична и из разних узрока често неприкладна за њихове навике, схватања и начине занимања говоре нам и неки подаци о честим помештањима Лесковчана у једном насељу, или о њиховим сељакањима из једног насеља у друго.

Као један од узрока сељакању досељених Лесковчана из места у место јавља се и нетрпљивост мештана старијаца, антагонизми настали између затеченог и досељеног становништва, „дошљака“. Сем овог, и непогодност земљишта за настањивање и обраду на-гонила је лесковачке дошљаке да се помештају. О неким од тих случајева до наших дана се очувала породична традиција. Тако се на пр. памти да прадеду породице Ђорђевића у Раљи „нису трпели“ у селу где се населио (Радинце), па се због тога иселио у друго село.³⁸ Неке породице су се насељавале „на пусто место“, где су биле „алије“.³⁹ Понегде су лесковачке досељенике мештани исмејавали по њиховим занимањима, особинама и етнографским обележјима, издавајући им шаљива имена по којима су се касније и њихове породице називале (на пр. „Душобољци“ у Мијатовцу због узречице неког њиховог претка; „компираши“ или „компирани“ у Рибару у Белици;⁴⁰ или по занимању: „Асурцићи“, „Кочетари“ или

„Костреџије“, „Ћерамиције“ и слично.⁴¹

О процесу прилагођавања колонизованих Лесковчана у Србији говоре и подаци о томе да су Лесковчане дошљаке мештани дуго, па чак и заувек, називали по имени месту одакле су потеклом, или по крају из кога су се доселили (на пр. „Лесковчани“, „Палојци“, „Мекишацци“ и сл.).⁴² Из овог се види да их је затечено становништво у прво време издвајало од себе, што представља посебан пример сегрегације у менталитету српског становништва у првој етапи процеса етничке асимилације и симбиозе на тлу Србије прошлог века. Можда је ова појава, поред осталога, била узрок да се Лесковчани, супротно Врањанцима, као бројно слабији, не јављају компактни као етничка група ни у једном насељу у Србији, већ их најчешће налазимо разбијене појединачно по фамилијама (родовима) у највећем броју колонизованих српских села у прошлом веку. Из Т. II видимо да је мали број насеља у којима живи више од једног рода Лесковчана, док је најчешће да Лесковчани појединачно живе поред Врањанаца. Врло често се и једина досељена породица разбijaла у неколико села. Тако на пр. Пешиће налазимо насељене (као рођаке) у Белици (село Рибник) и у околним крушевачким селима (Ланишту и Бивољу), затим у Темнићу,⁴³ итд.

У именима досељених лесковачких породица у области Србије налазимо, поред осталог, и податке о социјалној структури лесковачких досељеника. Запажа се да се родови који се баве искључиво земљорадњом називају по својим родонаčelnicima, најчешће по деди, док занатлије најчешће носе имена по свом занимању. Тако се помиње породица „Ужаревића, Мутавчића, Асурцића, Ћерамиција“ и сл.⁴⁴ Ово нам такође указује на појаву да су Лесковчани донели собом у Србију и неке нове занате и врсте занимања, утичући на тај начин на економски развитак свог новог завичаја. Тако на пр. у еснафским удружењима међу занатлијама се помињу често и Лесковчани: у Пожаревцу (1883. године) помиње се неки „Дена Лесковчанин“ у еснафу терзијском;⁴⁵ у једном писму кнезу Милети у Темнићу помињу се занатлије по имену: „Миленко Бојација, Милен Дунђер, Цветко Јужар, Јован Ковач...“, који су „представили и показали да су се скоро из Лесковачке доселили... Због тога да се ослободе порезе на неко време.⁴⁶) Помињу се такође и нека исељавања у

Крушевачку нахију занатлија досељених из Лесковца у Србију: Недељка Стојановића, мутавције, и Јивка Станковића, грнчара,⁴⁷ затим, ужара: Благоја Цветковића, Китана Богдановића, Коца Цветановића; затим један колар (Јован Колар).⁴⁸ Из каснијих година досељавања такође се помињу Лесковчани занатлије у разним местима у Србији (на пр. у еснафима ковачком и столарско-браварском помињу се шегрти из Лесковца у Београду);⁴⁹ исто тако и један шегрт из Лесковца у мутавџијско-ткачком еснафу у Београду.⁵⁰ И много касније, у годинама после првог светског рата Лесковчани су у Србији били познати као занатлије, радници нарочитих врста заната карактеристичних за лесковачки крај (на пр. као циглари у Гружи, радници из В. Боњинца, 1921. године, и сл.).⁵¹ Занимања која су собом доносили у Србију лесковачки досељеници послужила су истовремено и као спона између дошљака и мештана у процесу етничке асимилације у 19. веку.

Процес етничке асимилације лесковачког становништва досељеног у области Србије у прошлом веку вршио се и путем склапања брачних веза између њих и стариначког становништва, путем узимања жена и призећивањем. Има примера да су многи досељени Лесковчани долазили најпре као слуге или занатлије, „самци“, па су се женили у месту где су радили мештанима, и предводили касније своју породицу у Србију.⁵²

— — —

На основу постојећих података можемо такође да учинимо на крају једну дигресију у циљу компарације интензитета и квалитета миграције Лесковчана у Србију у 19. веку и миграција оријентисаних на јужне области суседне лесковачком крају, изван ужег српског етничког подручја. Ове миграције наступају углавном тек у годинама после 1878. и 1912., када се врши преоријентација и прегруписавање у ~~Слободни~~ лесковачког становништва ван матице. Отуда јужна српска и македонска етничка подручја постају далеко живљи центри насељавања Лесковчана него у ранијим раздобљима, док некадашње гравитационе зоне флукутације лесковачког становништва у ужој Србији знатно опадају по свом интензитету, нарочито почетком 20. века. Исељавање у јужне српске и македонске области нарочито подстиче аграрна реформа после 1918. године у време колонизације српског становништва на имања и добра бивших турских и ар-

банашких господара, и право откупна земље одбеглих турских феудалаца. Према томе, у поређењу интензитета флукутације лесковачког становништва у јужне српске и македонске крајеве током 19. века, историјске и политичке прилике утичу као главна почнице исељавању. Са одласком Турака и ослобођењем тзв. „нових крајева“, на југу Србије и у Македонији, социјално-економски фактор, који је дотле деловао више као компонента моралнополитичких фактора, постаје главна покретачка снага миграција Лесковчана у јужне српске и македонске области: више не одлучују политичке прилике и узроци, него искључиво жеља за земљом и зарадом у новим условима живота покрећу становнике лесковачког краја, и то углавном сиромашније слојеве.

Са одласком Арбанаса из Пољанице видимо у њој као ново досељеничко становништво из лесковачког краја (из Лесковачког поља, Вучја, Мирошевца, Жабљана и Печењевца);⁵³ у Новобрдској Кривој Репци налазимо досељено лесковачко становништво из Лесковца, Власотинца и из Јабланице (око 27 рода и 81 дом).⁵⁴ После одласка Турака, Лесковац се помиње и као етапно миграционо подручје становника Скопске Црне Горе, која се склања испред Арбанаса (породице Поповски и Левковски из Ораховца, 8 кућа, пребегло је због Арнаута у Лесковац, а одатле се касније пребацило у Горњу Мораву, по одласку Турака. Оваквих случајева морало је бити и више).⁵⁵ Из насеља на бугарској граници, која су после ратова 1915/18. припадала Србији, такође налазимо становнике који долазе из бугарских трнских села у Лесковац као етапну област на свом кретању ка Горњој Морави и Изморнику, где долазе унеколико и као лесковачко становништво у годинама после 1912.⁵⁶ Исто тако у то време налазимо насељене Лесковчане у Божици заједно са Прокупчанима (4 породице из лесковачког краја).⁵⁷

Лесковац и околина дали су такође и знатан број мухацира — Турака и Арбанаса после 1878. јужним српским и македонским неослобођеним крајевима.⁵⁸ Но, сва ова досељавања до 1912. године нису имала онако масован карактер као исељавања у Србију до тог времена.

После првог светског рата без сумње да је аграрна реформа покренула знатан број породица из лесковачке околине у македонске области на добра исељених Турака. У селима Скопске Црне Горе и скопској околини уопште налазимо знатан број породица досељених из Локошице, Гајтана и уопште

из лесковачке околине у селима Маџаре, Марино, Трубарево и другим, које су се насељавале на купљену земљу почев од 1920. године па све до 1936. године.⁵⁹ И у овим новијим досељавањима видимо да се лесковачко становништво насељавало у истим насељима у којима су се насељавали Врањанци. То управо потврђује да су ове две етничке групе блиске једна другој по историјској и културној прошлости, по етничким и менталним, етнопсихолошким карактеристикама.

Из свега се намеће закључак да ова каснија насељавања и колонизације лесковачког становништва ван матице у јужним српским и македонским областима нису одиграла тако значајну улогу како у животу самих лесковачких становника, тако и у областима колонизације, као што је то био случај са исељавањима лесковачког становништва у Србију у 19. веку.

Подаци који су нам послужили да прикажемо флукутацију становништва лесковачког краја, у главним цртама, или као тематски захваћену целину, никако нису исцрпли овај проблем, већ су га само начели. Свакако да ће у будућности резултати нових проучавања кретања становништва у досада непроученим подручјима донети и нове, богатије приносе, који ће шире и потпуније осветлити овај проблем.⁶⁰ Оно што смо на основу постојећег материјала засада могли да утврдимо то је да је лесковачки крај у одређеним етапама свог историјско-политичког и економског развитка пре и у току 19. века био један од централних матица која је била од знатног утицаја на етничку, социјалну и економску структуру нове ослобођене српске државе у 19. веку и српског етничког подручја уопште. Дајући свој удео у етничкој композицији становништва српских крајева ван матице, лесковачко становништво је истовремено утицало и на формирање целокупне народне материјалне, друштвене и духовне културе свих оних области у којима је било насељено, а нарочито у оним областима у којима чини знатан проценат становништва. На тај начин лесковачко становништво дало је и свој удео у културном развитку Србије у 19. веку.

Б Е Л Е Ш К Е

1. С. Димитријевић: Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају, Лесковац 1951, 3; Стрела, Лесковчани у Првом устанку, Лесковац 1954, 5-6; В. Стојанчевић: Јужна Ср-

бија у 19. веку, Историјски преглед, Београд 1955, 25, 26, 28; Д. Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, Српски етнографски зборник, Одељење друштвених наука књ. 31, Београд 1958, 7; Ј. Цвијић: Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице, Српски етнографски зборник, Насеља књ. 12, 33.

2. С. Димитријевић: Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају, 9; В. Стојанчевић, нав. дело, 25, 32; Ст. Мијатовић: Ресава, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 26, 163; Т. Радivojević: Лепеница, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 7, 191.

3. Ст. Мијатовић: Белица, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 30, 159. наводи између осталих и пример породице Бркића која је из околине Лесковца побегла на беговски чифлук у Топлицу, а одатле са Топличанима се доселили у Белицу још пре Карађорђевог устанка; Б. Дробњаковић: Сmederevsko Подунавље и Јасеница, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 19, 260; 380 — наводи пример породице Ристића из Радоњице, чији је деда Живко побегао од Турака у Умчаре; остали слични примери узрока досељавања: 336, 337, 355, 358, 380; Тих. Р. Ђорђевић: Архивска грађа за насеља у Србији, Срп. етн. зборник, Насеље књ. 22, 197, 230.

4. Б. Дробњаковић, нав. дело, 376, 337, 325 и даље.

4а. Ј. Цвијић: Балканско Полуострво и Јунословенске земље, I књ. Београд, 1922, 184; Д. Ђорђевић, нав. дело, 7;

5. Р. Т. Николић: Околина Београда, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 2. 959, 1006, 1007, 1037, 1021, 1028, 1031, 1054, 1068, 1075. За околину Београда Р. Николић даје углавном неодређене податке о броју родова и домаћа досељених Лесковчана. Најчешће је забележено да су досељеници из „Новоослобођених крајева“, „неке су породице пореклом из Лесковца“ и сл. Не наводи увек такође ни имена породица досељеног лесковачког становништва.

6. Ст. Мијатовић: Темнић, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 3, 274-276, 280, 322, 325, 329, 345, 369, 375, 378, 356.

7. Т. Радивојевић, нав. дело, 191, 194, 219, 220, 224, 227, 228, 231, 232, 234, 236, 238, 239, 246, 256, 258, 263, 264, 267, 271, 275, 281, 283, 292, 295, 296.

8. Ст. Мијатовић, нав. дело, 95, 99, 100, 112, 130, 140, 145, 151, 152, 154, 155, 161, 162, 163, 168, 173.

9. Б. Дробњаковић, нав. дело, 249, 266, 280-281, 295, 314, 316, 319, 325, 336, 339, 337, 348, 352, 355, 356, 358, 360, 365, 376, 380; Јасеница, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 13, 242.

10. М. С. Филиповић: Таково, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 36, 135, 271

11. П. С. Јовановић: Бања, Срп. етн. зборник Насеља, књ. 17, 37, 105, 65, 66, 78, 92.

12. П. Ж. Петровић: Шумадиска Колубара, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 31, 109, 136, 144, 150, 168, 176.

13. Ст. Мијатовић: Ресава, 163, 206, 164.

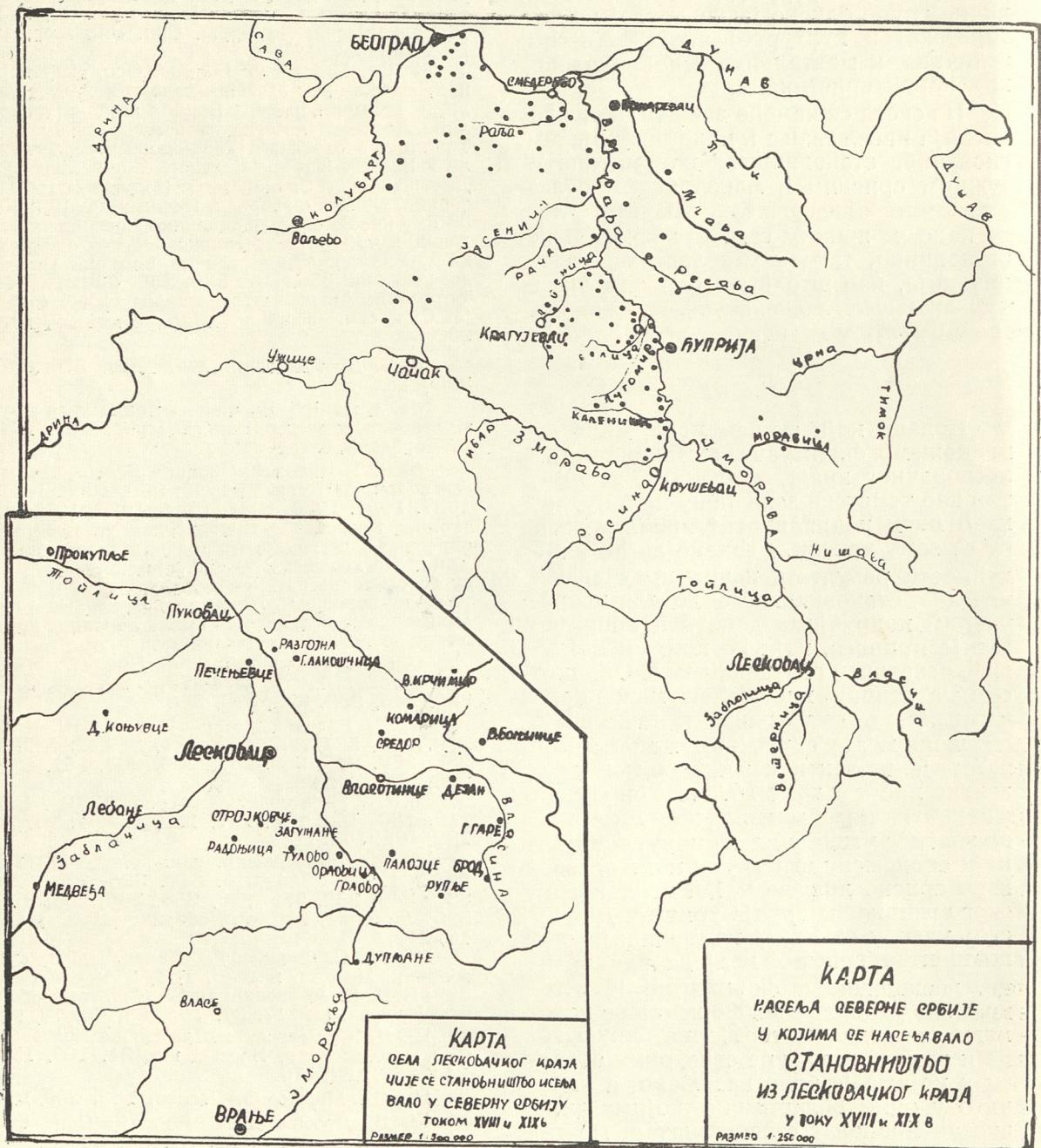
14. В. Дробњаковић: Космај, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 26, 27, 65, 90.

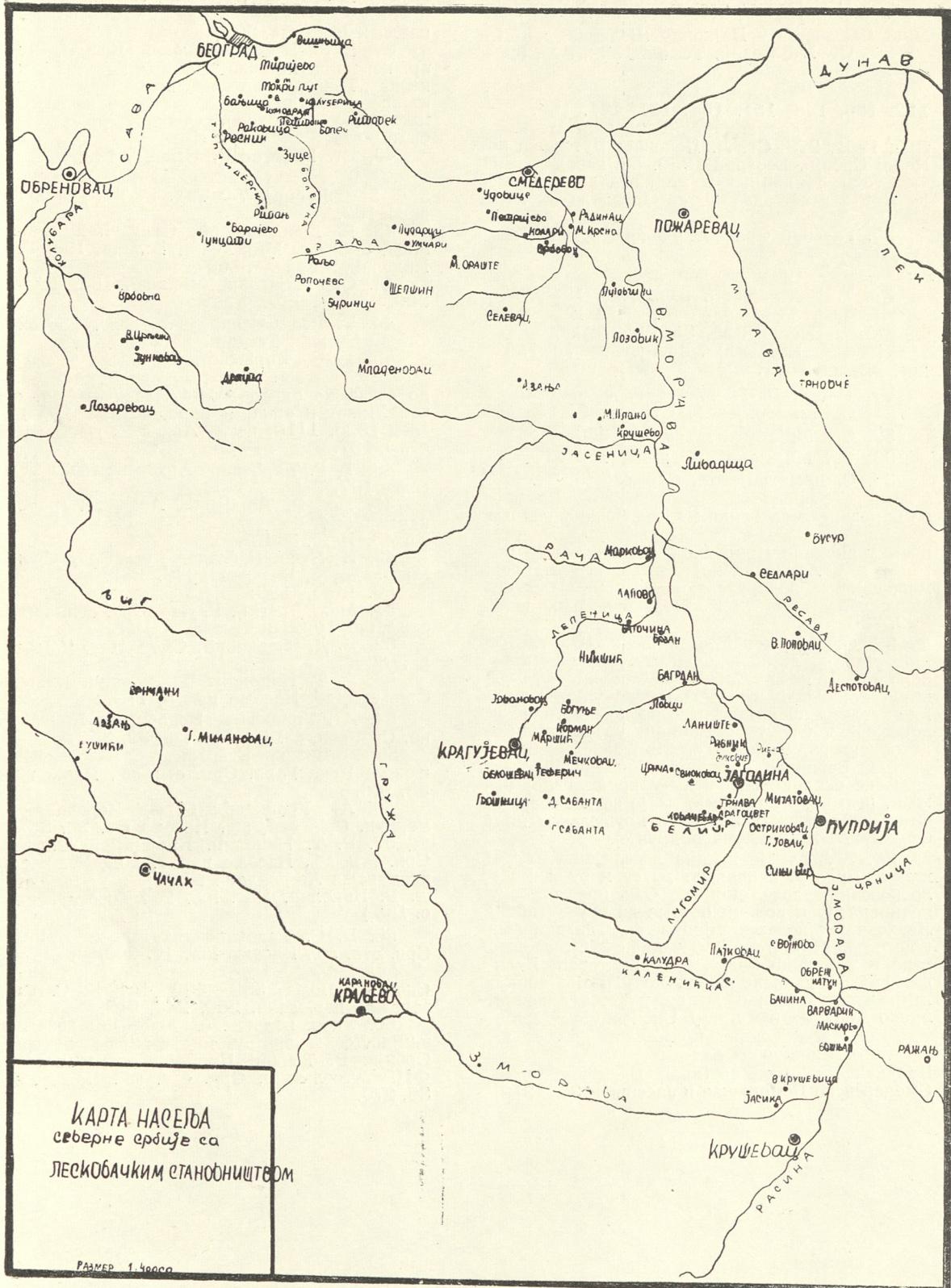
15. Љ. Јовановић: Млава, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 2, 291, 361, 321.

16. Т. Бушетић: Левач, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 2, 482, 491.

17. М. Ј. Миладиновић: Пожаревачка Морава, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 25, 76, 154.

18. К. Јовановић: Неготинска Крајина и Кључ, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 29, 81, 104, 284.

19. Р. Т. Николић, нав. дело, 1006, 978; Ст. Мијатовић, Белица, 162, 168, 95, 99, 100, 130, 145, 151, 153, и др.
20. Ст. Мијатовић, Темнић, 329, 345.
21. Т. Бушетић, нав. дело 481; очувано је и предање о пореклу Николе Мандре, у породици Павловића у Пајковцу (Белица, с. 356.).
22. Ст. Мијатовић, Темнић, 329, 345, 325, 344.
23. Ст. Мијатовић, Белица, 95, 99, 100, 112, 130, 145, 151, 154, 161, 171, 155.
24. Грађа из земунских архива. П. Београд 1961, 279; Ст. Л. Поповић: Путовања по Новој Србији, Београд 1950, 56, наводи: „Чича Стојан Милић из Кумодраже вели да му је отац казивао да су се доселили од Лесковца.“
25. Гласник Српског ученог друштва, књ. IV (XIX), 199—200.
26. Р. Т. Николић, нав. дело, 1052.
27. Т. Радивојевић, нав. дело, 191.
28. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, 325, 355, 358 и др.
29. (Вук Каракић) „Даница“ за 1827. годину, Будим 1827, 58.
30. Тих. Р. Ђорђевић, нав. дело, 499.
31. С. Димитријевић, Стреља, 9, 41.
32. Ст. Мијатовић, Темнић, 276.
33. Ст. Мијатовић, Белица, 159.
34. С. Димитријевић, Стреља, 40; Ст. Мијатовић, Темнић, 329; Белица, 162. Помињу се породице лесковачких досељеника у селима Ланишту и Бивољу у Крушевачкој нахији; осим у околини Крушевца. Лесковчани се помињу и у Алексиначкој нахији, као етапном миграционом подручју у свом кретању у северне области, в. Т. Р. Ђорђевић, нав. дело, 229, 230.
35. Ст. Мијатовић, Белица, с. 162, где се као старији лесковачки досељеници помињу породице Пешића, Тасића и Таџулића у Рибнику, које имају своје сроднике у крушевачким селима Ланишту и Бивољу, одакле су досељене у Србију у Рибнику; у Темнићу (од истог аутора, Темнић, с. 329) забележена је у селу Бошњане породица Стаменковића из врањске околине насељена у крушевачкој нахији, што само потврђује да је за досељенике из јужноравских подручја крушевачки крај био етапно миграционо подручје.
36. У Левчу је већина досељеника из Топлице. Врло је вероватно да су међу њима и лесковачки досељеници. Ову претпоставку поткрепљују и подаци о томе да и у Темнићу Лесковчани долазе заједно са Топличанима (упор. Ст. Мијатовић, Темнић, 276), а исто тако и у Белици (упор. Ст. Мијатовић, Белица, 155), и да неке породице у својој традицији чувају сећање да су у Србију дошли преко Топлице (на пр. у Сиоковцу у Белици код Бркића, и слични примери у другим областима). Слично је било и у Смедеревском Подунављу и Јасеници (упор. Б. Дробњаковић, Смедеревско Поморавље и Јасеница, 360, 319).
37. Б. Дробњаковић, Јасеница, 242; Ст. Мијатовић, Темнић, 280; Белица, 52; Т. Радивојевић, Лепеница, 191; тако је исто или слично готово и у свим осталим областима у Србији у којима су насељени Лесковчани.
38. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, 360.
39. Исто; Б. Дробњаковић, Космај, 90: на пр. породица Миловановићи у Ропочеву, носи назив „Трнавци“ по томе што су им се стари најпре насељили у Трнави па се касније поместили у Ропочево. Оваквих је случајева било доста.
40. Ст. Мијатовић, Белица, 168.
41. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, 356, 358; Космај, 74; Тих. Р. Ђорђевић, нав. дело, 197.
42. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, 348; Ст. Мијатовић, Белица, 168; Р. Т. Николић, нав. дело, 1007.
43. Ст. Мијатовић, Белица, 162; Темнић, 329.
44. Т. Радивојевић, нав. дело, 236, 238; Ст. Мијатовић, Темнић, 373.
45. Т. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске одредбе 1847. године, Срп. етн. зб., Живот и обичаји народни књ. 15, Београд 1925, 1119; исти, Архивска грађа за насеља, 197.
46. Т. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља, 197.
47. Тих. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља, 564.
48. Исто, 584.
49. Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, Књига друга, Београд 1958, 194.
50. Исто, 198.
51. Мих. Драгић, Гружа, Срп. етн. зб. Насеља, књ. 10, 213.
52. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, 358.
53. Р. Т. Николић, Пољаница и Клисура, Срп. етн. зб. Насеља књ. 3, 115.
54. Ат. Урошевић, Новобранска Крива Река, Срп. етн. зб. Насеља књ. 32, 35.
55. Ј. Ф. Трифуноски: Кумановско-Прешевска Црна Гора, Срп. етн. зб., Насеља књ. 33, 166.
56. Ат. Урошевић: Горња Морава и Изморник, Срп. етн. зб., Насеља књ. 28, 85.
57. Р. Т. Николић, Крајиште и Власина, Срп. етн. зб., Насеља књ. 7, 202. Усамљених исељавања Лесковчана било је и у Пољаницама, (в. Р. Николић, Насеља књ. 2, Врањска Пчиња, с. 183.)
58. В. С. Радовановић: Тиквеш и Рајец, Срп. етн. зб., Насеља књ. 17, 260.
59. Ј. Ф. Трифуноски: Сеоска насеља Скопског Поља, 389—390, 466; В. С. Радовановић, нав. дело, 260, 243, 312.
60. Упор. податке о најновијим досељавањима Лесковчана у индустријске центре у Србији; В. Ђурић: Промене у насељима у ФНР Југославији, Срп. етн. зб., Насеља књ. 36, 270.

Насељавање Горње Јабланице

— претходни резултати —

На територији уже Србије свакако не постоји ни један предео који је током последњих осам деценија захваћен тако разноврсним и динамичним антропогеографским и етнографским променама као Горња Јабланица. Суседни предели Косанице и Топлице, ослобођени и присаједињени у исто време када и Јабланица, нису доживели тако драматично исељавање ранијег нити досељавање новијег становништва које је овамо похрлило из петнаестак различитих области — од црногорских и херцеговачких подручја љутог крша на западу, до пчињско-власинских планина око бугарске границе на истоку, од зелене и наводњене Метохије, Гњиланске и Врањске котлине на југу-југозападу, до слива Тимока на североистоку. Ови наши насељеници тако су се просторно разместили, да су потпуно опколили једну оазу шиптарског живља која се одржала у седам села положених углавном у средишњем делу Горње Јабланице. Присуство тог мањинског националног елемента још више повећава и онако упадљиво етничко, културно па и социјално шаренило.

У овом чланку изложићу неке резултате теренских проучавања која сам вршио по Горњој Јабланици преко лета 1956, 1957. и 1961. године.

Горња Јабланица до 1878. године

Горња Јабланица је препуна трагова не само старих насеља, него и веома развијеног средњевековног па чак и римског рударства и топионичарства, који нам сведоче о бујању живота у њој током низа векова. Упркос томе што је била доста густо насељена и привредно развијена, ова стара српска жупа је од краја 17. до средине 19. века готово сасвим изгубила српско становништво. Само су два српска се-

ла, Шумане и Шилово, успела да се одржи док су остала преплављена Шиптарима досељеним из северне Албаније. У једном другом раду детаљније сам приказао процес те шиптарске пенетрације, правац којим су се кретали шиптарски досељеници, извесне етничке сличности између њих и неких црногорских племена, емигрирање Шиптара 1878. године итд.¹⁾ Овде ћу изнети само неке од тих података неопходних за корелисање различитих фаза антропогеографског развитка.

На основу свеже традиције и подударања предања у више села, извео сам закључак да су се Шиптари доселили у Горњу Јабланицу око 1697. године тј. готово у време Велике сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем. Наме, три брата (Ахмат, Меама и Мустафа Коца) доселила су се заједно и заосновала по једно село: први Грбавце, други Власе а трећи Жују. Њихови данашњи потомци набрајају у генеалогији по 9 појаса; ако рачунамо појас по 30 година и при томе узмемо да је на пример родоначелник Меама имао бар око 20 година, онда излази да су се Шиптари стварно доселили 1697. године, што сасвим одговара утврђеној историјској чињеници — спуштању шиптарских брђана из сиромашних и пренасељених планина у питоме жупе старе Србије, опустеле услед сеобе Срба на север.

Све до 1878. год. Горњом Јабланицом су апсолутно доминирали потомци тех шиптарских досељеника. Они су залазили чак и у ивичне делове Лесковачке котлине, прешли косу Кремен и преплавили готово сву Пусту Реку. Пусторечком селу Кацабаћ, у коме данас нема ни једног Шиптара, управо

¹⁾ М. Васовић: **О једној шиптарској оази у Горњој Јабланици** (Зборник радова Географског института Природно-математичког факултета, св. 5, Београд 1958).

су они дали име. Разуме се да то није једини топоним који подсећа на некадашње присуство Шиптара у томе крају.

Током зиме 1878. године (тачније, 27. и 28. II 1878. год.) српска војска је ослободила Горњу Јабланицу. Под утицајем турске пропаганде и услед бојазни од насиља наше војске и ре-пресалија, српског живља из нижих села, који је раније био тлачен, одрасли Шиптари су листом напустили Јабланицу и склонили се у Косово и Лаб. По престанку ратних операција враћали су се ноћу, исељавали укућане и пре-бацивали стоку. За кратко време цела Горња Јабланица сасвим је опустела. Узводно од Шилова у њој готово није ни било становништва све до средине 1879. године, када су почели пристизати први црногорски досељеници. Али се током самог српско-турског рата 1877/78. год. одиграо један догађај који је довео до повратка Шиптара у следећих седам горње-јабланичких села: Лапаштицу, Тупале, Капит, Дедић, Дукат, Грбавце и Свирце. Наиме, тада је пришао српској војсци један турски официр — Шиптар пореклом из Лапаштице, познат под именом Саид-паша. Као храбар борац на српској страни, он је био стекао значајан углед код наших власти и благодарећи томе издејствовао је да су оне загарантовале личну и имовинску сигурност свим Шиптарима који се врате у напуштене куће. Избеглице из Лапаштице и суседних села вратиле су се у напуштене домове, оставши чврсто на својим имањима до данас и очувавши шиптарски карактер својих насеља. Сва друга села остала су празна. Да би се она попунила а нарочито да би се ојачао наш национални елеменат у новоослобођеној области, српске власти су предузеле опсежно насељавање наших динарских горштака, у првом реду Црногорца. Ово утолико пре, што су многе шиптарске избеглице склоњене по Косову и Лабу, често ускакале преко границе, убијале малобројно становништво, отимало стоку и уопште се светило за прогонство. Динарски горштачки елеменат, етнички веома свеж, изванредно борбен и национално поуздан, био је као створен да се супротстави другом горштачком елементу, исто тако храбром и борбеном — шиптарском. Из године у годину плански су примицани досељеници на српско-турску границу која је водила развођењем Јабланице — од Веље Главе и Китке на југу, до Лисице и Секираче на западу. Тиме је постепено стваран „живи зид“ за од-

брну границе, који се убрзо преобрάтио у јасну етничку и културну међу умногоме очувану и до данас. Све до 1912. год. на њему су пламтеле пушке, падале главе, уништавана жетва и по много пута покретана у збегове читава села. Била је то једна закаснела или права војна граница или крајина, јединствена по томе што су је одржавали и разгоревали с обе стране планинци, крајина која је све до првог светског рата па и у току њега ометала процес устаљивања становништна.

Горња Јабланица после 1878. године

Као што је речено, непуних годину и по дана после ослобођења од Турака и претеривања Шиптара, у Горњу Јабланицу су почели да пристижу први досељеници. Само неколико села била су насељена у току једне или две године, док су сва остала током низа познијих година била запљускана таласима нових досељеника. То се јасно види из табеларног прегледа који сам израдио на основу теренских проучавања која сам вршио током 1956, 1957. и 1961. године.

Ред. број	Назив села	Године насељавања
1.	Богуновац	1883/4, 1886, 1902, 1903, 1905
2.	Боровац	1889, 1904
3.	Брајшор	1879, 1881, 1884, 1910/11
4.	Бувци	1880, 1882/3, 1909
5.	Вел. Брајина	1889
6.	Врапци	1889, 1904
7.	Врела	1879, 1880, 1905
8.	Газдаре	1883/4, 1899
9.	Гајтан	1879, 1889, 1904, 1906, 1919
10.	Губавци	1889, 1904
11.	Дренча	углавном 1906
12.	Буле каре	1886, 1890, 1892/94, 1896/7, 1904, 1909, 1921, 1924
13.	Копран	1879
14.	Криво Дрво	1889, 1894/5
15.	Кривача	1879, 1882/3, 1885, 1890, 1902, 1905/7, 1922, 1929/30
16.	Маровац	1890, 1906
17.	Медвеђа	1880, 1885
18.	Медевци	1889, 1894
19.	Мркоња	1879, 1889
20.	Македонци	1880/1, 1884
21.	Негосавље	1883—1890
22.	Петриље	1880—1892
23.	Порошница	1904, 1905/6 и током I светског рата
24.	Прпоре	?
25.	Пусто Шилово	1879, 1908/9
26.	Рафуна	1882/3, 1890
27.	Рујковац	1881
28.	Реткоцер	1883, 1886, 1889, 1906
29.	Свирци	шиптарско село
30.	Сијаримска Бања	1894, 1908/9
31.	Сјарина	1889, 1904
32.	Стубла	1881/1

Ред. број	Назив села	Године насељавања
33.	Туларе	1880, 1884, 1889, 1904, 1956
34.	Црни Врх	1880, 1882/3, 1884/5, 1887, 1888
35.	Шарци	1880, 1883, 1888, 1890, 1895, 1931/2
36.	Шилово	старо српско село
37.	Шумане	" "

Дакле, од 37 села за која сам прикупио поузданije податке, свега су четири насељена само током једне године (Вел. Брајина, Копран, Рујковац и Стубла) а 11 током две године (Боровац, Врапци, Криво Дрво, Маровац, Медвеђа, Мркоња, Маћедонци, Пусто Шилово и Сјарина). Сва остала села насељавана су током више година. Тако се у Гајтан, најпознатије црногорско село у Горњој Јабланици, досељавало становништво у пет већих група почев са 1879. па закључно са 1919. годином. И док је он прихватао досељенике током 40 година, дотле је Кривача то чинила током пола столећа — од 1879. до 1929/30. год. Анкетирањем старијих људи који су упамтили пресељавање или казивање својих родитеља о истом, утврдио сам годину досељавања сваке породице у набројаних тридесетак села. Ти су ми подаци показали да су најмасовније имиграције биле 1879., 1889, 1904. и 1906. год. При томе су имиграције у 1879. и 1889. години биле масовне нарочито због тога, што су се тада црногорски брђани највише одавивали апелу српских власти за заштиту нове границе близу које је уосталом било повољних услова за развитак сточарско-земљорадничке производње. Године 1904. и 1906. досељеници су такође масовно долазили или мањом због тога, што су тада власти бесплатно делиле шуме и утрине, где се крчењем и разоравањем могла створити добра обрадива земља; уосталом, тада су шиптарски упади били већ знатно ослабили а први динарски досељеници учврстили се на граници.

Какво је порекло становника поједињих горњејабланичких села, јасно се види из приложене карте географског распореда досељеног становништва. Намена чланка и простор не допуштају да се изложе прецизни подаци о пореклу и времену досељавања сваке породице понаособ не само у црногорским него и у осталим селима, о чему сам такође прикупио податке. Изузев Свирца, Грабавца и Пороштице, сва осталла села око извршених кракова Јабланице односно близу старо-турске границе, насељена је Црногорцима поре-

клом из Пиве, Дробњака, Никшићке Жупе, Лукова, Горње и Доње Мораче или Роваца, из долине Таре (околина Колашина, Мојковца и Тепца) итд.

Дакле, 30 (од укупно 63) горњејабланичких села насељено је искључиво Црногорцима (уз њих се понегде јављају и Херцеговци као на пример у Врапцима и Мркоњи). Црногорци живе и измешани са Шиптарима или Србима још у 9 села, затим у варошицама Лебану, Медвеђи и у руднику Леце. Према томе, њихово се присуство запажа у 42 насеља, што чини око 2/3 свих горњејабланичких насеља. Из ових података јасно произилази да је Горња Јабланица у неку руку „Мала Црна Гора“ у оквиру уже Србије, а како је насељена током последњих осам деценија, то се може са сигурношћу тврдити да представља и најмлађу црногорску насеобинску оазу уже Србије.

На карти се даље запажа да су села на обалама same Јабланице и између ње и Шуманске реке по пореклу становништва далеко хетерогенија од оних поред same границе, односно лево од Јабланице. Ни једно једино село између ове две реке нису насељили Црногорци већ наш српски живаљ пореклом из предела јужно, југоисточно, источно и североисточно од Јабланице из Криве реке, Изморника, Врањске котлине, долине Пчиње, Краишта, Власине, Заплања па и из слива Трговишког Тимока). Понегде, као између Туларске реке и Јабланице, тј. западно од Сијаринске Бање и у Медвеђи, јављају се јаке имиграционе групе пореклом из Метохије (Богуновац, Боровац, Медвеђа).

Према томе, по пореклу становништва Горња Јабланица се јасно дели на западни — југозападни део готово искључиво црногорски, источни србијански и средишни мањом шиптарски. Разуме се да је у већим насељима морало доћи до јачег мешања прве две групе нашег живља јер су она временом задобила сложеније функције: Леце се развило у рударски центар; Медвеђа у занатско средиште, затим у познато тржиште стоком, дрветом па и поврћем које доносе сељаци из Лесковачког поља, а после другог светског рата и у административно средиште Горње Јабланице (средиште комуне); Лебане, до скора средиште јабланичког среза, задржало је улогу главног снабдевача планинских насеља колонијалном и осталом потрошачком робом а у

Географски распоред досељеног становништва у Горњој Јабланици
(Размер карте 1:200.000)

1, шиптарска села; 2, шиптарско-српска или шиптарско-црногорска села; 3, црногорска села; 4, села у којима превлађују Срби досељени из Метохије; 5, села са досељеницима из Метохије и Црне Горе; 6, села у којима превлађују досељеници из Криве Реке; 7, села у којима превлађују досељеници из Власине; 8, досељеници из Власине, Метохије и Полимља (Црногорци); 9, досељеници из Криве Реке, Изморника и Крајишта; 10, досељеници из Криве Реке, Власине и Заплања; 11, села у којима превлађују досељеници из Пчиње; 12, досељеници из околине Врања и из Пчиње; 13, стара српске села; 14, насеља са становништвом досељеним са разних страна и 15, непроучена села.

последње време се помало и индустријализује.

На овом месту треба истаћи још једну значајну разлику која постоји између становника насељених источно и западно од Јабланице: док су они који су насељени западно дошли ту да би чували границу, дотле су они источно од реке доспели овде пре свега бежећи од бездушне експлоатације и терорисања од стране турских спахија и појединих разбојничких група које су се доста несметано кретале у условима крајње ослабљене турске власти, отимајући стоку, летину па чак и жене. Понегде су ти зулуми на издисају турског војно-феудалног и црвоточног поретка изазивали наш живаљ на оружани отпор, после чега се становништво морало хитно исељавати да не би страдало од крвне освете. У неколико мањова долазило је у Горњој Морави, Изморнику и Кривој Реци до побуна Шиптара против турске власти; приликом тих метежа наш живаљ се осећао потпуно незаштићен и немоћан, па је спас налазио у забеговима преко границе. Приликом једне такве побуне дошло је до збега десетина породица Криворечана, које су се населиле готово једино у горњејабланичком селу Власе.

Док су се Црногорци а повремено и Криворечани групно досељавали, дотле су сви остали пристизали углавном појединачно и то све чешће уколико се учвршћивала наша власт у Јабланици. Њих су покретали готово искључиво економски разлози: у њиховој постојбини услови за пољопривреду били су веома тешки било због значајне аграрне пренесељености (Заплање), било због оскудице у зиратној земљи по хладним, високим и беспутним планинским теренима (Пчиња, Краиште, Власина, Трговишки Тимок).

Миграциони правци јабланичких досељеника

Српски живаљ из поменутих јужних, источних и североисточних крајева користио је најближе превоје и наспрамне долине да би се пребацио у Горњу Јабланицу; ту се мисли на превоје између Веље Главе и Китке, затим из над Горње Оруглице, на долину Шуманске реке итд. Становништво пореклом из Власине, Краишта, Заплања и Трговишког Тимока, спуштало се најпре у Лесковачку котлину а из ове путовало даље на запад уз долину Јабланице. Ти су досељеници превалајивали, dakle, релативно кратка растојања,

користећи се бројним и различитим миграционим правцима, који уосталом нису били јаче фиксирани. Са динарским досељеницима је био сасвим друкчији случај. Пре свега, њихов пут је био знатно дужи, тежи и драматичнији, између осталог и зато што је водио преко Санџака који је био у турским рукама. Он се није сасвим поклапао са миграционим правцима и метанастазичким вратницама, које је својевремено био утврдио Ј. Цвијић.¹⁾

Црногорци, који су се настанили на пример у Копрану, кретали су се следећим миграционим правцем: Гильјева — Рашка — Краљево — Трстеник — Јанкова клисура — Куршумлија — Копран. Како су приспели у Јабланицу међу првим досељеницима, то нису могли користити прихватилишта нити неку другу и потпунију помоћ, која се организованије почела пружати тек у време доцнијих и масовнијих досељавања. Пошто је ова насељеничка група била малобројна, то су се њени чланови међусобно чврсто држали, крећући се увек заједно како би могли лакше да се одбране од евентуалног напада турских жандарма или пљачкашских дружина које нису биле ретке у Санџаку оног времена.

Једна група досељеника из околине Никшића и из дурмиторског краја, користила се следећим миграционим правцем: Никшић — Шавник — Жабљак — Пирлитор — Пљевља — Н. Пазар — Ивањица — Чачак — Краљево — Сталаћ — Ниш — Лесковац — Гор. Јабланица. Друга и многобројнија група, која је доспела 1889. године, путовала је следећим правцем: Никшић — Колашин — Беране — Бијело Поље — Сјеница — Јавор (граница) — Ивањица — Чачак — Краљево; у Крушевцу се један део одвојио и кроз Јанкову клисуру кренуо за Косаницу а остали су су продуžили за Јабланицу преко Сталаћа, Ниша и Лесковца. Претци становника Губавца коначили су том приликом у следећим местима: на планини Лоли, Јеловици Мушовића, у Ђурђевим Ступовима, Бијелом Пољу, Сјеници, Јавору, Иваници, Краљеву, Крушевачкој жупи, Куршумлији, Добром Долу (Косаница), Секиричи и у Губавцима. Као и у прошлости, досељеници су пут до Сталаћа или кроз Јанкову клисуру до саме Горње Јабланице, превалајивали пешице. Из набројаних конака се види да је пут од Црне Горе до Горње Јабланице трајао 12 дана,

¹⁾ Ј. Цвијић: *Балканско полуострво и Јунословенске земље*, књ. I, Београд 1922.

што је за ондашње прилике било релативно мало.

Досељеници из Херцеговине кретали су се за Горњу Јабланицу због спремности да бране границу, затим да би обезбедили себи плоднију и пространију обрадиву земљу а и да би се спасили прогањања од стране власти (најпре турских а затим аустроугарских) због учешћа у херцеговачким устанцима. Наравно, они су морали да користе неке друге миграционе правце. Тако су насељеници у Врапцима путовали следећим правцем: Невесиње—Гацко—Изгори—превој Чемерно—долина Сутјеске—Фоча—Горажде—Вишеград - Вардиште (погранична српска караула)—Кремна—Ужице—Уж. Пожега—Чачак—Краљево—Трстеник - Крушевац—Сталаћ—Лесковац—Горња Јабланица. Компромитовани у очима аустроугарских власти због учешћа у устанцима, херцеговачки исељеници су такорећи стражарно спровођени до српске границе код Вардишта. Занимљиво је да су они понекад и на српској територији наилазили на неразумевање, па и на непријатељски став поједињих представника власти. Тако је једна група, чији потомци данас живе у Врапцима, кренула из околине Невесиња 6. децембра 1889. год. По доласку у Ужице, српски начелник им је онемогућио даљи пут у Србију, убеђујући их пун месец дана да треба да се врате у Херцеговину. Док су разочарани Херцеговци чекали у Ужицу трошећи на прехрану многољудних породица последње резерве хране и новца, упутили су се у Београд њихови представници Ристо Сладојевић и Трипко Старовић. У Београду су срећом наишли на разумевање, где је групи од 12 породица одобрено како усељавање, тако и бесплатна исхрана, бесплатан превоз запрежним колима до Сталаћа и возом до Лесковца.

Српски живаљ из Метохије селио се ка Горњој Јабланици следећим правцем: Дреница (Мекића клисура на Дреничкој реци) — простор између Вучитрна и Приштине — село Васиљево код Преполца — Куршумлија — Прокупље — Медвеђа. Разлози који су покретали ове исељенике из матичног краја донекле су специфични. Наиме, у другој половини прошлог века били су учествали случајеви насиљног присвајања српске земље од стране шиптарских бегова и подвргавање сељака читлучком систему. У исто време царовало је и насиље поједињих одметничких друžина. Да би колико-толико очували личну безбедност, неки српски сељаци су у бесцење продавали своју земљу и

склањали се у градове или су се нудили беговима за чивчије јер су знали да као чивчије могу рачунати бар на извесну заштиту своје личности. Разуме се да је и међу метохијским Србима било и таквих, који су морали да беже од крвне освете јер су понекад убијали шиптарске насиљнике. Такви су бежали преко границе без породице и покретне имовине. Укућани су им касније пристизали и то кришом, ноћу. Дуго времена постојале су специјалне путовође — Шиптари, који су за новац преводили ноћу исељенике до границе па и преко ње. Понекад се дешавало да разбојничке дружине камуфлиране у путовође преводе неспокојне исељенике до првог скровитијег места, поубијају их и опљачкају. Има доказа да су појединачне аге и бегови држали у својој служби овакве „путовође“ односно разбојничке дружине, које су систематски узне-миравале српске сељаке — дотле, док ови не би понудили феудалцима земљу у бесцење или замолили да буду примљени за чивчије.

Тешкоће досељеника непосредно по насељавању

Али са досељавањем у Горњу Јабланицу нису престале бриге и тешкоће досељеника. Напротив: многи од њих прве две-три године преживели су веће тешкоће од оних у старом крају или током напорног и опасног путовања. У неким селима те тешкоће изазивале су праве поморе народа, односно панично бежање преживелих у ближе па и удаљеније пределе.

Досељенике, који су се пробијали кроз Јанкову клисбуру на путу за Топлицу и Косаницу, дочекавале су наше власти у три већа прихватилишта: на Гарићу код Прокупља, у Куршумлији и нарочито у селу Крчмарима близу Куршумлије. Јула 1956. год. имао сам прилике да слушам у Гајтану многе потресне појединости о тим првим данима досељеника. Нарочито интересантне појединости ми је изнео Радован Бајић, који је 1956. год. имао 67 година. Он је тврдјио да су динарски досељеници који су стигли на Гарић крајем 1879. и почетком 1880. год. доживели праву трагедију: услед напорног пешачења преко планина и долина, двомесечног задржавања у веома нехигијенском прихватилишту, затим услед промена климе, хране и воде, појавио се тифус. Болест је узела такве разmere да је

дневно умирало и по 30 особа. Међу досељеницима је настала изразита паника; они који су још били здрави, почели су изbezумљено бежати не обраћајући никакву пажњу на то што их од тога одвраћају лекари. Некакав инстинкт вукао их је у планинске и шумовите пејзаже, где је било више прозрачности и боље воде. Тамо, у новоствореним крчевинама, почели су се насељавати, не чекајући на планско размештање.

На жалост, бекство у планине није значило крај патњама и помору досељеника јер су их тамо чекале нове тешкоће. Пре свега, села из којих су били избегли Шиптари, имала су тако мало кућа, да се у њих могао сместити само незнатац број особа. Тако су 1878/79. год. поједина горњејабланичка села имала следећи број преосталих кућа: Брајшор 6, Копран 15, Криво Дрво 3, Врапци 5, Ђулекаре 20, Бувци 40, Шарци 6—7, Кривача 13 шиптарских и 2 српских, Црни Врх 5 и Негосавље 4.

У недостатку кућа, досељеници су морали да се склањају у земунице, бусаре и савардаке (дубироге), тј. у крајње примитивна станишта која су најчешће градили „крсташи”, тј. инжењерске јединице српске војске. Није потребно много доказивати да је живот био изузетно тежак у тако бедним „кућама” скученог простора, без светlostи и оџака, услед чега су биле пуне дима. Како су насељеници бежали на веће висине и градили ове „куће” мањом по прозрачним и отвореним платоима вишем од 850 м, то је око њих често дувао јак ветар а зими царовала међава. У Великој Брајини прве зиме по насељавању снег је толико био нападао, да је цело село морало рашчишћавати пут до извора! У већини села досељеници су живели по земуницама и савардацима пуне три године. За све то време примали су „тайн”: брашно или хлеб, пасуљ, кромпир, сланину, маст, суво овче месо. Следовање је углавном било довољно, али није редовно пристизало у време дебелог снежног покривача и честих међава које су заметале путеве; понекад је било немогуће прећи Јабланицу јер на њој није постојао ни један мост. Данима су досељеници гладовали или пак вадили разно корење, кували га и јели. Поред хране, они су добијали одећу и постељину за свако чељаде, а нешто касније по један пар волова на 10 дома, по једну ралицу на 10 дома, по једну козу на сваки дом, затим свака кућа по један будак, мотику и секиру, а одраслији мушкарци у погра-

ничним селима по једну пушку „капаклију” и 300 метака.

Поменуте алате добијали су да би лакше „разрађивали земљу”. Али је тај посао у прво време био веома отежан; шуме су биле ванредно бујне и толико густе, да се на све стране наилазило на срне, вукове, зечеве па и медведе, којих данас нема готово никде у јужној Србији (у медевачком атару који се налази у изворишном делу Туларске реке, медведи су клали говеда првим досељеницима); с друге стране, највећи број породица био се доселио са ситном децом која нису могла помоћи око веома напорног крчења шуме.

Досељеницима приспелим приликом најмасовније имиграције, 1889. године, није додељивана земља током прве три године већ само мале окућнице „с лејама за лук”. У то време се ни шума није интензивније крчила. Затим је почела излазити на терен комисија која је делила бившу шиптарску земљу и утрине. Изгледа да је додељивано по 4 ха на домаћина а и на сваког пунолетног мушкарца. Али се и бивша шиптарска земља морала крчти јер је од протеривања ранијих власника до поделе насељеницима била зарасла у трње и коров. Уз земљу и утрине добијали су и шуме. Понеки домаћини су бесправно сами захватили и до 20 ха обрадиве земље и десетак ха под шумом, па су им власти касније одузеле вишак.

Ранији досељеници су примили ове придоцлице у своје куће и помагали им, нарочито ако су били у сродству. Али је било и таквих случајева, да су некима наплаћивали како станарину, тако и издржавање. Занимљиво је и то, да је 1906. год. пресељавање вршено „на основу уверења”. Ради се о томе да су Јабланичани вадили у Лебану или Лесковцу уверења о томе да у њиховом суседству постоји слободна земља на коју се могу насељити нови досељеници. Таква уверења слали су својим рођацима, који су се стога „на сигурно” кретали за Србију.

У многим селима досељеници су били принуђени да плате ранију шиптарску земљу коју су били притисли првих дана по насељавању. Наиме, неколико година по ослобођењу Горње Јабланице почела су да долазе опуно-моћена лица која су са турске територије слали бивши власници земље — Шиптари. Тапије које су са собом доносили, оверавали су у нашим срезовима. На основу тога они су принуђи-

вали насељенике на исплату запоседнуте земље. Обично су склапани такви уговори о купопродаји, по којима је насељеник морао да исплати земљу за 15 година; како је због доминирања натуналне привреде било мало новца и како се до њега тешко долазило, то су неки досељеници последње „рате“ исплаћивали стоком.

Услед свих изложених тешкоћа дошло је у многим селима до далеко масовнијег умирања него у прихватилиштима. Нарочито је страдало село Медевци које лежи високо под планином Лисицом, уврх Горње Јабланице и које је насељено 1889. и 1894. год. Према неким проценама старијих људи свежег сећања, у њему је померло преко 70% досељеника из прве групе! У недалеким а такође високим Врапцима померло је преко 50% досељеника. Народ је био толико шокиран овом катастрофом, да је од ње почeo и време да рачуна: „од помора“, „када је био помор“, „после помора“. Неки од преживелих и престрављених домаћина бежали су даље, најчешће у Дубрич или пак у брдовите крајеве југозападно од Прокупља, а неки су чак доспеле у околину Зајечара (село Луково). Из Велике Брајине после помора одселио се велики број породица у добричка села, Прокупље, на Пасјачу, у пусторечко село Каре, па и у зајечарско Луково. Две породице су се чак и у Црну Гору вратиле.

Јабланичка „војна крајина“ и живот у њој

Готово перманентно „ратно стање“ на граници о којем је говорено на почетку овог члanka, представљало је посебну препреку устаљивању и привредном јачању досељеника. Они су с једне стране дангубили због крстарења око границе а с друге остајали и без минималне покретне имовине приликом осветничких похода увређених шиптарских избеглица.

Упркос томе што су их српске власти населиле пре свега да би штитили границу, Црногорци и Херцеговци у почетку нису масовно ступали у пограничну и сталну службу. Али када је нешто касније ваљало прионути разради земље, осетили су велику потребу за новцем. До њега се најлакше могло доћи ступањем у пограничну службу, где се у почетку зарађивало месечно по три дуката. Посаде састављене од

ових брђана који су, узгрed речено, морали носити храну од куће а у почетку и своју одећу, биле су стациониране у три већа погранична логора: у Свирицима, Спонци и Секирачи. Чим би се чула пуцњава, хитали би на границу и остали досељеници да би помогли својим сталним граничарима. Обрачуни су били веома сувори и крвави. Дешавало се да црногорски насељеници за једног свог погинулог убију и по десетак Шиптара, тј. да после шиптарског упада провале Црногорци преко границе у шиптарска села, опљачкају их, попаде и поубијају све нашто наиду. У Тулару су ми старији људи искрено причали о једној суворој одмазди коју су Црногорци извршили над Шиптарима. Наиме, породица Николић кренула је из Роваца 1880. год. и најпре се населила у косаничком селу Краварима. Тамо су Шиптари приликом једног упада убили неког Радовића; да би га осветили, Николићи и још неки насељеници зашли су у прво шиптарско село с оне стране границе и убили 12 Шиптара — косача! Да би затурили свој траг којим их је могла стићи шиптарска крвна освета, Николићи су побегли из Кравара у Туларе.

Пограничне чарке и погибије сељака на њивама и ливадама биле су тако честе, да су људи копали или косили наоружани („уз једну ногу припасавали су водијер а уз другу пушку“). Чим би пао мрак, народ се затварао у камене куће, праве мале тврђаве с уским прозорцима претвореним у пушкарнице.

После 1912. год. Шиптари су у два маха искористили војно-политичке околности за масовне упаде: с пролећа 1916, тј. после повлачења наше војске преко Албаније када је Горња Јабланица остала без заштите, а затим у време познатог топличког устанка. У првом походу једна група од преко 500 Шиптара упала је с Косова и опленила сва погранична јабланичка села до Брајшора, крећући се махом поред развођа односно далеко од границе. У другом походу, 1917, истовременим са бугарским по Гајтану и другим источним селима, Шиптари су похарали Криво Дрво, Прпоре, Туларе, Секирачу, Велику Брајину и Губавце. Све сеоске куће биле су попаљене а затечено становништво отерано на „једномесечно издржавање казне“ у приштинске логоре зато што су одрасли мушкарци били у шуми као учесници устанка.

Има дosta примера да су насељеници правили сличне испаде као и претерани и огорчени Шиптари. Поред веома сувог масакрирања 12 косача о чему је било речи, дешавала су се и друга недела. Негде ујесен 1899. год. двојици Црногораца замакле су биле за очи нове пушке „маузерке“ којима су били наоружани турски граничари, па су из заседе убили два турска граничара. Уследила је тешка турска одмазда: турска посада мобилисала је околне Шиптаре и сву расположиву војску и готово сравнила село Криво Дрво где су живела ова двојица горштака — љубитеља оружја.

Било је доста пограничних инцидентата изазваних кријумчарењем: на турском територији крајем прошлог века извесно су били јевтинији дуван, со, гас, шећер и кафа, а на нашој стоки и неки прехранбени артикли. Стога су се брзо организовали „бесари“, Црногорци и Шиптари, који су почели међусобно трговати — крај свих противречности које су их раздвајале; често су једни од других преузимали еспап на „бесу“ (задату реч), односно на вере-

сију. Понеки од тих кријумчара нису презали ни од разбојништва. Нарочито је био на гласу Никола Луковац, досељени Црногорац који је крао а понекад и отимао стоку на нашој територији, прегонио је преко границе и њоме плаћао Шиптарима еспап. Такве преступнике гониле су како српске, тако и турске власти, услед чега је почешће дошло до пограничног пушкарања.

Са завршетком првог светског рата нестало је границе на јабланичком развођу, а са њоме и турске војне посаде која је хушкала Шиптаре на Србе; нестало је упада и пуцњаве јер је с обе стране била иста власт која је координираном акцијом могла ухватити сваког изгребника. Нестало је и кријумчарења. Прилике су се полако нормализовале, па услед тога јачале свакодневне, легалне трговачке везе између некад антагонистички расположених суседа.

О тим променама, које ипак ни до данас нису уништиле многе антропогеографске и етничке разлике које се одмах запазе чим се дође на некадашњу границу, биће речи у посебном раду.

Зимовање колониста из Црне Горе у Кумареву 1889/1890. године

У току 18. и 19. века забележена су многобројна насељавања Србије колонистима из Црне Горе и Херцеговине.¹⁾ Све до 1880. године није забележен ниједан пример насељавања досељеника из тих етничких база на подручју јужне Србије. Прве масе колониста из црногорско-херцеговачких области појавиле су се у Топлици и Јабланици 1880. године, после обнародовања Закона о насељавању расељених насеља у краљевини Србији 3. јануара 1880. године.

Процес колонизације Јабланице и Топлице трајао је све до почетка двадесетог века. Последња група колониста била је из Куча, која је насељила данашње пусторечко насеље Петровац 1908. године. Услови за ову колонизацију били су повољни. На пространом подручју од Преполца до Веље Главе читава турска и шиптарска насеља остала су празна после ослобођења ових крајева од турске власти у децембру 1877. године. Само неколико шиптарских насеља у самом врху Горње Јабланице сачекало је српску војску и остало на свом огњишту. Читав крај био је скоро насељен. Староседелаца, нарочито у припланинским насељима, ни у турско доба није било српског порекла, а после ослобођења, и оно што их је било, спустили су се у насеља ближа обалама Јабланице и Топлице. На целом овом подручју према попису становништва из 1879. године није било уписане припланинских насеља ни српског а ни шиптарског порекла.²⁾ Новим законом³⁾ Србија се трудила да у ослобођеним крајевима, нарочито оним на српско-турском граници, заведе ред и празна насеља насељи колонистима националног порекла. Јабланичко гранично подручје било је сасвим насељено. Српска влада и политички развија своју

агитацију у Србији, Црној Гори, Херцеговини, Метохији итд. прикупљања и довођења колониста. Црногорцима и Херцеговцима који су се налазили раније у Србији и који су учествовали као добровољци у српско-турском рату 1875/78. године, понуђена је бесплатна земља одбеглих Турака и Шиптара. Тих добровољаца био је значајан број. Они су имали своје посебне војне добровољачке јединице у овом рату. Једна од тих јединица био је јуришни кор под командом Маша Врбице, војног аташеа Црне Горе у Србији за време српско-турског рата. Нићифор Дучић у свом Ибарском корпусу имао је читаву бригаду црногорско-херцеговачких добровољаца. Многи међу тим добровољцима били су беземљаши, углавном печалбари, политички емигранти и пребези из Црне Горе и Херцеговине.⁴⁾ Добровољци у одреду Маша Врбице учествовали су на моравском фронту према Турској од Алексинца. Многи од њих могли су и лично у току рата видети подручје Јабланице и Топлице. Они су стварно и први колонисти,

¹⁾ Види о томе радове Јована Цвијића и Боривоја Дробњаковића.

²⁾ Види: Административно-територијалне промене у Србији од 1834—1954. године, Приказ 13, књига 217, Београд, 1955. год.

³⁾ а) Привремени закон о уређењу ослобођених крајева, 3. I 1878, б) Закон о привремено-управној подели и снабдевању властима ослобођених предела, 14. V. 1878, в) Закон о подели присаједињених земљишта на окруже и срезове, 17. II 1879.

⁴⁾ „До рата 1876. године рачуна се да је било у Србији већ досељених Црногораца око осамдесет хиљада душа” — Јагод Јовановић, Писмено саопштење од 1960. године.

истина у малом броју, у Топлици и Јабланици.⁵⁾

Године 1879. књаз Милан је званичним путем затражио од књаза Николе слање у Србију већег броја колониста. „Постоји као основа масовног исељавања Црногораца једно писмо књаза Милана књазу Николи од 8. јула 1879. године у коме га моли „као што моли брат брата”, да за источну и јужну Србију пошаље „око 1000 породица” да насељи крајеве који су слабо насељени...⁶⁾ Такве акције чињене су и на другим странама. „Политика либерала у Србији имала је у овом тренутку специфични циљ: појачање граничних предела према Турској поузданим и компактним националним живљем ванредно храбрим и искусним у борбама са Шиптарима. Званична српска политика била је одредила специјалну улогу досељеницима, рачунајући на њих као на живи зид који има да штити границу према Турској”⁷⁾. Очигледно књазу Милану је у првом реду било стало до већег броја колониста из Црне Горе и Херцеговине.

Од свих насељавања колониста у Јабланици, организованих, полу-организованих, појединачних и неорганизованих, било је најмасовније оно 1889/1890. године. Од укупно 1031 досељене фамилије у Јабланицу у времену од 1880—1898. године, доселило се 1889. године равно 707 фамилија.⁸⁾

1889. година била је за црногорско становништво врло несрћана година. У пролеће је пао касно снег те је велики број стоке поцркао од глади. Лето је било сушно. Долазила је јесен без хлеба и сена. Министар војске Илија Пламенац наредио је свим својим подручним војним јединицама да помогну народу у сечи лисника за зимску храну стоке.⁹⁾ Људи су клали волове из јарма и млели последњу шаку жита сачуваног за семе.¹⁰⁾ На позив црногорске владе за одлазак у Србију јавио се велики број породица.¹¹⁾

Црногорска и србијанска влада обезбедиле су колонистима уредне пасоше код турске владе пошто су колонисти морали проћи преко турског Новопазарског санџака до србијанске границе на Јавору. Материјалну помоћ пружиле су колонистима обе владе, Црна Гора до границе Србије а одатле органи србијанске владе. Колонисти су полазили из Црне Горе у већим групама у току лета 1889. године и то са Жабљака. Пут је био дуг и напоран, али и строго одређен: Жабљак — Плевља —

Лим — Нова Варош — Јавор и долине Ибра и Западне Мораве. Последња група колониста, која је пошла ове године, дошла је до Копаоника а одатле поделила се у две групе, једна је отишла у Топлицу а друга у Јабланицу. Група која је пошла у Јабланицу, због лошег времена и ране зиме, задржана је у Лесковцу на зимовању до пролећа 1890. године.¹²⁾

Немамо података колики је број колонисти зазимио у околини Лесковца а ни у којим су све местима колонисти зимовали. Миладин Блечић причао ми је 1958. године да су колонисти зимовали у црквама у Турековцу, Кумареву и Рудару. Блечић је био у групи која је зимовала у Рудару. Од причања Блечића о животу колониста у Рудару ништа више нисам могао сазнати а о животу колониста у Турековцу нисам могао ни толико сазнати. Сви писани извори — црквене матичне књиге, црквена архива, општинска архива итд., и у Рудару и Турековцу, уништене су у току прошлих ратова од стране непријатеља. Црква у Рудару нема ни свог летописа а црква у Турековцу у свом штампаном летопису и не помиње овај тако за нашу историју важан догађај. Подаци о зимовању колониста у коначцима цркве у Кумареву су обимни, они су писани (Матичне књиге цркве) и мемоарски.¹³⁾ На основу њих могу се о овом питању сазнати неки важни историјски моменти из живота нашег краја последње деценије XIX века.

Матичне књиге цркве у Кумареву за 1889. и 1890. год. бележе случајеве

⁵⁾ Џале (Милић) Даџић и Јово Милошевић у Гајтану а Милош Драговић у Пустом Шилову су као добровољци у исто време и први колонисти у Горњој Јабланици (Милован Даџић: Усмено саопштење).

⁶⁾ Јагош Јовановић: Писмено саопштење.

⁷⁾ Др. М. Васовић: „Један пример млађег досељавања и прилагођавања Куча у Лесковачкој котлини”, Београд 1957. године, страна 5.

⁸⁾ Историјски записи, Цетиње 1950. године, свеска 10—12, стр. 495.

⁹⁾ Записи, Цетиње 1938. године.

¹⁰⁾ Никола Паовић: Усмено саопштење.

¹¹⁾ Јануара 18., године 1879., Србија отвара на Цетињу посланство.

¹²⁾ Миладин Блечић. Усмено саопштење. (Блечић је имао 1890. године 11 година. Да-нас живи у Инђији).

¹³⁾ Мемоарске податке давао ми је Михаило Петковић из Кумарева. Он је 1889. године имао 10 година и био је ћак осн. школе.

рођења, умирања и венчања колониста у децембру 1889. године и јануару, фебруару, марта и априлу 1890. године. Према њима могло би се закључити да су колонисти стигли у Кумарево средином новембра 1889. године. То потврђује и сећање Михаила Петковића који каже да су дошли у Кумарево „уочи светог Ранђела.“ Из Кумарева су колонисти отишли у Јабланицу, највероватније марта 1890. године. У матичним књигама цркве у Кумареву нема ни једног писаног податка о њиховом даљем присуству у Кумареву. Последњи случај смрти забележен је 27. фебруара 1890. године у Кумареву. У књизи венчаних забележено је венчање Црногорке Злате, кћери Јована и Ђурђе Радовића, са Давином Стевановићем из Орашца 22. маја 1890. године. По мом мишљењу овај податак не може служити за доказ да су колонисти били у Кумареву маја 1890. године. Венчање је сигурно накнадно извршено, после одласка колониста из Кумарева, било због забрана црквених прописа венчања у посне дане, било да се девојка налазила у кући момка дуже времена, било да је Злата кћер колонисте који се сам дуже задржао у Кумареву или у ком другом селу са породучја кумаревских парохија.

Број колониста који су зимовали у Кумареву не може се тачно утврдити. Михајло Петковић каже да је било тешко одредити њихов број јер их је било много — ни број породица, јер су становали у три велика црквена конака скоро заједнички; број становника у једној соби, на пример, био је раван броју лежаја колико их је могла имати једна соба. У матичним књигама забележено је 60 различитих презимена. С обзиром да Црногорци чувају деценијама своја породична презимена, те једно презиме не означава само братство већ и породицу, то би се могло рећи да их је било и више породица од броја забележених презимена с обзиром да је могло бити породица које нису имале случајева за давање и бележење података рођених, а умрлих и венчаних у овим књигама.¹⁴⁾ По причању старијих Кумаревчана три црквена конака, којих данас нема, могли су примити и преко хиљаду људи. Да ли је толико било колониста велико је питање. Ако узме просек да је једна породица имала десет чланова и да је било најмање 80 породица, онда би се могло претпоставити да их је било 800 људи, жена и леце. Колонисти су по

матичним књигама из разних места,¹⁵⁾ углавном, сви су из пивске области. Пива је све до 1878. године припадала херцеговачком пашалуку. У херцеговачком устанку 1875. године Пивљани су активно учествовали. Њихово масовно исељавање може се искључиво објаснити тешким економским стањем у заједници и жељом за радом и земљом. Племенске традиције и патријархална етика их је и на овом путу повезивала те се међусобно не раздвајају и колективно зимују у Кумареву и насељавају јабланичке сеоске утрине.

У Кумареву колонисти су имали заједничку кухињу. Намирнице за исхрану добијали су преко сеоских кметова који су, по наређењу среског начелника, скупљали за њих у својим селима неколико моравских општина. Дрва су им дотерала прекоморавска села: Јашуња, Јарсеново, Пискупово, Орашац и Рајино Поље. Миладин Блечић прича да су колонисти могли државну помоћ у храни примати и у новцу. Она је износила 25 динарских парара дневно на члана породице. Они који су примали храну у новцу нису имали право на намирнице које су кметови предавали преко општинске власти колонистима. О томе Михаило Петковић не може ништа више рећи.

По причању Михаила Петковића, а и Миладина Блечића, колонисти су са собом носили на малим брдским коњи-

¹⁴⁾ У књигама цркве кумаревске забележена су ова презимена и имена колониста: Бадњар Васа, Божовић Гмитар, Бошићаковић Андреја, Борковић Дина, Биловић Илија, Војновић Илија, Вучић Лелена, Вукановић Обрад, Васиљевић Петар, Вукосавић Мита, Вукадиновић Ђока, Гашевић Радојица, Гагић Степан, Дубровић Јованча, Дубљевић Милутин, Ђорђевић Сава, Ђукановић Микаил, Ђукановић Обрад, Ђокић Сава, Ђурковић Андрија, Ђурковић Стојан, Езић Степан, Ђаковић Мијаило, Јивковић Јефта, Евтић Коста, Зеленковић Обрад, Јовановић Миладин, Јовић Сима, Јовић Милован, Јовић Трифко, Кулић Камен, Крунић Јилија, Крунић Лазар, Илиевић Милуша, Лукић Сава, Лапановић Зеленко, Кецевић Ђока, Митровић Гмитар, Милитновић Стоја, Матевић Марко, Милановић Стеван, Новчић Василија, Николић Коста, Поповић Радован, Радовановић Јован, Радојевић Вукадин, Ристић Андрија, Ранђеловић Ђорђе, Спасић Јивко, Стојић Јивко, Савић Миро, Степановић Милица, Санић Грубен, Трајковић Јован, Трифковић Новица, Трифуновић Јелица, Таушановић Ђока, Шашевић Јован, Шарац Сава, Недић Трифко.

¹⁵⁾ Места из којих су колонисти наводе се: Пива, Језера, Буковица, Котрина, Црквица, Кулићи, Тара, Врела, Дублевци, Карта, Безда, Недајна, Безгава, Наче, Пишча, Врбица, Борич, Наковић, Булозица, Мильково, Црна Гора (често).

ма само покретни кућни инвентар који се састојао од неколико комада судова и вунених пољава за спавање. Одела су носили више херцеговачка него црногорска. Жене су им носиле црну, црне мараме и црне сукнене футарке и капутиће, каже Петковић. Од стоке са собом су терали само те мале планинске коње које су овде продавали за паре. Од оружја су имали револвере. Прелазећи преко турске територије Турци, по неком свом неписаном закону, нису претресали жене те су оне могле пренети по који револвер својих мужева. А и њих су, само неколико њих колониста, имали, не сви, чак ни старији. Имали су свирале и гусле. Ретко су свирали и играли али су се гусле стално чуле по црквеним конацима, саопштава Михаило Петковић из Кумарева. Очигледно економско стање колониста било је више него бедно а њихов живот толико оптерећен немаштином, бригама, умирањима, болестима и тугом за завичајем да није ни чудо што су били тужни, што су им жене често кукале и што се мало чуло песама и ви дело веселе младалачке игре. Момци су бацали камен с рамена, рвали се и трчали. То им је била главна забава, сећа се Михаило Петковић.

Бедна исхрана и ниска хигијена живота учиниле су да се међу колонистима јаве болести, епидемија великог кашља код деце и епидемија „врућица“ код старијих од десет година.¹⁶⁾ Нема сумње услове за појаву ових епидемија створили су и промена климе и дugo путовање. Из матичних књига видимо да је за три месеца зимовања колониста у Кумареву било: 81 смртни случај, два случаја венчања и један случај рођења међу колонистима. Податке о овоме у матичне књиге уносио је кумаревски парох Јован Хади Петровић. Јма података у овим књигама да су Петровића понекада заменили и други пароси, у првом реду парох мрштански. Без обзира што су ове податке уносили полуписмени попови и што су врло често имена, презимена лица и имена места писали са фонетским грешкама, ипак су они веродостојни.¹⁷⁾ Црквене књиге у Кумареву почеле су да се воде јануара 1879. године. Прву оверу књига извршио је по наредби начелника срески писар Илић (име нечитко) 17. децембра 1893. год. а први преглед књига извршио је окружни протојереј Љубомир Миловановић 1890. године. У својој клаузули Миловановић је констатовао да у воћењу књига има

и неправилности али сасвим друге природе, у сваком случају не оне природе која би наша испитивања довела у сумњу. Има у језику а и у писању кумаревских попова архаизама, трагова црквено-словенског писма и језика, чак и локалног фонетског изговора,¹⁷⁾ или све то у овом испитивању не чини сметње. Пада у очи да су редни бројеви писани немарно. Тако, на пример, смртне случајеве колониста поп је по редном броју врло лоше бележио те имамо: а) од броја 174—178, б) од броја 184—192, в) од броја 183—193, г) од броја 196—200, д) од броја 202—217, ђ) од броја 223—237, — све из децембра 1889. године. У 1890. години тога има још више: а) од броја 1—6, б) од броја 3—9, в) од броја 8—11 итд. Што се у овом редоследу бројева грешило није нам јасно нити смо могли то објаснити себи друкчије већ само немаром. Остали подаци који су бројни воћени су уредно, гледано данас после седамдесет година на те књиге и на њихове администрације.¹⁸⁾ Матичне књиге цркве у Кумареву су добро очуване и данас се налазе у Месној канцеларији НОО у Манојловцу.

Руководилац уписом у матичне књиге навео је свега четири болести од којих је за три месеца умрло 81 лице колониста и то у размаку од 14. децембра 1889. до 27. фебруара 1890. године. Од срдобоље су умрла два лица 1889. године а од запаљења плућа једно 1889. а друго лице 1890. године. Сва друга умирања била су изазвана „врућицом“ и великим кашљом.¹⁹⁾ Умрли од врућице по годинама старости кретали су се од 12—60 година а деца умрла од великог кашља од 2 месеца до 9 година. Број умрлих од врућице (свега 17 лица) у односу на број умрле деце (свега 64 умрла детета) је мали.

¹⁶⁾ Нисам могао утврдити која је то болест — врућица. Биће нека болест која има високу температуру. Не знам да ли је то била малајрија, запаљење плућа или која друга болест с високом температуром.

¹⁷⁾ Тако је поп место: Црквица, Црна Гора, Јевтић, Јегда, Пива, Гашевић, Јован, Трајковић, Илинка, Илија, мрштански, кумаревски, општина, Буковица, Недајно, Врбица, Вукосављевић итд. писао: Џарквица, Черна Гора, Евтић, Егда, Павија, Шашевић, Трајковић, Елинка Јулија, мрштански, кумаревскоји, општина, Буквица, Недејано, Вербица, Вукосавић итд. Писао сам их у овом раду онако како су запишане (све речи) у матичним књигама, нарочито имена.

¹⁸⁾ Види прилоге рубрика матичних књига.

¹⁹⁾ Поп га пише: о кашлицу, о велику кашлицу, од голему кашлицу, од магарицу, од голем кашал, од рикање, од закашљување, от кашљање и велик кашал.

Пада у очи да је епидемија, и једне и друге болести, беснела у децембру; за свега 15 дана, од 14 — 29. децембра, умрло је 12 старијих особа и 59 (деветоро) деце.

Своје умрле колонисти су покопавали у кумаревском гробљу које се тада налазило на месту где се данас најужној страни црквене порте налази црквени парк. То је гробље у трећој деценији нашег века уништено. А гробље је потицало из дубоке прошлости и његови споменици су носили, више но сигурно, значајне податке вишеструке вредности и значајне примере надгробне вајарске и рељефне уметности. Од тих споменика нема више ни трага. Сви су узидани у темеље нове цркве која је ту подигнута 1933. године. У нашем испитивању недостатак надгробних споменика је недостатак значајних података.

Да ли је среска или општинска власт, или ма ко други, притехао у помоћ колонистима у страховитом помору њихове деце, тешко је данас одговорити. Миладин Блечић каже да је помор постојао али се не сећа да је што са стране учињено да се помор заустави. Михаило Петковић прича да су тада колонисти јурили по селима и од куће до куће тражили расоницу. Нама је познато да у народу постоји уверење да расоница од киселог купуса лечи болести са високом температуром, да смањује температуру. И колонисти су у то веровали па су у расоници од купуса тражили лек, који нису нашли, очигледно. По причању Михаила Петковића те епидемије нису владале у околним селима. То се види и из матичних књига у којима није уведен ни минималан број умирања у парохијама од 18 села; од свих врста болести у децембру, на том тако великим и густо насељеном простору, умрло је свега десетак лица — колониста.

У књизи венчаних забележена су два венчања, једно 4. фебруара 1890. године а друго 22. маја 1890. године. Оба случаја су удаје Црногорки за строседеоце. Стоја Ђукановић се удала у Братмиловце за Гаврила Здравковића а Злата Радовановић за Давина Стевановића из Орашца. И то једним делом говори да су колонисти били једнобрратственици, кумови или пријатељи, у већини случајева, те међу њима није ни могло бити случајева женидбе и удаја.²⁰⁾

Свега један случај порођаја десио се у току зимовања колониста у Кума-

реву. Осмог децембра 1890. године радио се у Кумареву Обрад Ристић син Андрије и Милице Ристић из Миљкова у Црној Гори. Кум новорођенчути био је црквењак Тома Николић. Кум је дао кумчету симболично име, да обрадује своје радитеље. Са овим тврђења неких колониста да на пут нису ишли жене у другом стању, труднице, сасвим отпадају.²⁰⁾ Сем овога рођења у Кумареву изгледа било је порођаја и на путу колониста од Црне Горе до Лесковца. У књизи умрлих записано је двоје деце од свега два месеца старости што, у најмању руку, значи да су се родила негде на путу.

Колонисти су од државе добили још у самом Лесковцу по једну козу на домаћинство и по пар волова на пет домаћинстава. У Јабланици су добили земљу на утрини, а неки од њих и саму шуму коју су морали крчти да би дошли до њива.²¹⁾

Од колониста остала је једна породица у Кумареву. Домаћин је радио напола црквену њиву испред јужних врата црквене авлије. Наредне године су му Кумаревчани завидели на изванредно великим плодовима печенки. Јован Карапанџић из Кумарева покушавао је да му украде коју печенку за семе. Но колониста је то осетио па га је пријавио сеоском кмету и рекао му да ће он убити свакога кога нађе ноћу у њиви. Кмет није могао спречити крађу. Колониста је напунио пушку солју место барута, да не би убио лопова већ да би га само ранио. И то је учинио. Јован Карапанџин лечио се дugo од те ране и од ње умро.²²⁾

Михаило Петковић се сећа и једне љубави између Црногорке Милке и Станка Андрејевића из Кумарева. Станко је био удовац. Као председник општине и сеоски кмет често је имао додира са колонистима. И Милка је била удовица. Станко је узалудно лутао за Милком, она га је само користила, изневерила и отишла са својим земљацима у Јабланицу.

Те приче остале су у Кумареву из времена када су црногорски колонисти зимовали у Кумареву и своју глад за земљом и хлебом платили животима своје деце.

²⁰⁾ Радован Бајић из Гајтана: Усмено саопштење.

²¹⁾ Миладин Блечић: Усмено саопштење.

²²⁾ Лазар Јовановић, Горунов, из Кумарева: Усмено саопштење.

Лесковачки надимци

— Прилог за студију психологије Лесковчана —

Познато је да свака породица у Лесковцу има свој надимак. Често више породица има исти надимак, што значи да су од истог рода.

Надимака има и у другим крајевима наше земље, у варошима и на селу, али, чини се, као да их у Лесковцу највише има, да су најразноврснији и веома карактеристични, те се ствара утисак да давање надимака чини нарочиту особину Лесковчана.

Успели смо да прикупимо ове надимке код Лесковчана:

Абдул, Абраш, Ација, Анџиски, Аке-Ката, Агица, Алабак, Алапача, Арапче, Арабат, Андикољ, Арнауче, Аргир, Асага, Американац, Аци-Танче, Албати, Абезјанка, Авионче, Америчко Биволче.

Баба-Руба, Бабичанче, Бадем, Бајбало, Бакм, Бас, Банђур, Баљоз, Бељајка, Бељак, Безрђанин, Берда, Бибац, Биџак, Бигља, Биволареви, Биволица, Брка, Брдар, Броћка, Белегија, Бачаванџика, Благошија, Божанка, Буре, Близнак, Бели Лабуд, Бимбаша, Бока, Брча, Бунза, Бели, Барабан, Војковче, Бело Јагње, Блага Мајка, Белка, Бира, Бумбар, Богданка, Буљан, Бурда, Бабан, Бумбуле, Боте, Баба, Буручија, Бореја, Бебејац, Бирка, Бабка, Беба, Бургиски.

Вардарац, Вецин, Владика, Врџа, Врјдало, Врђуп, Врчва, Врућка, Вучанац, Врањка, Војвода, Врдунка, Врцкољка, Врањанче.

Гајдарција, Граочанка, Гаћа, Говедар'ц, Голотрпче, Голожанче, Горолом, Грамада, Грне, Грче, Грубан, Грозничка, Гурман, Гога, Герза, Гирса, Гечма, Геџа, Гугутан, Гологан, Гробар, Гочобика, Гуља, Голубар, Геринг, Гуре, Гурко, Гајде, Груба, Главоња, Главотоп,

Гуска, Гугуче, Гунгула, Гуштер, Гусар, Гуцка, Глођосија, Гребенар.

Даскал, Демек, Дилберка, Дилка, Дивљак, Дивље Пиле, Диване, Дунђерка, Дунија, Дуњеранка, Дрда, Дрењка, Динда, Дејанче, Диче, Диџика, Дустобан, Дупањка, Дура, Дубравка, Дувало, Димитрика, Дремпић, Далавера.

Ђорковац, Ђерман, Ђаволинка, Ђука, Ђелекар.

Елмо, Јлита, Електрика, Ера.

Жер, Жишака, Жабљанка, Жути, Жив'ц, Жљебан, Желеце.

Зајац, Загужанче, Завидојла, Зеба, Золька, Звиска, Звонџар, Зврчка, Зубан, Златанка, Звизда, Зумба, Зис, Звезда, Зевзекан, Зевс.

Инајет, Инђилиз, Ицка.

Јабуче, Јагода, Јапанац, Јерсеновче, Јаре, Јегурђија, Јошмачка.

Калајџиски, Кајса, Каплар, Калеја, Карча, Каракаш, Каспар, Качамак, Кикинанац, Кијамет, Кокошкар, Кликерче, Комар'ц, Кокоче, Кокоданац, Ко-чан, Ко-чил, Кржалија, Крмар, Криво-рек, Кршено Паниче, Кривошија, Кулаш, Кузоња, Квачка, Кука, Кукар, Кумаревка, Куџа, Киша, Крња, Кртињац, Капис'з, Кулак, Кромпир, Кумања, Ке-сања, Карадејче, Кравче, Кулиза, Кека, Кекерче, Капардински, Кучкар, Ке-ша, Кожмурка, Какамбација, Козар, Кобилка, Камбана, Куркут, Кумрија, Кајмакам, Курта, Карапанџа, Комуна, Кузман, Каракеја.

Лал'ника, Лал'нџиски, Ламс, Лејче, Лешњак, Липсан, Литра, Лизгуз, Лудајка, Лапејка, Лемби, Лапа, Лаћка, Леле, Лиза, Луња, Лажучка, Левак.

Љапа, Љоља, Љуш, Љигоша.

Малинче, Марјашка, Медар, Мило-шајка, Мојсинче, Мргулан, Мумција, Мурдар, Мица, Мрштанка, Мечка, Мас-

ка, Мајка, Минђушка, Модар Коњ, Мандаџац, Маче, Муса, Магаричкини, Мандзерка, Меџа, Мезе, Мина, Мали, Малец'к.

Нанка, Нетка.

Ошавка, Ороигра, Ораче.

Пакља, Палојац, Палимана, Папа, Папир, Патруњче, Патлигајац, Паскурија, Пепек, Пепељуга, Пертатски, Печењак, Пижа, Пиштало, Плећка, Попче, Поштркуља, Прасе, Протођер, Пупче, Пуклица, Петличко, Палатор, Посник, Прангија, Прталька, Паликућа, Папачек, Пања, Пупац, Прпа, Пикљаво, Пикурски, Пуљча, Паскал, Пиле, Пљаска, Паћа, Пиперац, Певац, Пјевач, Пашмака, Поздерка.

Ротка, Рубан, Робиња, Рударче, Рулица, Рогожарци, Рајковче, Рупљанци, Раџа, Рипан.

Саја, Сармакеш, Сараманда, Сербез, Север, Сељак, Силавче, Сисалче, Сирће, Скачка, Славуј, Слезенка, Сливче, Смејурија, Стамболка, Супрашка, Свет'ц, Суртуќ, Странац, Самарција, Стиска, Суља, Стојничка, Столинац, Самолет, Свакарови, Свраче, Снага, Соћка, Симиција, Социјал.

Таралија, Тасма, Татабић, Трњанка, Топланка, Тренка, Тртка, Туподупче, Тучкало, Таратумба, Тута, Топонка, Торбарци, Тужно Брашно, Тутурче, Тутуреца, Требашињци, Троцки, Туре, Трте, Тршљен, Талка, Терзипетко, Тошана.

Ћелеш, Ђокче, Ђопа, Ђоре, Ђоса, Ђуре, Ђирка, Ђата, Ђаја.

Фајта, Фока, Фајдица, Френташ.

Хитлер.

Цаја, Цар, Царић, Цекавачки, Цивун, Црковнићки, Цурка, Црнка, Цаја, Цуле, Цепено Либаде, Цивка, Цеци Цвањка, Цалдарис, Цвикераш, Црногорац, Цревце.

Чапа, Чак'р, Чауш, Чавдар, Чекетар Черга, Чекерка, Чече, Чех, Чеврљуга, Чжембар, Чивутан, Чичањче, Чврга, Чорба, Чеш'њ, Чађа, Чале, Чапарски, Чокља, Чеширан, Чекмеџар, Чур, Чибук, Чевра, Чекрк, Чољак, Чкаља, Чекич, Чутурило, Чипл'к.

Цина, Цинка, Цинца, Цивџан, Џоџа, Џојка, Џора, Џумба, Џале, Џуна, Џула, Џомба, Џилијан, Џилипче, Џамакер, Џелина.

Шабинче, Шарко, Шаторче, Шаче, Шиљокап, Шоп, Штрбан, Штирка, Штерка, Шука, Шумка, Шушпула, Шупљага, Шушуреја, Шућуран, Шуга, Штесало, Шоња, Шмиктар, Шебек, Шоџа, Шоте, Шљивовица, Шејка, Шу-

манка, Шеген, Штета, Шиља, Шукари, Шатра.

Кад су и како настали надимци. — Сигурно је да су надимци веома стара појава код Лесковчана. Сvakако да су Лесковчани имали своје надимке и пре доласка Турака. Али, судећи по многим надимцима, који сада живе, изгледа да су Лесковчани, за време Турака добили највећи број надимака, да се ова појава тада одомаћила, постала нека врста обичаја Лесковчана. Пошто је још под Турцима ухватила корена, ова појава се простирала и после Турака, па је има и данас, мада, по нашем мишљењу, у мањој мери.

Надимци турског порекла. Лесковац је потпао под турску власт половином петнаестог века. У Лесковцу су Турци, свакако, од почетка имали свој гарнизон а, уз њега, морали су имати управне институције.

Временом су се у Лесковцу стали настањивати и други Турци, занатлије и трговци. Пре ослобођења Лесковаца од турске власти, у Лесковцу је, према забелешци Милана Ђ. Милићевића, било око 5.000 Турака.¹⁾

Турци, господарећи народ, у највећој мери докон, волео је да се поиграва са рајом, да је, из свога задовољства често, пецика. У том циљу и на тај начин, Турци су надевали Лесковчанима разне надимке. Турски надимци су углавном карактерни. Подсмевајући се физичким и другим недостацима раје, уочљивим одликама и слабостима, Турци су, већ према свему томе, давали ради одговарајући надимак.

Драгутин М. Ђорђевић, у својој опсежној књизи „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави“, забележио је случај неког господара Асана Гушље, како је својим сељацима давао надимке.²⁾

Тако су постали и досада се задржали надимци великог броја лесковачких породица, односно родова. Међу тим надимцима турског порекла, најважнији су ови: Абдул, Абраш, Аке-Ката, Агица, Алабак, Арабат, Асага, Бак'м, Бибац, Бимбаша, Бабан, Демек, Дура, Карча, Каракаш, Каспар, Кулаш, Капис'з, Карапејче, Какамбасија, Кур-

¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, стр. 115.

²⁾ Драгутин М. Ђорђевић, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, 1958. г., издање САН, стр. 193 (... једном је рекао: „Појеш ко ћук“ — ћуковска породица; „Тропаш ко жљуна!“ — Жљунина породица; „Ти свириш, ајдук бре!“ — Ајдукова породица).

кут, Кајмакам, Карапанџа, Љуш, Мумчија, Мурдар, Мурат, Муса, Палиманда, Протоћер, Саија, Сербез, Суртук, Суља, Татабић, Ђата, Ђаја, Чак'р, Чаш, Чавдар, Чекмеџер, Чиплјк, Џумба, Шкрета, Шућуран.

Надимци новијег датума. И данас, у наше време, још увек Лесковчани, издевају један другоме надимке. Често се дешава да у једној породици, поред старог породичног надимка, отац има један надимак, син други, а унук трећи, или да браћа имају сваки за себе различите надимке.

Надимак је, пре свега, надевала чаршија. Чаршилије, често докони, давали су надимке грађанима. Физички недостаци, карактерне особине и одлике при томе су биле онај основ за давање надимка. У том давању надимка било је пуно подсмеха, сарказма и уживања од једног задовољства што се може човек да наруга другом због његових недостатака или настраница. Али, било је ту и других мотива за давање надимака: људи су обележавани ради опомене њих самих у циљу њихове поправке, као и ради утицаја на друге да се чувaju извесних поступака и коригују извесне мане које се могу код сваког појавити.

У дућанима, у кафанама, у радионицама, а међу ћацима и у школи, међу фабричким радницима у фабрикама, млађи, често заједљиво и шеретски расположени појединци и сада дају надимке својим друговима, немилосрдно шибајући недостатке својих жртава, чак и кад су ти недостаци такви да за њих та личност није крива и због које је и сама несрћна. Има младих људи, па и девчака, који просто не остављају ни једног свог друга на миру, тражећи прилике и начина да свакоме издену „чикарму“, да му „прикаче реп“. Жртва се обично свети враћајући истом мером досадном нападачу. Тако су постали и сада постају ти многобројни, до танчица изнијансирани надимци: једна бескрајно богата слика људских особина, недостатака и настраница.

Надимци који говоре о пореклу Лесковчана. Бабичанче је пореклом из Бабичког планинског села на североисточном оквиру Лесковачке котлине. Дејанче — из Дејана, села у средњој Власини. Гложанче — из Гложана. Ерсеновче из Јарсенова; Зољевци из Зољева; Загужанче — из Загужана; Гиљанци — из Гиљана; Криворек — из Криве Реке; Граочанка — из Граова; Врањанче и Врањка — из Врања; Вучанац,

Грамада, Дубравка, Јабљанка, Ђелекар, Кукавица, Кумаревка, Мрштанка, Палојац, Пертатски, Паликућа, Рударче, Рупљанац, Славујци, Трњанка, Џекавачки, Шуманка, Требешињац, Пиперац, Шоп, Црногорац итд., јесу дошлијаци из односних села, вароши и покрајина.

За етничку структуру Лесковца, за проучавање физичког и психичког типа Лесковчанина, надимци по пореклу пружају богату грађу. Из њих се сазнаје да је Лесковац један јак имиграциони центар, јер се у њега сливао велики број дошлијака из ближе и даље околине, из ближих и даљих области. Тај се свет у Лесковцу мешао, укрштао, прептапао. Створен је ако не потпун тип, а оно сигурно један амалгам са физичким и психичким одликама Шопова, Македонаца, Старосрбијанаца, Црногорца па и Херцеговаца, ових последњих свакако у мањој мери и из скоријег времена. Не треба заборавити да је до пре осамдесетак година, на домаку Лесковца, било доста Арнаута. За можда два века свога присуства у непосредном суседству Лесковца они су свакако морали оставити неки траг на психички а можда и на физички тип Лесковчанина.

По извесним надимцима рекло би се да је међу Лесковчанима било и људи других народа, па и раса. Тако би се по надимку **Арапче** могло претпоставити да је у Лесковцу живео и неки Арапин. Таква могућност не би била искључена, јер је познато и историјски утврђено да су Турци доводили у Србију и Арапе. Чак и у топономији најближе околине Лесковца има трагова о томе. Тако се долина у брду Хисару, на који се Лесковац наслажа, назива Арапова долина. Али, Арапче, чији смо надимак забележили, није потомак овог Арапина из Арапове долине. Воја Арапче је бивши бакалин из Лесковца. Он је, пре другог светског рата имао на својој фирмама насликаног Црнца и поред њега написано име своје радње колонијалном робом „Код Арапче“. Тако је и он, Воја, прозван Арапчетом.

Међу лесковачким надимцима има и надимака **Јапанац** и **Кинез**. Али, ни ови надимци не означавају порекло и расу тих Лесковчана. Надимак Јапанац добио је, пре свих, Јован, син Благоја званог Пуклица, бакалина из Лесковца. Јован је био авантурист и као такав се отиснуо у свет па је допро до Портартура. Тако се пријавио као инжењер, па је учествовао у радовима на тврђави портартурској. Тамо је успео

да се обогати и, у друштву једног Јапанца, Јован се вратио у Лесковац, где се оженио сестром Стеве Циберовића, са њом живео извесно време, па је опет отумарао у свет. Извесно време су живела још три брата, пореклом из Македоније, које су Лесковчани назвали Јапанцима. Један од њех, Јордан Јапанац, који је становао у Поп Стевином сокаку, сада Улици Жике Илића Жутог, био је велики ноћник и коцкар. Непознато је како су и зашто ови људи названи Јапанцима. Мирко, продаја леблебије, печених семенки, ораха и кикирикија, има надимак Кинез, иако није пореклом из Кине.

У Лесковцу живе две фамилије Арнаућића, које између себе немају крвних веза. Ни ове породице нису арнаутског порекла. Једна фамилија води порекло од неког Стевана, родом из села Теновца, које се налази на неких 11 километара западно од Лесковаца. Стеван је као дете остао сироче, па га је неки Арнаутин узео к себи. Када је Стеван поодрастао, Арнаутин га је, као каурче, послao у Лесковац да учи занат. Стеван, који је растао у арнаутској породици, био је заборавио материјни језик и у говору се служео многим арнаутским речима те су га другови, због тога, назвали Арнаучетом. Стеван је имао сина Николу, а овај четворо мушки деце: Михајла, Стевана, Ђорђа и Аргира. Четврти син Николин—Аргир—Гира — остао је без потомства, а потомци Михајлови, Стеванови и Ђорђеви носе презиме Николић и надимак свога претка Стевана Арнаучета.

Сем ове фамилије надимак Арнауче носи и свештеник Јивојин Поповић, као и његови рођаци, и то по деди свештеника Јивојина, који је дошао из Прекопчелице, села у Пустој Реци, у коме су, поред Срба, живели и Арнаути, па је зато добио надимак Арнауче.

Инђилизи, касније Енглезовићи, нису ни Енглези, нити су били икада у Енглеској. Ова фамилија потиче од Костадина Инђилиза, трговца из Лесковаца још за време Турака. Костадин-Дина је робу набављао у Цариграду, односно преко Цариграда, па је, између осталог, продајао и енглеске штофове. По тој роби енглеског порекла, он је добио надимак Инђилиз. Његови синови Веља и Алекса били су први фотографи, њихову радњу, „Фото Енглезовић“ водили њихова сестра Загорка и њен муж Љуба Младеновић.¹⁾

Надимци по занимањима. Као и у другим местима, и Лесковчани су дава-

ли и добијали надимке по занимањима. Тако су постали надимци: Албати, Брдар, Белгија, Бачаванџика, Говедар'ц, Дунђерка, Звонцар, Калајџија, Кукар, Кокошкар, Козар, Лал'нција, Мумџија, Рогожарци, Срмекеш, Самарџија, Симиџија, Торбарци, Ђата и др.

Надимци по телесним недостајима и душевним особинама, настраностима и склоностима. Ових надимака има највише и веома су разноврсни. Као да је лесковачки народни колектив, дугим и стрпљивим посматрањем, изналазио код сваког суграђанина његове особености било телесне или душевне, па је, према њима, великим вештином и прецизношћу давао надимак који му одговара. Зачуђујуће је и просто невероватно колико има нијанси, колико је, да се тако изразимо, висока скала код ове врсте надимака. Ови надимци говоре какви су били стари Лесковчани и каквих сада има Лесковчана. Али, више од тога, ови надимци говоре и о психичким особинама Лесковчана као колектива: о интелигенцији Лесковчана, њиховом моралном лицу, њиховој склоности за хумор који иде до сарказма.

Покушајмо да анализирамо неке од ових надимака.

Агица. У Лесковцу је за време Турака живео Марко, деда по оцу Димитрија-Мите Марковића, учитеља у пензији. Био је у добрим односима са неким агом, па је тако могао да чини људима услуге и да их помаже код аге. Зато су га људи прозвали Агицом. Марко није био ага, већ агица. **Алабак.** Алабаци су били тursки војници пореклом из Мале Азије, који су служили војску у српским крајевима. Били су насиљници и силеције према нашим људима. Надимак Алабак у преносном смислу означава насиљника и зулумћара. **Аке-Ката.** Мора да се радило о лепотици. Јер, реч Аке на турском значи бео. Дакле, била је то нека бела Ката-рина, Бела Ката. **Алапача,** човек или жена великог језика, брњавац односно брњавица. **Арабат,** напуштен, неуљудан, дотрајао, отуда у работан. **Асага** (Ашага) био је надимак неког кочијаша, који је са Николом Рашићем, организатором устанка код Лесковчана приликом ослобођења Лесковаца од тур-

¹⁾ Податке о Јапанцима, Инђилизу и Арнаучићима дали су Светозар Миљковић, судија у пензији, и Душан Николић, пензионер, прапунук Стевана Арнаучета, који је стар 82 године.

у подножју Рударске Чуке. Асага-ас прави и ага значио би подсмешљиво „правога агу.“¹⁾ **Америчко Биволче** — био је чаршијлија малог, али чврстог стаса, са главом на кратком врату и лицем које је подсећало на главу бизона, америчког бивола. **Бајбало** — досадна причалица, можда и човек дефектан у говору. **Бак'м** на турском језику просто, простота, бак'м басма била је простира тканина, која брзо бледи. Предак Бак'мових, који је добио ово име, досељио се из села Шишинца и бавио разним занатима. Радио је на ћепенку обучен у кошуљу од бак'м басме. Чаршилије су га зато задиркивали и прозвали Бак'м. **Бас** — корпулентан и говорио из баса. **Бељак**, бео. **Бељајка** од бељаја, невоље. Каже се: „Голем бељај“ — велика невоља. **Бибац** — гусан. **Бигља** — претерано дебео и тром човек. **Биволица** (Мита Биволица), тром човек, као што су биволи троми, уз то са женским особинама у ставу и говору, те отуда није биво, већ биволица. **Брзак**, брз у говору и поступцима; несигуран. **Броћка** обојен броћастом бојом.

Божјаче — просјак, који проси, тражи милостињу, помоћ. **Буре** (Мита Буре), округао, мален, налик на буре (дрвени суд за вино). **Бели Лабуд** (Пера књижар) кратко време имао књижару „Бели Лабуд“. **Бимбаша**, командир војне јединице у турској војсци од 1.000 људи, у преносном значењу, заповедник, човек који воли да командује. **Бока** (Тома Бока) можда скраћено од Божидар. **Брбча**, човек или жена који нејасно говоре, брљају. **Бунза** — телесно напредан, једар, крупан(?) **Бадем** — по бадему дрвету. **Барабан** — добош, човек који ларма, прича. **Благи Мајка** (Прока пекар) био је човек благе и нежне нарави, баш као што је блага мајка. **Бумбар**, незграпан, некористан, као инсект „бумбар“. **Буљан** — имао је буљаве очи. **Бабан**, турски отац. **Баба и Бабка**, људи који личе на бабе, збабили се, згурли, пре времена остарили. **Бирка**, онај који иде у скупљање после бербе жита, грожђа, оно што остане непримећено од берача „иде у бириште“; мајач, нерадник, можда сиромах. **Беба**, размажен. **Бабачко** — крупан, делија, јунак; снажан. **Врџа** (узица од кудеље), простак. **Врждало**, брзо говори, отуда неразумљив; несигуран човек. **Врућка**, варалица, који хвата „на вруће“, на превару. **Војвода**, који хоће да предњачи, истиче се хоће да се се чује. **Врцкољка**, жена која при хоске власти, трагао за некаквим благом

дању врти свој задњи део тела, „врцка се“. **Гаћа**, по гаћама, а можда и скраћеница од Гаврила. **Голотриче**, ишао голог трбуха, из кошуље му вирио го трбух. **Горолом**, човек који је имао крупан, висок глас, да је њиме „гору ломио“. **Грамада**, велика стена, велики комад земље, дакле крупан. Можда и по пореклу са Грамаде. **Грне**, мали, безобличан, личи на грне (земљан суд у коме се кува пасуљ уз огњиште на земљи). **Грозничка**, по трави „грознички“, која је горка и у народном лекарству пије се за добијање апетита. У преносном смислу човек циција, човек који се тресе за пару, „фаћа га грозница“: **Гога**, стари просјак, неугледан, мало ћокнут, којим се плаше и где деца: „Иде Гога, ћути! „Гого ниједан!“. **Геџа**, сељак, дошљак са села, простак. **Гугутан** по птици гугутки, који гугуче. **Гологан**, велика, гола, неупотребива кост, велики, тежак предмет међу судским предметима, од кога беже сви не желећи да га решавају, човек тежак, некористан. **Гочобика** (Савка), жена која као какав гочобија разноси вести по околини, „мешоловка“. **Гуља** (Пера), танак, а висок, нејан. **Гуре**, физички неугледан, гурав. **Грба**, грбавко. **Главовоња** — човек са крупном главом. **Главотоп**, исто то, а уз то и глуп човек, чија је глава глупа и празна као топовска цев. **Гуска**, глупав човек. **Гугуче**, младунче од гугутке (кумирије). **Гунгула**, онај који хвата на ларму. **Гуштер**, личи на гуштера. **Гусар**, чувар гусака, простак и глупак. **Гуцка** је прасе, мала свиња; човек коме су приписали особине ове животиње. **Демек**, од турске речи казати, рећи. **Дилберка**, швалер, љубавник, швалераш. **Дилка**, деминутив од Костадина. **Дивљак и Дивље Пиле**, некултуран, недруштвен, дивљи који бежи да га не можеш ухватити. **Диване**, човек који воли да прича, да дивани. **Дрењка**, плод од дрења; човек киселе нарави, стегнут и себичан. **Дура**, турски стани, стој, врати се! **Далавера**, варалица. **Ђаволинка**, човек ђаво, вешт. **Ђуса**, који код играња у колу скаче, подскакује „ђуса“. **Ера** (Мика), пореклом из Ужица. **Жер**, по птици жеру. **Жишак**, варница, можда жижак из жита; човек који хоће да опече, да увреди. **Жив'ц**, љут као живац, осетљив. **Жлебан**, који се церека; неозбиљан. **Зајац**, плашљив. **Завидојла**, за-

1) Податке дао Алекса Џакић, казанција, стар 82 године.

Лиција

видљив. **Звер**, нечовек. **Звиска**, двогодишња овца, овца која се није још јагњил. **Зврчка**, који стално нешто звоца, шушњари; нешто невезано говори. **Забун** (Бошко, шећерција), од народне хаљектке код Шопова начињене од белог сукна. Вероватно је неки од предака, дошавши из Шоплука, носио ову хаљину, па је по њој добио надимак. **Зевзекан** (Мита), зевзек, неозбиљан човек. **Инајет**, човек инација, који тера инат са људима. **Ицка**, деминутив од Илија. **Јапанац**, пустолов, који је тумарао по свету и ишао чак до Јапана. Вративши се у Лесковац назван је Јапанцем. **Јаре**, по јарету, свакако због гласа и понашања. **Карча**, име које се даје биволима (Кара — турски црн. Биволи су црни, отуда назив карча, у значењу црнча!) Али, овде и човек са особинама и биволске снаге, нарави, хода. **Каракаш**, човек чије су веће биле црне, уочљиве. **Каспар** — напуштен, прљав. **Кијамет**, као ружно време са ветром и падавинама. **Комар'ц**, мали, неугледан и досадан као комарац. **Кокоче**, сличан малој кокошчи, који кочету. **Кокодакац**, који кокодаче као певац. **Кочан**, некокористан, неупотребљив, безвредан као кочан у главици купуса. **Кржалија**, ратник (турски), и превозник, рабација. **Кршено Паниче**, вероватно сиромах који је јео или се служио сломљеном (крешеном) чинијом од земље — паницом. **Кривошија** — **Кривошика** (Лепа) човек или жена кривога врата. **Кулаш**, неодређене боје, безличан човек. **Кликирче**, човек округао, мали, као кликер и то мали кликер, кликерче. **Квачка**, који кваче као квочка. **Кука**, савијен као кука. **Куца**, уподобљен псу. **Крња**, са крњавим носом. **Кртињац**, штетан као кртињци по ливадама. **Капис'з**, човек без врата, који улази не питајући. **Кромпир**, уподобљен кромпиру. **Куманька**, који се „кумује“ са људима, сваког зове кумом. **Кесња**, човек са кесама у којима се носио новац или који је израђивао кесе. **Каралејче**, црна глава, главица, „главче“. **Кравче**, личи на малу краву. **Кулиза**, који се улагује, неискрен, некарактеран. **Кека**, проститутка, јавна жена. **Кекерче**, који је изворао шећер као „кекер“, а шећерче као „кекерче“ услед неке језичне мане. **Кучкарка**, жена и човек окружен псима, кучкама; неозбиљан, нерадан. **Кожмурка**, који личи на кожмурку, кору од воћа када се скине: код зрна грожђа, на пример. **Какамбашаја**, поносит, високо се држи. **Кобилка** (Деска, Пе-

ра). жена или човек неваспитани, некультурног понашања. **Камбана** (Ђока), човек који ларма као што бије гоч, или личи на гоч. **Куркут**, намћор. **Кумрија**, личи на Кумрију. **Кајмакам** (Вучко, стolar) турски срески начелник, подсмешљиво за занатлију. **Лал'ка**, (Лука), био рањен у ногу, која је остала услед тога краћа, па је због тога носио место ципеле на тој нози високу нанулу, да не би храмао. **Лејче**, по лејкама, које су шупље, те пливају на води, а употребљавају се као судови за црпење воде код точења из кладенца, под прања; човек лаке памети. **Лешњак**, по лешнику. **Липсан**, мртвог држања, неосетљив. **Лизгуз**, ништак, човек без карактера склон да лиже све. **Лудајка**. човек свајалица, лудачког понашања, с ким треба избегавати кавгу. **Лапејка**, **Лапа**, по народном леку, „и лачу“ сачињеном од различних састојака, који се лек ставља на рану. Када неко има рану на руци, саветује се: „тури му благу лапу“. **Леле** (Дина), јер се стално пренемагао и говорио „леле“; плашљивац, **кукавица**. Луња, мајач који иде бесциљно; нерадан. **Лајкучка**, опасан човек, који олајава (власотиначког порекла). **Љапа**, неуљудан. Када се грди: „Љапо, љапшо један!“. **Љоља**, ненасит, халапљив, који много једе. **Љигоша**, балавац. **Мојсинче**, зван често од родитеља „мој син, моје синче“. **Мурдар**, прљав, неуредан, немарљив. **Мрца**, мрцина. **Мечка**, незграпан. **Мармелада**, размажен. **Мајка** (Копе) говорио људима (радничима у фабрици); „ајде, мајко!“, бодрећи их на раду. **Минђушка**, мушкирац који је носио минђуву, обично само у једном уху. **Мандарац**, неуредан, поцепан, па се око њега „мандају“, висе, делови хаљине. Можда и реч турског порекла: манда — биволица, мандарац — биво(?). **Магаричка**, по магарици, тврдоглава. **Мандзерка** мали човек. **Мезе**, од мезелука, мезе. **Ороигра**, мајач, који гледа где има коло да игра („оро игра!). **Ораче**, мали као орах. **Палиманд**, кованица са биволицом, биволом. **Папир**, одговарао због незаконитог пословања папиром за завијање цигарета. **Печењак**, сув, печен. **Пиштало**, који има пискав глас. **Плећка**, неки дефект у плећки. **Протођер**, сеоски биров у селима, преносно човек који може много да поједе. **Пупче**, по стомаку који је вирио из кошуље. **Прпа**, плашљив, или што је радо у причању употребљавао реч „прпа!“ у смислу „зорт!“. **Пикљаво** (Кевче), кржљава девојка жена. **Паћа**, вероватно сакат, „патрав“,

Живео је Паћа, фурунција. Отуда изре-ка: „Ћу те изедем ко Паћа питу“. **Паш-мак**, погрдна реч. Кажесе: „Иди пашма-ку један!“. **Поздерка**, пуздер, отпаци од трске код бијења конопља на трилици. Ови отпаци се употребљавају код сиро-тиње за лежај. Ситни делови од трске се нахватају за одело, јер се обично одевен спава. **Пуздерка**, који спава на пуздеру, који је пун пуздера; сиромашан, прљав човек или жена. **Ротка**, по ротки. **Рубан**, (Никола Терзија) који је могуће седео на рубу. **Рипан**, који рипа, скаче; немира, несташан. **Сарма-кеш**, терзија, који златом везе женске народне хаљетке. **Сараманда**, Сара Биволица (манда-биволица). **Сербез**, окретан, вредан, безбриjan, **Сељак**, сеоског порекла, али и простак. **Сисалче**, свакако размажен, који је дugo сисао мајку. **Смејурија**, неозбиљан, спадао. **Скачка**, црв у сиру који се покварио. **Сирће**, кисео, киселе нарави. **Сливче**, сићушан. **Свет'ц**, човек који је стално ишао на богослужње, давао утисак да хоће да се посвети. Надимак дат у подругљивом смислу. **Супрашка**, лажњивац, врућка, који хоће да превари: „Ће те изгори ко супрашка!“ **Суртук**, скитница, мангуп. **Стиспа**, велики циција и себичњак. **Свраче**, свракино младунче, жутокљуно. **Соћка**, стакленац, кликер од стакла. **Татабић**, стеница, човек скржљав, досадан, неподношљив. **Туподу-пче**, по облику задњице (Када је био мали, шљепкали га по голој задњици и говорили како је тупа, округла). **Тута**, неспретан. **Тужно брашно**, који се пренемаже. **Тршљен**, човек који убада, врећа; дрзак. **Ћелеш**, без косе; преносно, човек са маном, мање вредности. **Ћок-че**, тursки ћок-корен, отуда можда човек стабилан. **Ћопа**, сакат. **Ћоре**, слеп. **Ћоса**, без бркова, коме бркови неничу. **Ћуре**, припрост, будала. **Ћата**, турски ћатиб, писар. **Ћаја**, турски помоћник, надзорник на имању. **Цивун**, крајњи део буке код воденице, кроз који бије млаз воде на точак и окреће га. **Цуле**, име пса, понижавајуће име које човека уподобљава псу. **Чапа**, име које се даје псу, дакле понижавајући надимак за човека. **Чак'р**, турска реч која значи шарено око. **Чауш**, наредник у турској војсци. **Чавдар**, турски раЖ, преносно човек који је продавао раЖ. **Черга**, сиромах, који се чергом покрива. **Чекерка**, по чекерки делу на колима. **Чичањче**, чичица, човек малог рас-та. **Чокља**, који при ходу босоног разбије своје прсте, „рашчокљује се“, преносно: неспретан. **Шеширан**, који је ста-

вио шешир на главу, када је лесковачки свет носио шубару и шешир представљао нову, страну капу. **Чекмеђар**, који рукује касом; поткрада. **Чур**, (Коле Чур, поштар, рекао за неког, кога је слагао: „Пушти му чур!“), отуда преносно, лажов. **Чољак**, без прстију на руци, сакат. Чиплак (Милутин ковач), голи сиромашан човек. **Цинка**, мали; ситан, љута паприка. **Цивџан**, врабац; мали, кочоперан човек. **Цумба**, од речи цумбус, весеље; весељак. **Штирка**, јалова крава, неродна жена, неплодан човек. **Шуљага**, шупаљ, празан, глуп човек. **Шућуран**, турски шућур добро, отуда можда добричина. **Штесало**, кафеција у Лесковцу. Добио име по генералу Штеселу, брачиоцу Портартура у току борбе око ове далеке тврђаве на Тихом океану. Кафеција је стално говорио својим гостима у кафани похвале за брачиоца Портартура Штесела, са дубоким уверењем да ће победити Јапанце, па је зато добио надимак Штесело. **Шебек**, мајмун, новијег је датума. Добио га је један млади фудбалер, који је тако вешто за Лесковчане играо фудбал, тако се вешто пропињао, скакао, јурио, да им је лично на мајмуна.

Надимци и сарказам Лесковчана. Површни посматрачи виде у лесковачким надимцима наиван хумор једне просто срдане средине. Ти даници, нарочито они у изразито локалном наречју, изазивају код ових посматрача буру смеха.

После озбиљније анализе лесковачких надимака ми долазимо до следећих констатација.

Стоји чињеница да у лесковачким надимцима има много хумора једне средине са дугом традицијом. Лесковчани имају сигурно смисао за хумор, који, обучен у рухо локалног дијалекта, њима самима ствара неку врсту духовне посластице. Лесковчани воле смех и они користе све што би им пружило прилику да се наслеђују. Природно је што су они нашли мотив за смех у много-бројним **манама**, **тесним и духовним** у многим настраностима људским у својој средини. Све карактеристичне црте, све особености код појединача, они су изражавали једном свеобухватном речи, као што фотографски апарат у једном секунду, у делу секунда ухвати лик неког лица или ствари. **И кад кроз једну реч, срећно изабрану**, даду читаву личност, они тиме стварају себи једно ретко задовољство.

Но, то није само хумор. То није само смех и уживање у једној смешној по-

јави. Лесковачки надимци садрже у себи, можда је то и јаче од смеха, подсмех, исмејавање других. Сигурно је да Лесковчани не дају надимке својим суграђанима без основа. Али, свакако, да они при томе многе црте, карактерне особине, мане и недостатке, увеличавају, карикирају, да би тако истакли ону смешицу страну и што више се наругали лицу коме су дали надимак. Може се десити да неко лице и нема тих особина, да не заслужује тај подсмешљив надимак, али средина му га је дала и себи приредила једно задовољство што може да се наруга појединцу. Тодор Манасијевић, обућар из Лесковца, причао ми је како је он лично добио свој надимак „Црево“. Њему је као детету, отац донео играчку, која се, када се у њу дуне, издужи у облику црева. Неко је Тодора видео како дува у ову играчку и дао му надимак „Црево“ који он и сада носи. Други један обућар, звани Таратумба, причао ми је како га је група ученика Занатлијске вечерње школе силом натерала да стави у своју фирму назив „Таратумба“. Сваке вечери, причао ми је овај обућар, ученици ове школе враћајући се са часова, каменицама би засули његову висећу фирмку, која је одзвана јала од удараца, вичући у глас: „таратумба“! Сироти обућар их је јурио бацао се за њима, тукао оне које би ухватио. Али, све то није одвратило ученике од њихове чудне забаве. И сваке вечери, група је била све већа и њена ларма све громогласнија. Најзад Таратумба је у своју фирмку ставио поред имена и надимак Таратумба. Тада се група ћака смирила и од тада он носи овај надимак.

Ова два примера, поред других, јасно говоре о подругивачком духу Лесковчана који се огледа у давању надимака. Лесковчани уживају што су појединцу дали надимак који овога излаже порузи и подсмеху, а њима чини задовољство. Тај саркастични дух, који иде често до цинизма, огледа се нарочито у давању надимака по телесним

недостацима, а исто тако и по карактерним особинама појединача.

Овај исмејавачки, подругивачки и саркастични дух Лесковчана најбоље се огледа у оном бескрајном мноштву најразличитијих карактерних надимака. Која све људска слабост није подвучена! Који све недостатак није изложен порузи и подсмеху! Ту су бајбала, алапаче, врждала, зевзеци, биволи, биволице, па чак и америчко биволче; ту су стипсе, сурутке, смејурије, скачке, дзивле, мурдари, каспари, асије, татабићи, имена свих могућих раса и богатепита каквих ли све људских негативности!

Етички смисао надимка. Нама се чини, уз то, да лесковачки надимци никоју само пошалице, изругавања и љути сарказам Лесковчана. Има ту и неке животне философије и једне етике пре свега.

Кад Лесковчани код својих суграђана кроз њихове надимке указују на негативне појаве код ових, они их тиме обележавају, стављају их у неку врсту моралног карантинса, са тенденцијом да тим личностима скрену пажњу на њихове мане и недостатке. С друге стране, Лесковчани на овај начин опомињу остале да се клоне свих оних негативности које се приписују већ обележенима.

У време када се надимак код Лесковчана појавио није било у њиховом граду развијене писмености. Друштво је, међутим, морало да тражи и нађе начин на који би могло да се бори за свој морални опстанак. Кроз кратке приче, кроз изреке и пословице, па и кроз надимке, оно је жигосало све настранице својих чланова у циљу да их поправи и да поправно делује на друге још незахваћене појединце штетним негативностима које разједају друштвени колектив. Надимци се тако јављају као оружје за моралну одбрану друштва, они су постали нека врста јавног мњења које је играло веома важну улогу у етици старих Лесковчана све до наших дана.

Развој опанчарског заната у Лесковцу и околини

Иако је обућа саставни део народне ношње и у тесној вези са њом, могуће је издвојити је и засебно обрадити. Када је говорено о народној ношњи обућа се само узгред помињала као нешто споредно, те из тих разлога немамо довољно писаних података на основу којих бисмо стекли тачну слику о народној обући нашега краја у ранијој прошлости.

Према испитавању на терену нашега краја, а захваљујући подацима које сам добила у разговору са опанчарима у Лесковцу: Тодором Коцићем, Ђорђем Гроздановићем „Гуска“, Добривојем Јовићем, Бранком Стојановићем „Бељак“, Милорадом Стојановићем, Душаном Божанићем, Драгољубом Митићем „Грне“, Миланом Ракићем, Миком Тончићем и другим људима, може се утврдити да је обућа била веома разноврсна, што је зависило од многих чинилаца, а у првом реду од економских прилика и природе земљишта, као и од ступња развоја наших људи.

Основни тип народне обуће нашега краја јесте опанак. Он је употребљаван од најранијих времена и задржао се скоро све до данас, доживљавајући током времена извесне промене. Данас је до некле истинут из широке употребе захваљујући наглом развоју обућарске индустрије, као и променама које су настале у начину одевања сеоског становништва.

Велика потреба за опанком као основном обућом широких слојева условила је настанак и развој једног посебног заната познатог под именом — опанчарски занат.

Неопходно је нагласити да се опанак употребљавао још од најстаријих времена, али да у његовом развоју треба разликовати две фазе: период изrade пресног опанка и период изrade штављеног опанка. Пресне опанке израђи-

вали су на веома примитиван начин само сељаци, док је израда штављених опанака изискивала извесну стручност, што је довело до стварања новог, опанчарског заната. У низу заната који су се временом према потребама људи формирали и развијали, опанчарски занат спада у ред млађих заната. Тако, на пример, у нашем крају опанчарски занат се помиње тек негде око 1890. године. Претеча опанчарског заната био је табачки занат, који се помиње још за време Турака у Лесковцу. Овим занатом бавио се шири круг људи, који су живели на левој обали Ветернице, тј. у доњем крају града који се по њима и назвао Табан-мала. Табаци су се бавили само прерадом коже, коју су доцније, према потребама, продавали.

Из статистичких података¹⁾ сазнајемо да је већ 1890. године, у Лесковцу било тринаестак опанчара, којима је овај занат представљао занимање. Међутим, због велике потребе у обући, било је још опанчара, који су бесправно радили. 1910. године Лесковац има 14 опанчара.

Током времена, развој опанчарског заната се налазио у фази видног колебања. У времену балканских ратова, услед поремећаја привреде, видно је опао, тако да се помиње само 5 опанчара. Међутим, доцније, због велике потребе за опанцима који су се израђивали за војску, нагло се повећава број опанчара, с тим што се мења организација њиховог рада. По подацима Мике Тончића из Лесковца, опанчари су радили код лифера на тако што су се уједињавали у групе. Било је лифераната, као Костадин Тончић, који је био окупљао око 20 опанчара, који су радили код њега. Циљ лифераната је био припремање опанака за потребе војске.

¹⁾ Сергије Димитријевић, Градска привреда.

ИЗРАДА ПРИЈЕСНОГ ОПАНКА

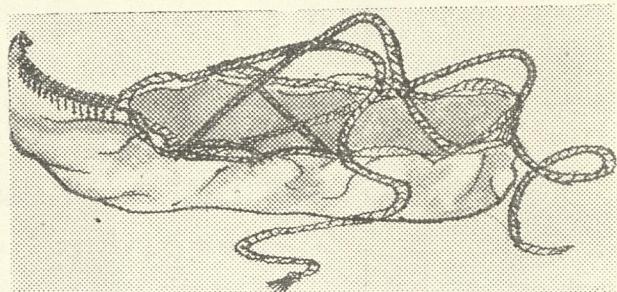
Најпримитивнија врста сељачке обуће јесу сирови, односно пријесни опанци. Они су добили ово име јер се израђују од пријесне — односно непре-рађене коже. Њих раде сами сељаци, за своје потребе. У нашем крају по-дједнако их имамо како у Поморављу, тако и у Јабланици, Пустој Реци, Црној Трави, као и дуж Ветернице.

ПРОЦЕС РАДА. Пријесни опанци су рађени најчешће од свињске, а ређе од говеђе и коњске коже. Кожа за опанке обично се припрема с јесени, тј. када се колује свиње. Одрана кожа се опере водом да би се одстранили крв и нечистоћа. Очишћена кожа се усоли да би се заштитила од распадања, а затим се разапне на зиду, „дувару“, и суши 10—15 дана. Обично се разапиње у хладовини, јер на сунцу брзо испуца. Сушење коже за вријеме зиме вршило се у затвореној просторији, обично у близини огњишта да би се брже осушила. Добро осушена кожа се оставља цијела на сувом мјесту, најчешће на тавану и од ње су резани комади према потреби. Има случајева да се осушена кожа одмах исијече на тзв. „фаше“ или „ваше“, које су биле широке 18—20 см. Од њих су се доцније, према потреби, резали комади величине стопала. Израда пријесних опанака је веома једноставна. Осушена кожа се потопи у воду („покисели се“) да би омекшала, затим се скроји, потом скине длака на крајевима, а средином се остави да би опанак дуже трајао. Тако припремљена кожа заобли се иза пете, док се са друге стране, где су прсти, засјече право чиме се формира врх опанака. Искројена кожа избухи се по ободу шилом, док се на врху набоде ножем, и тако направе рупице. Бушење рупица почиње од врха „вршине“ и завршава се за петом.

Опанак се прво окоје „наопути“ конопљом, „врцом“, а онда „наврчка“ „врчанком“, која може бити од конопља (кучине), вуне или козине „козињавке“. Сиромашнији сељаци носили су „врчанке“ од кучине, те су их због тога варошани с подсмијехом називали „врцани“. Имућнији сељаци носили су „врчанке“ од козине. Жене су најчешће носиле вунене „врчанке“, обоење црном или тегет бојом.

Врх пријесних опанака правио се на два начина и то: обичан опанак и на „брдо“. Обичан опанак има мали врх, на коме се двије „врце“ обично укрш-

тају. Опанци на „брдо“ су бољи, јер је врх био љепши — био је ситнији и гушћи и изражажнији. Рађен је танком „врцом“.

ПРИЈЕСНИ ОПАНАК „НА БРДО“

Ређе се помиње и трећи начин прављења врха са уметнутим парчегом коже или старог ћона, које је имало сврху да истакне врх опанака (села Џекавица и Војловце).

Жене су најчешће носиле опанке на „брдо“.

За „опшивање“ опанака потребна је „врца“ дужине која је одговарала десетоструком дужини опанака мјерених од врха до пете.

И у начину обувања као и везивања опанака код мушкираца и жена постојала је разлика. Мушкирци су везивали опанке укрштањем „врчанки“ преко ноге, док су жене везивале опанке хоризонтално, односно преко ноге у виду троугла. Мушкирци су везивали „врчанке“ више уз ногу и обавијали их по неколико пута.

С обзиром на то што су пријесни опанци доста танки и што су као такви представљали слабу заштиту од хладноће и влаге, то се у току зиме прије обувања опанака, нога обавијала овчијом кожом, која се звала „кожине“. Обавијање кожом вршено је преко чарапа.

Обавезно испод табана ногу стављају се обојци, како би у њима било топлије, затим мекше, а уз то како би штитили и чарапу од опанака. Обојци су прављени од исијечене старе вунене чарапе, или су пак представљали парчад од клашње.

У неким селима (Манојловце) за вријеме јаких мразева у опанке се често, мјесто обојака, стављала плева.

Опанке су правили само мушкирци. Риједак је био случај да су се овим послом бавиле жене. Свако домаћинство израђивало је опанке према својој потреби.

За време љета, када је сељак заузет пољским радовима, опанке су куповали и у Лесковцу. Поред готових опанака чешће би сељак куповао само „фаше“, од којих је доцније сам правио опанке. Због слабог материјалног стања, било је случајева да сељаци купују само по један опанак, ако би други био здрав.

Према подацима добијеним од Милана Ракића (опанчара из Лесковца) око 1920. године у Лесковцу је било неколико опанчара који су радили само пријесне опанке. Било је и бакалских радњи у којима су се поред остала робе продавали и опанци. Ова продаја опанака сматрала се недозвољеном, јер су опанчари сматрали да су тиме оштећени и на сваки начин власницима ових радњи онемогућавали продају опанака. Доцније бакали, видевши да посао са опанцима добро напредује, определили су се за израду само пријесних опанака. Они су морали да полажу мајсторски испит пред комисијом. Поред осталог, било је обавезно да кандидат направи и један пар пријесних опанака.

Према потребама („како је работа ишла“), од већ припремљеног материјала, један опанчар је у току једног дана могао да уради 30—40 пари пријесних опанака.

Сељаци су у граду куповали „на кило“ припремљену кожу, „фаше“, као и већ израђене опанке. Цена овог материјала кретала се око 1928. г. овако: килограм готове коже коштао је 0,50 паре, фаше су продаване 4 динара по килограму, док готов опанак је продајан зависно од квалитета коже, као и од умјешности израде од 1 до 1,20 динара.

Када је ријеч о пријесном опанку, неопходно је још нагласити да су пријесни опанци у цијелом нашем крају углавном били рађени на исти начин. Изузетак су представљали Црногорци, који су живјели у Јабланици и Пустој Реци. Њихови опанци су били много љепши и боље укращени и гушће рађени — са опутом. Длаку са коже од које су правили опанке сасвим су скидали.

ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ

Опанчарски занат налази се у групи дosta тешких заната, с обзиром на то да опанчар од сировина сам припрема материјал за израду својих производа. Припремање сировина је скончано са извјесним основним знањима и

умењима, која су за ондашњег опанчара била врло компликована. Овим занатом подједнако су били заинтересовани како људи са села, тако и грађани, јер се штављени опанак, као форма народне обуће, носио и у граду и у селу. Занат је сматран доста уносним, јер се до сировина долазило углавном куповином сирових кожа, које су биле доста јефтине и којих је на тржишту било у довољним количинама. Опанчара је углавном било у прво вријеме само у граду, али доцније, због конкуренције, поједини опанчари одлазили су и у села, где су отварали своје радионице. Међутим, најчешћи случај је био да се сеоска дјеца — изучивши занат у граду — враћају поново у село да би као мајстори наставили са израдом штављених опанака. Интересантно је да су многа села, и то забаченија и брдска, имала своје опанчаре (Слишане, Оране, Коњувце итд.), док село Манојловце, на осмом километру од Лесковца, није имало ни једног опанчара. Узрок овоме је непосредна близина града.

По казивању старих лесковачких опанчара, опанчарски занат у наш крај пренео је из Шумадије 1880. године Јован Поп-Ђорђин, који је у то вријеме радио са својим помоћником Вељком Јовановићем. Овај занат ухватио је врло брзо дубок коријен у нашем крају, док се у Врању појављује много доцније, односно тек после I светског рата.

ПРЕРАДА КОЖЕ — ШТАВЉЕЊЕ

Штављени опанак у односу на пријесни опанак имао је многа преимућства. Он је био много љепши и издржљивији, што је представљало доста велику уштеду у кожи, која се у то вријеме веома много употребљавала па се постепено почeo осjeћati њен недостатак на тржишту.

За израду овог типа народне обуће употребљавала се свињска, говеђа, бивоља, коњска, овчја, телећа и козја кожа. Сирова кожа је набављана од сељака и касапа.

Пут од сирове коже, као основне сировине, до готових штављених опанака био је веома дуг и доста компликован. Прије свега, сирова кожа је морала да прође кроз фазу тзв. штављења. У самом овом процесу долазила су до изражaja извјесna знањa којa су и same opancharе класификовала. Тако се, поред многих опанчара из града, Добрин-

воје Јовић сматрао међу најбољим мајсторима за штављење коже.

Према подацима добијених од многих старих опанчара, процес штављења коже је био углавном једнообразан. Било је ту и тамо извјесних разлика у избору материјала за штављење. Умјешност, знање, а у првом реду искуство у овом послу долазили су до изражaja, тако да штављена кожа није била увијек истог квалитета.

Штављење коже вршено је употребом храстове шишарке, руја, као и брезове и јашикове коре. Штављена кожа је била најбољег квалитета ако је пре-рађивана храстовом шишарком, захваљујући активној материји — танину — који се у њој у извјесном проценту налазио.

Процес штављења коже састојао се у следећем: кожа се добро испере од различних нечистоћа. Опрана кожа се ставља у тзв. сепије. Сепија је дрвено буре, произвољне величине и облика. Најчешће је облика правоугаоника, а могла је имати димензије и до 2 м. Таква једна сепија и данас се налази као добро очувана код Мике Тончића, коју овај употребљава сада за чување жита. Сепија се из чисто практичних разлога укопавала у земљу. Прије свега ради заштите од студени за вријеме зиме, а друго — лакше је било радити са њом када је у земљи, но када је изнад ње, јер је слагање као и вађење коже у другом случају било много прикладније. У тако припремљену сепију ставља се до половине раствор пепела и креча одређене концентрације. Просечно на сваку кожу која се стављала у сепију долазило је 2—3 кг. креча и 20—30 одсто пепела. Потопљена кожа држала се у овом раствору 15—20 дана. За ово вријеме кожа набубри, те је могуће са ње лако скидати длаку. Скидање длаке вршено је што се кожа извађена из сепије стругала гвозденом плочом оарује. Овај процес познат је под именом „оарење“ коже. Потом се кожа опет враћа у исти раствор, где стоји још 10—12 дана. Овако припремљена вади се из сепије, међе на дрвене клупе и косом се „леши“, односно од коже се одваја преостала длака, као масноћа и месо. Да би се са кожа скинули остаци креча и цећа, оне су се носиле у ријеку и везивале канапом да их вода не би однијела. У текућој води остајале су да се испирају дан и ноћ, тј. 24 часа. У вези са овим постоје разне шале, које су се испредале на рачун оних којима су пси у току ноћи извлачили потопљене коже из воде. Испрана кожа

стављана је на овална дрвела корита тзв. клупе на којима је „шкрњана“. Овим поступком је извлачен трућ из пора, који је штетно дјеловао на квалитет коже. „Шкрњање“ је вршено једноставном косом по лицу коже. Овако припремљена кожа стављана је цијелом својом дужином у раствор скуване самлевене храстове шишарке, чија је температура била око 25°. Раствор се прави тако што на једну кожу дође отприлике 7—8 кг. шишарки.

Штављење коже обављано је у три фазе. Прво је кожа држана 24 часа у једном раствору од шишарке. Потом се употребљени раствор замјењивао новим свежим раствором. Дуго гажене ногама, коже су се стално окретале и подједнако биле натопљене поменутим раствором. Гажење коже вршено је да би се процес штављења брже развијао. Кожа је и по трећи пут стављена у нови раствор шишарке.

Послије свега овога коже се ваде из сепије, пребацују преко дрвених мотки, добро затежу да би се разапеле и остављају у хладу да се осуше. Сушење коже вршено је на различите начине, али се углавном примењивало сушење преко поменутих мотки, затим помоћу дрвених рамова, као и сушењем на патосу. Од правилног сушења зависило је да ли ће кожа бити права или наборана. Права кожа боље је плаћана јер је била погоднија за рад.

При штављењу коже — у новије вријеме — уместо дугог испирања текућом водом употребљавала се сона или оксална киселина, која је својим киселим дејством неутралисала утицај кречног млијека.

Шишарка, као плод храстовог дрвета, купована је од сељака који су је доносили опанчарима. Опанчари су радије куповали нетуцану шишарку, коју су у чутурама сами туцали, јер је било случајева да је мијешана са другим сличним, али јефтинијим материјама. Доцније се шишарка млела у воденицама и тиме је умногоме олакшан мукотрпан посао око добијања туцане шишарке. Због велике потражње шишарке лесковачки опанчари добављали су шишарку и из Шумадије и то највише из Краљева и Чачка, која је била врло квалитетна.

Доцније, у фази даљег развоја опанчарског заната јављају се посебне трговине које нуде прах шишарке опанчарима. У опанчарској радњи Бранка Стојановића „Бељака“, налази се још и данас као успомена на његове трговач-

ке везе са Београдом, омот који представља узорак праха шишарки који му је из Београда понудила фирма Живка Шајновића.

Да би се знало да ли је кожа добро уштављена вршена је проба, тиме што се ножем засијеџала. Ако је добро уштављена, онда је на пријесеку била тамна тј. мрко смеђе боје. Да би кожа била боље уштављена, истина веома ријетко, вршено је и „салцовање“. Салцовање се састојало у томе што се штављена кожа секла на комаде одређене дужине и поново враћала у хладни раствор шишарке. Овако је могла да стоји мјесецима и уколико је дуже стајала, утолико је добијала у квалитету. Дугим стајањем штављена кожа је прелазила скоро у ћон.

Кожа се штавила и у смрчевој и јашиковој кори и тада има блиједо жућкасту боју. Процес при штављењу је скоро исти као са шишарком. Осим тога кожа се штавила и у сувом лишћу руја. Процес штављења је једноставнији но са шишарком, али је кожа лошијег квалитета и као таква више је употребљавана за кожарске потребе, него за опанке.

У новије вријеме, штављење коже врши се фабричким путем. Оваквим штављењем кожа нема оне квалитете које је имала када су је штавили опанчари у шишарци. Примјеном разних хемикалија кожа постаје сува и као таква подложна је пуцању.

ИЗРАДА ШТАВЉЕНИХ ОПАНАКА

Током времена, постепеном еманципацијом села и приближавањем сеоског становништва граду, мијењају се извјесне застареле навике у одијевању. Чешћим путовањима по унутрашњости Србије сеоско становништво је долазило у близи контакт са другим нашим покрајинама, трпело њихов утицај и упознавало се са њиховим начином одевања. Потреба за љепшом, квалитетнијом и савременијом обућом донекле је истиснула из употребе пријесни опанак — који се годинама употребљавао — и замјенила га штављеним опанком. Сам, пак, штављени опанак временом је доживљавао свој преображај, тако да се данас само у нашем крају помиње више типова ових опанака, који су се међусобно видно разликовали у начину израде, као и својим спољашњим изгледом. Опанчари нашега краја нијесу били оригинални у изради штављених опанака. Они су углавном имитира-

ли моделе опанака из Шумадије. Утицај шумадијског опанка био је видан и оставио је свој печат на даљи развој опанчарског заната као и на стил одевања сеоског становништва Лесковца и његове околине.

И поред разних видова у којима се штављени опанак јављао, његова израда је углавном била иста и састојала се у следећем:

Добро уштављена и осушена кожа, која је доста тврда и као таква незгодна за израду, покваси се водом да би била мекша и еластичнија. Тако поквашена она се пребаци преко мотке и „тегљи“ да би се исправила као и да би са ње нестало оних бора које су настале током сушења.

Припремљена кожа као полупроизвод исјече се на комаде одређених димензија и терковима се откроји тј. „ишпарта се“. За мушки, веће, опанке узимана је кожа из средине која је била дебља, док је кожа са крајева употребљавана за израду женских и дечјих опанака. Од једне коже просјечне величине и тежине добијало се углавном 25 до 30 пари опанака. Потребно је нагласити да је при кројењу било потребно извесно знање, које се истукством стицало, како би што мање отпадака било. Сјечење коже вршено је слободном руком, кривим „кукастим“ оштрим опанчарским ножем. „Шпартање“, као и резање коже, вршио је сам мајстор који је доцније комплетирао парове и давао их даље на рад, уколико је имао помоћника.

Тако скројени комади коже разних величина потом се „набоду“ бодом и већ скројеном опутом „наопуте“ шилом. Набадање је могло бити двојако и то: „широко“ и „тесно“. Од начина набадања зависила је врста опанака.

Опата је прављена од дјелова коже који су отпадали приликом кројења опанка. Уколико је ове опуте недостајало, за њену израду се употребљавала свињска, овча, козја или пак крајеви телеће коже. Дужина као и ширина опуте зависила је од величине као и тежине опанка. Она је обично била широка до пола сантиметра..

Опанак обавијен опутом тј. „наопутан“ ставља се на калупе. У прво вријеме није било лијевих и десних калупа. Њих су израђивали сами опанчари од обичне дрвене цјепанице. Временом почиње фабрична израда калупа и то прије свега за обућаре, а потом и за опанчаре. Примјеном добрих калупа опанак је временом добијао и љепши

облик, јер се на калупима формирао изглед будућег опанка.

Дужим стајањем на калупу, опанак би се сасвим осушио и према њему се тада кројио премет. Премет се састојао од шире или уже — према потреби — исјечено опуте тј. кашића који се нижу попријеко почев од прстију па на више. Они се везивањем учвршћују за бочне стране уштављене коже тј. ћона.

Даљи процес у изради опанака састојао се у томе што се преко премета провлачи „преплет“, односно врши се преплетање и тиме се затвара горњи део опанка. Материјал за израду преплете може бити врло разноврстан али се понајчешће узимала козја, јарена, а у ређим случајевима и псећа кожа. Кројење преплете се врши слободном руком, употребом кривог опанчарског ножа којим се кожа реже.

За израду првобитних опанака употребљавано је мало материјала, јер је тај опанак био веома прост и једноставан. На њему је било 10—12 премета, затим лозица, као и три реда преплете. Међутим, доцније, преплетање се врши не само средином, већ и на „крајевима“, где је могло бити више реда преплетеја.

У ствари, од вјештине израде преплетеја и од њиховог броја зависио је квалитет израде као и љепота опанка. Од броја преплетеја зависило је да ли је опанак „покрiven“ или „полупокрiven“.

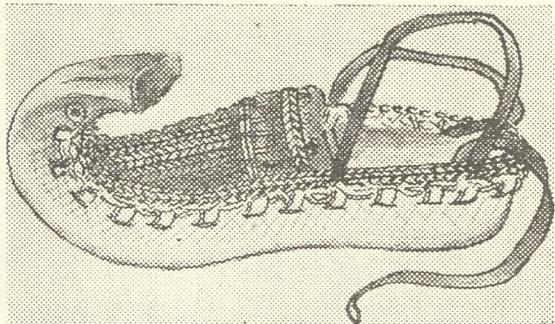
Горњи део опанка завршавао се лозицом која је била различито исплетена и која је могла на средини да има кукицу. Кукица је служила да би се опанак каишем притегао уз ногу.

Опанци лесковачког краја били су средње дубине, тј. рађени су „плихи ћонови“, израђени са лубом и без луба. Задњи део обавијен је „заплетом“. Из пете су биле постављене 3—4 „жабке“. Оне су прављене од ситних отпадака коже, а радио их је обично шегрт учени опанчарски занат.

Опанак је за ногу привезиван кашима. Постајале су двије врсте каиша: „обувачи“ и „завијачи“. У прво вријеме прављени су опанци са каишем „обувачем“, док су се доцније све више и то нарочито за свечаније прилике употребљавали обични опанци са „завијачима“. Каиш „обувач“ је са задње стране стране обавијао ногу и закопчавао се „преглицом“ на предњем дијелу ноге. Он је био доста кратак, а прављен је од простије врсте коже. Међутим, каши „завијачи“ су рађени од бољих врста коже. Често су били и ла-

ковани. Имали су толику дужину да су се могли неколико пута да обавију око ноге. Завршавали су се кукицом, која се причвршћавала за чарапу и то на њеном задњем дијелу.

Врх опанка је давао посебну драж овој врсти народне обуће. Према врху и опанци су били класифицирани у више група. Познати су тзв. „шиљкаши“

ШТАВЉЕНИ ОПАНАК „СИТАН ПЛЕТ“

и „лулаши“. У лесковачком крају прављени су опанци са пљоснатим врхом, врхом повијеним на доле, врхом у виду луле, затим у виду кљуна итд.

Од 1921. године почиње се са израдом опанка ситним плетом. Они су обавезно рађени на лијеви и десни калуп. Временом се израђују и опанци са лубом и каишем, који се украсавају разним врховима.

Имућнији опанчари у својим радњама, повезане у паровима и обешене дуж зидова радње, као и на летвама које су висиле на таваницама, имали су више разних типова опанака скоро свих величини.

Међутим, било је и случајева да су опанци израђивани по наручбини. Наручбине су вршили обично богатији сељаци.

Интересантно је поменути да су Црногорци који су живјели у Јабланици и Пустој Реци тражили скупе и квалитетне опанке, док су „Моравци“ — сељаци који су живјели дуж ријеке Мораве — захтјевали само просте, једноставне и јефтине опанке.

Црнотравке, пак, одвијек су носиле тзв. „народне опанке“. Боје су могле бити различите, а најчешће су се употребљавале зелена, жута и розе боја. Бојење се вршило бојом за вуну, коју су куповали у радњама.

ЦИЈЕНА ОПАНКА. Према сjeћању старих Лесковчана који су се овим затнатом почели бавити још од своје ране младости, цијена опанака зависила је од више чинилаца. Прије свега од ква-

ОПАНЧАРСКА РАДЊА У ЛЕСКОВЦУ
ИЗ 1937. ГОДИНЕ

литета, материјала, затим начина изrade, као и од тежине опанка. Она се временом мјењала зависно од цијене сировина на тржишту, као и од куповне моћи људи. Тако је у периоду између 1921—1922. г. опанак продаван на „кило“, по цијени од 120 до 130 динара. Квалитетнији опанци, односно са ситнијим плетом, у истом временском периоду, продавани су по цени од 80 до 100 динара.

По сјећању Тодора Коцића, сада осамдесетогодишњег пензионера, цијена опанака, у времену од 1933. до 1935. године, кретала се овако: килограм простијих опанака стајао је од 60—75 динара. Пар таквих истих опанака коштао је од 30—40 динара, док опанци ситног плета продавани су по цијени од 45 до 60 динара по пару. Од 1938. г. осјећа се знатно поскупљење опанака.

Села у околини Лесковца, нарочито она забаченија — у којима није било опанчара — куповала су опанке у граду на кило и исте у својим трговинама продавали.

ГУМЕНИ ОПАНАК

Народна обућа лесковачког краја временом се мјењала, упоредо са промјенама у начину живота и временом које је долазило. Пријесни опанак је постепено истискиван и замјењиван ћонаним-штављеним опанком. Са развојем индустрије гуме, постепено се све више може у граду, као и по селима, видjetи у употреби гумени опанак познат под именом „попке-кованице“. Гумени опанак се јавља негде око 1931. године, а нарочито је био у примјени одмах послиje 1945. године.

Грмени опанак прављен је од фабричке гуме коју је производила фабрика гуме Чуљковић у Лесковцу.

Све већа потражња гумених опанака довела је до њихове фабричке изrade. Они су се звали „пиротски опанци“ с обзиром на то да су из Пирота пренијети у Лесковац. Примјена гумених опанака као народне обуће је сасвим схватљива, јер су они били врло издржљиви а и доста јефтини. Њихов недостатак, због чега су и избегавани, је у томе што се у њима нога јако знојила и што су се лако скидали са ноге. У вези са тим у Поморављу и постоји народна изрека: „Кад замотам врце, па стигнем и зеца“.

Доцније, послиje ослобођења, тј. 1945. године, опанчари, увидјевши добре квалитеете аутомобилских гума, почели су их употребљавати за израду опанака. Цијена ових гума је била доста ниска, а набављали су их из отпада. Још и данас ови опанци могу се наћи скоро код свих опанчара и они су сасвим истицнули из употребе „ђонаше“.

И гумени опанци су имали свој развој. Прво се појављују гумени плетени опанци. Код њих је основа гумена, док је лице било плетено као и код опанака. С обзиром на то да је платнени део био краћег вијека, то се прешло на израду чистог гуменог опанка. У прво вријеме били су шивени канапом, док су доцније ковани ексерчићима.

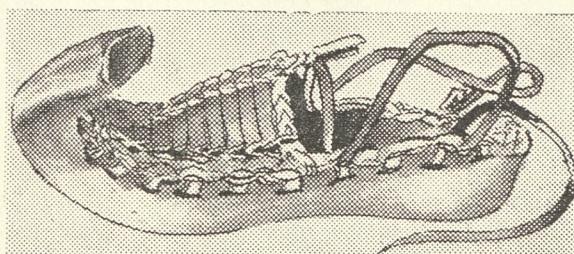
Према испитивању на терену, дознаје се да данас 40% сељака носи гумене опанке, а 5% пријесне опанке, док остали носе друге врсте обуће фабричке и ручне изrade.

ВОЈНИЧКА ОБУЋА

По подацима Мике Тончића из Лесковца од 1912—1914. год. српска војска је носила штављене опанке. Опанци за војску били су испоручивани путем јавне лицитације. Сваки учесник прије

лицитације био је обавезан да положи 5—10% кауције. Онај ко да најбоље услове узима и послове с тим што му се уложени новац задржава до испоруке. Осталима је новац враћен. Лесковца је у то вријеме био као мјесто где су се у великим количинама лиферовали опанци за војску. У Лесковцу је било више лифераната, међу којима као најпознатији: Константин Тончић, Трајко Ђорђевић-Кукар и Светозар Недељковић. Лиферанти су окупљали најбоље опанчаре, не само из Лесковаца, већ и из других мјеста, а највише из Прокупља. Тако на пр. лиферант Тончић имао је и по 20 опанчара — мајстора. Они су сви радили у једној радионици. Интересантно је да су опанчари, као и сами лиферанти, били ослобођени војне обавезе. Опанчари су били плаћени према погодби, односно према способности. Просјечно, добар опанчар је имао 100—150 динара мјесечно.

Опанци за војску морали су да посједују квалитете који су војним прописима предвиђени. Они су морали да буду првокласни са дебелим ћоном и де-

ВОЈНИЧКИ ОПАНАК

белом опутом. Није се гледао број, већ су рађени велики. На средини су имали два преплета са круницом, а иза пете опшивени. Прављени су обавезно од говеђе коже, а премет и преплет од телешће коже. Пар ових опанака коштао је од 2,80—3,50 динара. Опанке је обавезно прије пријема прегледала комисија од три члана. Сваки опанак морао је да одговара одређеној тежини од 300—400 грама.

Мика Тончић, син лиферанта К. Тончића, сјећа се да су чланови комисије обавезно сваки пар опанака савијали. Опанци од рђавог квалитета пучали су на средини и као такви избацивани су из употребе. Такве опанке лиферанти су доцније продавали опанчарима.

РАДИОНИЦА И АЛАТ

Опанчари Лесковаца нијесу имали посебну радионицу у којој су израђивали опанке. Обично у самој радњи тј. у једном њеном крају била је смјештена радионица. У радионици је био радни сто тзв. „тезга-пакла“. Она је била облика правоугаоног са четири ноге. Величина тезге била је различита, зависно од броја радника. Уз тезгу су постављене троножне столице на којима су радници сједели.

Што се тиче алата, свака опанчарска радионица је обавезно посједовала:

Шило, које је служило за прављење рупица, кроз које се провлачила опута.

Бода за набадање опанака. Грађена је од дрвета и челика, пљоснатог облика.

Нож, краћи и дужи са дрвеним дршкама и челичним оштрим и кривим сјечивом, те се због тога и зове „криви нож“.

Фаркиш, мала дрвена алатка, која је служила за издавање преплета и укращавање опанака. Кашика грађена од дрвета, која је служила за „гланцување“, као и за стављање и скидање опанака са калупа

Брус и белегија служили су за стално оштрење ножева при раду.

Калупи, од дрвета, којих је било разних димензија.

Производи опанчарског заната углавном су продавани у самој радионици — радњи. Било је случајева да су ношени по сеоским саборима и градским вашарима. Сеоски бакали, и то из удаљенијих села, куповали су опанке од опанчара, да би их доцније продавали по својим „бакалницама“.

ОПАНЧАРСКА СЛАВА. Као и остale занатлије, тако и опанчари славили су своју занатску славу Св. Саву. Овај дан за њих био је један од најсвечанијих дана, када су се скоро сви окупљали код домаћина славе. Домаћин славе је био један од мајстора — опанчара. Опанчари су за свој дан славља узели Св. Саву, јер је, по предању, он први уштавио кожу — њихову основну сировину. Тај дан славио се 27. јануара.

Опанчарски занат у Лесковцу се различито развијао. Временом је био у опадању, да би поново доживео свој успон. Општа је констатација да је у времену од 1930—1940. године био у

фази свог пуног замаха и развоја. Онда су у Лесковцу радила 24 мајстора — опанчара, који су имали своје радње.

Послије рата, 1947. године, у време удруживања занатлија, опанчари формирају своју опанчарску задругу. С обзиром на то да је интересовање за опанак одмах послије рата видно опало, задругари су били принуђени да расформирају задругу 1953. године. Од тада опанчарски занат из године у годину постепено изумира.

Данас у Лесковцу има 17 опанчарских радњи, али ни један опанчар не ради свој посао. Они су се преориенти-

сали на израду модерних, савременијих, у последње вријеме дosta тражених или слабо плаћених, гумених кућних папуча, љетних гумених сандала, гумених опанака разних типова и томе слично.

Фабрика обуће у Врању „Коштана“ међу својим производима последњих година, не само за наше већ и за страно тржиште, у великим количинама производи обућу форме модерног опанка. Она је у својим радионицама окупила већи број добрих мајстора опанчарског заната, свакодневно израђујући нове моделе наведене обуће.

Стара ношња Лесковца и околине

У развоју становништва лесковачког поља од краја 19. в. па надаље можемо разликовати три периода за које су везани и одређени облици ношње употребљаване у овим крајевима.

Најстарија ношња је највећим делом производ самих сељака. За њу се као главна сировина употребљавају конопља, лан и вуна, од којих се праве делови одеће. Почетком 20. в. почиње овде улазити у употребу и памучно платно које је народ сам израђивао јер у Лесковцу није било платна. У овом периоду ношња чува старе облике и старе називе.

II период обухвата време између I и II светског рата када ношња преживљава крупне промене. Поред поменутог памучног платна, платна које се употребљава за кошуље, у употребу почиње улазити све више фабрички материјал и за остале делове ношње, која замењује неке делове од домаћег сукна. Ту на првом месту долазе делови женске ношње из иностранства као ћезија, пртењача, кутњија, за женске анчоја терије, бојлеке итд., затим мараме, разне свилене израђивање, чоја за мушка одела и др.

Уношењем у употребу овог материјала за ношњу, мења се и крој неких делова, или се пак стари крој пригођава новом материјалу.

III период би обухватио време после II светског рата, када се ношња у свом ранијем облику увек губи и прима елементе градског начина облачења. Ово су условили и нови економски односи и промене у друштвеном животу, који су захватили и село.

У току сва три ова периода ношња се у свом развоју мењала, али никад није њен облик сасвим ишчезавао од мање уступајући место другом, новом, јер је то и немогуће. Културне традиције у погледу ношње биле су овде веома живе, и преносиле су их и чувале,

као што је и природно, старије особе, и то мањом жене. Тако се стари облик ношње чврсто чувао и одржавао у свадбеним обичајима, и то код младе која је, иако је већ носила новију ношњу, за свадбу облачила стваринску. У своме раду задржаћу се на **најстаријој мушкиј и женској ношњи**, јер данашња ношња је сасвим изгубила своје старо обележје, а једино се старији свет још увек виђа у некадашњој ношњи.

Сав посао око израде одела па до некле и опанака, жена преузима на себе. Када изатка платно жена сама кроји и шије кошуље и то иглом познатом по имени вртоушка, цепоушка или ћерманка. Жене су ткале клашње и пошто би биле готове давале би га абаџији да сашије потребни хаљетак. Абације су радиле по кућама муштерија, и то када би ушли у кућу шили би редом сваком укућанину „дреју“. Наплаћивали су у новцу, ређе у натури. Израда чарапа, па донекле и опанака, такође је био женски посао. Шубаре и кожухе мушкарци су у почетку куповали од ћурчија у граду, а после почињу ове хаљетке да израђују и ћурчије у селу.

Мушка народна ношња

Старији људи памте да се под Турцима, па и кратко време иза ослобођења, носио перчин на врху главе. После ослобођења од Турака са престанком ношења перчина, људи су остављали на глави читаве праменове косе који су звали „кркме“.

На глави су ношени црвени фесови са кићанком или без ње, који је купован у граду, а фесове убрзо замењују плетеним капама.

— **Капа** — је купастог облика од црне вунене пређе, а ради се дрвеном иглом. Интересантно је напоменути да су ове капе радили искључиво мушкарци. Стојан Савић, сељак из Д. Трњана

прича ми да је радио ове капе а за рад је наплаћивао 4 гроша.

— **Кошуље** — су дуге до колена са широким рукавима, пртене, ређе памучне и ланене. Закопчавају се на праћку.

Делови кошуље су: јака, предњац (предњи делови), грбина (леђа) стан (део кошуље од струка на ниже) и ребријаци (уметнути део испод мишке да би се кошуља ширила).

Празничне кошуље су по колиру вежене, а кад су рукави добили таслице (раније су биле без њих) и њих би редовно навезли. Уколико је рукав узан, убацивани је такође троугласто парче „култук“ а неки га називају и „цепка“.

Кошуље су кројиле и шиле саме жене, пртеним концима.

Преко кошуље сељаци су носили: вермене, гуњче, доламу, минтан или „мивтан“, како га сељаци зову, а за време хладних дана, када пођу на пут или са стоком, људи су облачили „ћулавке“.

Вермене је врста јелека до појаса. Напред је сасвим отворено, не закопчава се. Богато је украшен гајтаном. Рађено је од шајка или чоје.

Гуњче, кратко је до појаса са дугим рукавима, не закопчава се. На левој страни изнутра има цеп, који се зове „пазуварка“. Служи за чување кесе са новцем. Прављено је од клашња, а опточено оптоком.

Долама, доламче, кратко је као гуњче, само се преклапа и на левој страни се закопчава. Слично је минтану, само је знатно краће од њега. Свуда где је шивена, опточена је. Рађена је од клашње.

Минтан, „мивтан“, могу рећи да му је претходник долама. Потпуно је сличен њој, само је знатно дужи, до испод кукова је. Кроји се од шајка, сукна или плаве чохе. Богато је орнаментисан гајтаном, и то предњи делови, око врата, и рукави у доњем делу.

Гуња, „ћулавка“, „кушљак“ — је врста кабанице, која се носи, као што сам раније напоменула, само у случају невремена.

Дуга је скоро до стопала, без рукава и рађена је од „сурех“ плетеница. Делови гуње су: „ћулавка“, капуљача, која се по потреби може да скида, предњи делови, „грбина“ (леђа) и ребријаци. У висини рамена има накнадно пришивену парчад, која имају улогу на-

трешнице, тј. служе да се киша постепено слива са кабанице. Опшивена је оптоком. Без цепова је, али са унутрашње стране и на једној и другој страни има пришивену парчад сукна „пазуварке“ које по потреби могу послужити као цепови. За израду гуње потребно је 8—10 аршина сукна. Веома карактеристичан хаљетак који су носили момци и млађи људи је:

Тоска Ношена је отприлике до 1915 г. Шије се од „крма“ платна (платно које се добија комбинацијом свиленог и памучног конца) а ређе од пртеног. Делови тоске су: јака, предњи и задњи део, стан и рукави. По колиру и таслицама је редовно везена. У доњем делу тоска је веома широка „на валте“. Дугачка је до колена. За тоску је било потребно 8—9 аршина платна. Опасује се тканицама а носи се само лети.

На доњем делу тела мушкарци су носили — **Чакшире**, „чашире“. Најстарије су од белог сукна, опточено црном оптоком (бела се боји у црно). Делови чакшира су: „учкурлук“, место за провлачење узице којом се везиваље, „ркмаче“, прорези на панталонама са једне и друге стране ногавица опточени оптоком, ногавице и „седло“ — тур. Ногавице су јако узане, па зато имају у доњем делу разрез ради лакшег навлачења. Свуда по ивици као и око ркмача опточено су оптоком. Ногавице су се закопчавале копчама. За израду чакшира потребно је 5—5,5 аршина сукна, а мајстору се плаћало 5—5,5 гроша.

Појасеви. Мушки појас дуг је 4—5 аршина, а широк око 20 см. боје „алеве“ (црвене). Ткани су на разбоју са основом од црно обложеног памука, а потка од танко предене црвено бојене вуне. Преко појаса опасиван је:

Силав, кожни појас са 5 преграда, који су израђивали ћурчије. Свака од преграда имала је и своју намену. Ипр. у једној прегради носило се оружје, у другој кеса са дуваном, огњило и труд. У трећој кеса са новцем, у четвртој дивит и хартија, пета такође за пушачки прибор (лулу и шило за чишћење луле).

Обућа, на ногама су ношene чарапе, и то (најстарије) беле, кратке, и увлаче се испод чакшира. Касније се раде дуже, до испод колена, дебеле и чврсто преплетене. Звале су се „модрењајке“ или „моравке“, зато што су се највише израђивале у насељима око Мораве. Момци су преко чакшира носили:

— **Дизлуке** — тозлуке, врста чарапа, само не штриканих од вуне. већ су

их израђивале терзије од клашње. Без стопала су а допиру до испод колена. По ивици су укращени гајтаном, а за-копчавали су се са стране копчама.

Опанци су од свињске коже, док су бољи и трајнији од говеђе — штављени. Богатији су носили штравлете, дубоке ципеле са гумом са стране ради лакшег навлачења.

Женска ношња

Дугачка коса код жена јако је цењена. Дешавало се да жена уколико нема своју косу дугу наставља је тућом. Врло често (и то више грађанке) су косу бојиле у „вранилу“ (течност од стуцаних шишарки, зеленог камена“, „растанка“ и комове ракије).

Коса се уплитала у 2 или више плетеница „шивке“, које су спуштене низ леђа. Чешљало се и у трвељ. Девојке су обично косу пуштале низ леђа, док су је млађе и старије жене обавијале око главе.

Девојке су на глави носиле „бели тулбен“, а празником „поткитени тулбен“. Млада жена после венчања стављала би на главу фес, који је носила са или без тепелука, а после годину дана од свадбе добијала је:

Ручник. Ручник или „крпу“ (прави се од крпе) носе само жене. За разлику од ручника старијих жена, ручник млађих жена је светлије боје и укращенији је. Ручник је у ствари мала капа са многобројним кићанкама, дужине 7-8 см. које падају са стране. Млађе жене су ручник носиле без мараме, док су се старије жене редовно повезивале марамом.

Кошуља. Најстарије кошуље биле су пртене. Ређе су ношене памучне „доброданске“. Дугачке су скоро до стопала, са широким рукавима, а за-копчавале се „на праћку“. Делови мушки и женске кошуље су исти, с том разликом што женска кошуља никад није имала манжетне, шире је, и дужа од мушки. Кошуље су вежене по колиру, ређе по недрима, и то светлијим бојама кошуље млађих и загасијим бојама кошуље старијих. Преко кошуље ношено је:

Јелече. Дуго до појаса са већим преклопом и изрезом око врата. Код њега разликујемо лице и наличје. Лице је обично од пртњаче, грао платно са уским жутим штрафтама, а наличје од белог американа. Пуњено је памуком а одозго је штоповано. Свуда по ивици

украшено је гајтаном. Радиле су га градске терзије. Други хаљетак који је ношен преко јелечета је

Антерија, до појаса је и нешто дужа од јелечета, са преклопом и дугим рукавима. Од истог је материјала као и јелече а такође је скроз по ивици опшивена гајтаном. Сем кратких антерија много су ношene и дуге антерије, до самих стопала. Таква антерија је искључиво зимски хаљетак и ношена је одозго преко осталих хаљетака. Млади је куповао свекар и од свадбе је увек ношена. Девојке нису носиле антерију. Ова дуга антерија рађена је од бољег материјала (ћезија и свилене пртењача а рукави су једноставни или — „рубени“ рукави (обични само порубљени) и „на бучку“ (по ивици укращени бућом). Хаљетак веома сличан антерији је:

Бојлек. Дугачак је око 120 см. Рађен је од пртњаче (свилене или пртене). Без рукава је, а свуда по ивици опточена је гајтаном. Бојлек су добијале невесте од свекра на дан свадбе. Још увек се виђа код старијих жена. Преко бојлека ношene су футарке, и то пртене — свакидашње, и вунене — празничне. Ове футарке биле су скоро до саме земље, а у њих је ишло 8—9 аршина материјала. Девојке су носиле само футарке, без бојлека и антерије. Знатно касније са великом употребом памука почињу се ткati и памучне футарке, међу којима је најинтересантнија футарка позната под именом „пиштимаљ“. Девојке га нису носиле али су га ткале, тј. био је саставни део њихове спреме, да би га обукле тек када постану „младе невесте“. Код пиштимаља разликују се „крајишта“ и „поље“. Крајишта су ткана разбојном прећом, по „зашарку“ — мустри, а средина — „поље“ у једној боји, зависи од боје основе (црно или „модро“ — тегет). Поље заузима 2 аршина а „крајишта“ по један. За опасивање око паса исплету од вуне „трак“, па га нанижу и мало наберу футарку. Средина у овом случају дође спреда, а крајеви падају на кукове. Преко футарке, спреда, а жене преко антерије, носила се прегача — „скутача“. Ткана је од вуне, док су свакидашње пртене. Прегаче старијих жена су загаситије боје, а млађе светлије. Карактеристичне су прегаче „на пребир“. Ткане су на разбоју у разним фигурама, где је основа црни памук, а потка у боји (алево или зелено).

Карактеристичан женски хаљетак, који се носи само зими, је

Гуњче. До појаса је дугачко, са дугим рукавима, и преклапа се. Са преклопом је и свуда по ивици опшивено је гајтаном. Девојачки су опшивени обично црвеним гајтаном.

Појасеви. Веома интересантан и стар појас је „кушак“. То је свилени појас, широк 10 см. и опасивао се преко антерије. Купован је у граду од градских терзија. Под утицајем града у селу се носио и „колан“. То је врста каиша од сомота украшен ситним перлицама, а са наличја потшивен танком кожом. Закопчавао се са пафтама. Колан је купован од терзија а пафте од лесковачких кујунџија. Носиле су га девојке, млађе, а ређе и старије жене. Колан заједно са пафтама коштао је 8—10 гроша. Женско „појаче“, од тканине је такође леп женски појас. Рађене су од разнобојне вуне, а потка је од црног памучног конца. Дугачке су 2—3 метра, а широке 4—5 см. Опасивале су се преко кошуље.

Обућа. Најстарије чарапе су беле, вунене, кратке до изнад чланка. Са спољне стране су вежене. У горњем делу везивале су се нарочито за то упреденим вуном. Касније пређу за чарапе жене фарбају и то најчешће у црно. Црне су чарапе дуже од претходних и везују се испод самог колена.

Опанци су од свињске коже, а везивани су пртеним упреденим врпцама. Сем опанака ношене су плитке ципеле, са каишком за закопчавање и папуче. И једне и друге рађене су од простије коже. Куповане су од обућара у граду и то папуче по 3,5 гроша, а ципеле по 4—5 гроша.

Младина ношња на глави била је другачија од ношње девојака и младих жена. Приликом облачења за венчање младу су чешљале девојке и косу уплитале у неколико плетеница, које су падале низ леђа. На главу би јој ставиле дувак, танка прозирна марама, која је младу покривала до појаса (спреда и позади). На врху главе преко дувака стављен је венчић од природног цвећа, а са стране око лица висила је имитација златне жице позната овде под именом „тел“. Увече, стари сват скида дувак а ставља млади фес. Остали делови ношње јесу исти као девојачки, само с том разликом што су то хаљетци које млада облачи први пут, тј. хаљетци које је добила паро чито за свадбу од свекра.

Дечја ношња

Малу децу су и раније а и данас повијали у пелене од танког платна или танке вунене тканине. Кошуљицу детету облаче када му почињу пуштати руке из пелена. На главу детета стављају капицу од цица или неке друге куповне материје, на којој се обично налазе разни предмети као нпр. новац, пужеви, бели лук, итд. (ово због урока).

Док су деца била мала, у пеленама тешко би се могло познати, по облачењу које је дете мушкирац а које девојчица.

Од 1—5 год. мушкирац детету преко дуже кошуљице (пртене или платнене) мајке су облачиле „антериче“, слична антерији одраслих мушкираца, дугачка до колена, са дугим рукавима и преклопом. Ове дечје антерије рађене су од простије пртнејаче, пртнене.

Слична мушкирац антеричету је женска „рклица“, само се не преклапа. На ногама су ношene беле кратке чарапе и свињски опанци.

Са поласком у школу мушкирац добија чакшире, кратку антерију, а девојчица футарку, и „тулбен“, мараму за главу. Смена старе ношње код деце ишла је упоредо као и код одраслих.

Веома интересантно је ношење мале деце — баба. Мајке их не носе у наручју (и данас се то очувало), већ у „љуљки“. То је четвртасти комад материје од вуне, ткан са хоризонталним шарама, са дугим тракама уплетеним у ивицу плетенице. Дете се ставља у љуљку, коју мајка ставља на леђа, а траке, пребацивши преко рамена, везују напред испод груди.

Одело у жалости

Слично је свакидашњем, само се у боји од њега разликује. За време жалости, ако је покојник близак сродник, жене су повезивале црну мараму са белом шаром по самој ивици. Даља родбина, жене, ставља „мораве“ — тегет, шомије, браон или затворено зелене.

Мушкираци за погреб стављају беле пешкире око главе, а касније црни флор око капе, или око руке.

На погреб жене су ишли расплетене косе, а мушкираци се нису бријали 40 дана.

Сваки старији човек или жена спрема своју укопну одећу још док је жив. Девојке су сахрањиване у свадбеној одећи.

Градска ношња

Утицај града на село одувек је био велики. Сељаци, и то они имућнији, примили су много од варошана, али сам њихов начин привређивања није дозволио да се та ношња издиференцира код овог становништва, већ остаје приступачна малом броју људи. Све је ово довело до тога да је градска ношња постала само обележје грађана.

Ношњу Лесковца поделићу на ношњу која носи турско обележје, и ношњу тзв. „српску“ (ношена после првог светског рата).

Материјал од кога је израђена ношња, жене су ређе same радиле. Платно и појасеве, с обзиром да у Лесковцу није било платнара жене су same ткале, али како је и то могло да се набави од градских терзија (који су тај материјал куповали са стране) почело се и то куповати. Градске терзије су се повезивале са трговцима са стране, а материјал који су највише увозили је следећи: за жене су куповали „гутњију“, „ђизију“, „пртењачу“, памучну „китајку“, мараме, разне свилене израђевине, свилену буђму, а за мушкарце чоју за израду одела. (За жене још боје за фарбање косе — стамбол, канта, растак).

Мушки ношња. Мушки су косу кратко шишиали (није познато ношење перчина). Ношен је црвени фес са кићанком, и шубаре „багаме“ и „астраганке“. **Кошуља** је од пртеног (ређе од памучног платна — празнична —). Везана је по колиру, до кукова је, са рукавима на „теслице“. Закопчавала се на „праћку“. Преко кошуље ношено је:

Вермене. То је хаљетак дугачак до појаса, са дугим рукавима. Постављен је кожом и по ивици опшивен лисичном. Богато је украшен гајтаном (орнаменти геометријски-спирале, кружићи, цик-цак линије итд.). Рађено је од чохе.

Гуњче, кратак хаљетак без рукава. Богато извезен гајтаном.

Минтана има две врсте. Дугачак је око 70 см. са дугим рукавима, преклопом, и пуњен памуком. (веома сличан сељачкој антерији). Увлачи се у панталоне. Носи се и минтан од чохе, празником, који је веома сличан минтану који се у селу носи. Дуг је око 70 см. са дугим рукавима, преклопом, и по ивици и око рукава украшен гајтаном.

Шамадан, јелек, хаљетак богатијих људи из Лесковца. Прављен је од шајка или чохе (зависи од имовног стања). Дугачак је око 50 см. и богато украшен гајтаном (око 2 топа гајтана). Са расеченим је рукавима и такође око украшен гајтаном. Закопчавао се са леве стране на дугме које се зове „кубалија“. Кубалија је обојено порцеланско дугме, око кога се пришију још три прапорка и када особа игра они лупкају.

Долама, најгорњи хаљетак, врсте зимског капута. Дугачак је до испод колена, а са унутрашње стране постављена кожицом „капламисана“. Ради се од чохе или шајка (од имовног стања зависи). Плаве је боје. То је такође хаљетак виђенијих људи.

Чакшире су по кроју веома сличне турским. У горњем делу су веома широке, убране, са уским ногавицама и пачалуцима. Познате су у Лесковцу под именом „чешире на портир“ — на фалте. У доњем делу ногавице је разрез, у висини од око 30 см. а закопчава се помоћу копчи. Ногавице и гур су украшени гајтаном. Чакшире су изнад кукова везане учкуром, а испод колена су „потколенке“, врста подвезида тканих од разнобојне вуне, широке 2—3 см. а дугачке толико да се могу зезати у машну а крајеви се пусте низ ногавицу да висе. За ове чакшире чује се турски назив „димије“. Шију се од тегет чохе, или браон клашње.

Појасеви су широки, свилени, преклопом панталоне и се опасивали. Сиромашнији људи „средњег стања“ су носили црвене појасеве, док су се богатији јестицали по својим белим појасевима. До 1921—22. г. ношен је и „бојадер“, свилени шал који се кад је хладно омотавао око врата.

Обућа. Ношene су чарапе „модре“ — без икаквог веза, а ципеле су познате под именом „јеменије“ и „јарајтине“. То су плитке ципеле, од бокса које које су се само навлачиле, нису се шнирале.

Женска ношња. Косу су уплитале у две кике и омотавале је око главе. Фес је црвен, напред натацнут, а око њега обавијен је бареш. Преко феса браћивана је шамија, и том приликом лало је забачена уназад да би се фес видео, као и дукати чиме је фес био најчешће украшен. Девојке нису носиле фесове па чак ни шамије.

Кошуље су од памучног платна, дугачке са широким рукавима. Старије су кошуље без чипке, а касније жене почињу да украсавају кошуљу и чипком. Чипке су жене радиле руком, а касније их почињу куповати од терзија. Чипка је оивичавала изрез око врата и груди. Преко кошуље носиле су се **антерије**. Има их двојаких. Једне су пуњене памуком, док су друге празне. Дуге су до средине листова, и са дугим рукавима. Напред су имале изрез, тј. скроз су отворене. Рукави су на „бућке“ са везеним лалама. Рађене су од „кутњије“ — свилене антерије. Око изреза на врату украсене су такође гајтаном. Антерије су опасиване свиленим појасом „кушаком“ а отвор на предњем делу антерије покривала је вунена или свилена прегача. Сем других антерија за време хладних дана ношene су и кратке, пуњене антерије, сличне сељачким.

Турче, ношено је преко антерије. Кратко је до појаса са широким рукавима од чохе, постављено и опшивено самуром. Не закопчава се. Турче је украсено и срмом.

Дисћурак, врста зимског капута, до средине листова. Од чохе је и скроз, као и по ивици, постављен самуром — „капламисан“. Шивен је у струк, доле се ширио, и закопчавао се у струку.

На доњем делу тела ношene су:

Димије, шалваре, које су шивене од пртењаче и кутњије. Због велике ширине у њих је ишло 12 аршина. Око ногу су затегнуте, украсене гајтаном, а и око цепа су оивичене гајтаном. Димије су се виделе испод антерије.

Обућа. Женске чарапе су беле. На прстима и петама везене, ово због ношња папуча. Чипеле су познате под именом „ципље“, од просте коже, црне, а ношene су и папуче.

Живља трговина и утицаји изазвани њоме допринели су губљењу старе ношње. Овом утицају најпре је била подложна омладина, док су се старији још дugo после тога виђали у својој ношњи која је умногоме подсећала на турску.

Мушка ношња. Фес је сасвим изобиџајен. Ношene су шубаре (астраганка је нарочито била у моди) и шешири. Кошуље су сличне старијим, а вермен, гуњче, минтан, долама, сасвим су изобиџајени. Чакшире такође мењају крој. Шију се уске, ово због ношња чизама и широке „дуз“ панталоне. У горњем делу

кратки капут. На ногама су поред чизама ношene и „штривлете“, дубоке чипеле са ластишем са стране ради лакшег навлачења.

Женска ношња. Ова ношња коју ћу сада описати у народу је позната под именом као „стара српска ношња“. До II светског рата виђале су се жене у њој, док је сада веома редак случај.

Жене су косу уплитале у једну плетеницу и омотавале је око феса. У недостатку своје косе (ако је ова била кратка или ретка) жене су косу настављале. На главу су стављале фес, црвено боје, с црвеном кићанком на врху феса, а око њега је као што сам напоменула, омотана плетеница. Поред плетенице, такође око феса, омотан је и бареш. Бареш је врста пантљике, од сомота или свиле. На средини главе, где су се крајеви бареша спајали налазио се прстен или „грана“, брош од сребра у облику гране (кујунџијска израда). Преко феса врло често, и то најпре оне најбогатије жене, стављале су тепелук. Тепелук је од алпака, сребра, злата или бисера.

Кошуље су сличне старијим, док су антерије замењене „вистанима“ (широке хаљине, дугачке до стопала). Испод хаљине ношene су испод сукње од шифона да би се хаљина више ширила. Сем хаљина грађанке су носиле сукње и блузе. Сукње су биле широке као и хаљине, а блузе припијене уз тело. Преко теђа и груди пребацивани је свилен или типлан шал, који се прикачи брошем.

Преко хаљине, или блузе, на горњем делу тела ношено је **либаде**, крагак хаљетак до струка од црног или темет атласа или сомота (млада се венчавала у белом), широких рукава а свуда по ивици украсено срмом.

Преко зиме жене су носиле:

Цубе, од чохе или атласа, дугачко до кукова, са широким рукавима. Сашивено је само у струк а у доњем делу се ширило. Постављено је кожом а оивично лисичином. Закопчавало се.

Бунда. Слична је цубету, само је мало дужа и широка од њега. Од атласа је, чоје или кадифе. На ногама су беле или у боји памучне чарапе, без веза и плитке лаковане чипеле. Ношene су и папуче. Грађанке су се много украсавале. На ушима су редовно минђуше, тзв. „висеће“, у облику дуката — златне, или сребрне које су куповане од кујунџија. Око врата, нарочито богатије, носиле су о ланцу сатове, а ру-

ке су редовно биле украшене много-брожним прстењем и наруквицама.

Улога народне ношње у животу људи Лесковца и околине:

У физичком и психичком животу Лесковчана народна ношња игра велику улогу. Становништво је поклањало велику пажњу оделу тј. његовом изгледу, а и данас, нарочито код старијих осећа се велика љубав према старинској ношњи чије преостале делове чувају као драгоценост. Полагало се нарочито на леп и скупоцен материјал за одело, а затим на лепу израду и украшавање. По материјалу, изради и накиту разликовало се имовно стање појединача, газда од људи „притног стања“. Било је срамота ићи без поједињих делова ношње. За жену је на пр. срамота да је неко од мушкараца види голог главу или да је затече при чешљању.

У ношњи овог становништва свако доба узраста има и свој начин облачења. Најраније детињство обележава дуга кошуљица и кратко ошишана коса код мушкараца, а уплетање витица код девојчица. Везена кошуља и марљиво изатканана сукња и прегача говоре о полној зрелости односно пристизању те особе за удају. Стављање дувака представља увођење девојака у брачно стање, а убрађивање и стављање ручника представља завршни део тог обреда.

У народном веровању и обичајима ношња такође игра велику улогу и јавља се као духовна заштита тела. Овде би на прво место дошли разни предмети који се стављају на капу детета, затим разни ушитци који се носе на врату одраслих, врста амаљија, па и сам дувак који се пребацује млади преко лица, говори о духовној заштити ове ношње. Поједини делови ношње имају нарочиту магијску моћ у извесним приликама. На пр. код тешког порођаја обичај је да се породиља напоји из музевљевог левог опанка.

Комад или део одеће може да замени човека у мађирању и врачању. При мер: уколико је болесник непокретан

и врачара не може да дође, носи се од болесника белег, нешто од његовог одела да се над њим врача. Поред одела и коса има мађијску улогу. Одсеченa коса после првог шишања строго се чува да ко не би направио мађије. Не ваља се чешљати кад пролази пратња и кад се укопава мртвац, ово због главобоље. У неким обичајима јавља се даривање оделом: код кумства, крштења, о свадби и даривање одела од стране болесника ради оздрављења. Када се мајци не задржавају деца или када дете не може да проговори мајка га ставља на раскршће и ко први наиђе кумује детету. Овом приликом мајка га дарује кошуљом и чарапама. При грађењу куће, при постављању кровне конструкције домаћин и његова жена деле мајсторима поклоње (кошуље, чарапе и пешкири).

У свадбеним обичајима даривање ношњом такође игра велику улогу. Поред даривања сватова од стране младе зет „баби“, ташти, купује јелек и антиерију.

У околини Лесковца очувао се и обичај прерушавања и превртања одела (коледа, додолице), расплитање косе код жена око сахране, пуштање браде код мушкараца до 40 дана, одсуство накита за време жалости и црнина свакако су остатак мађијског прерушавања.

Нагли развој индустрије и трговине у периодима после првог и другог светског рата учинили су да народна ношња ишчезне највећим делом. Како је развој индустрије и трговине утицао на развој ношње може потврдити чињеница да је старинско народно одело много скупље од индустријских — текстилних производа замењивано овим. Путем трговине продирала је градска ношња, која је такође убрзала процес губљења народне ношње.

У данашњим новим социјалним и економским приликама старинско одело постало је непрактично. Зато га је и нестало.

Драг. М. Ђорђевић

Бата Ђорђе Петковић

— Стари лесковачки учитељ —

Сви они који су се бавили проучавањем културне историје Лесковца и његове околине, помињали су у својим радовима и неке старинске учитеље, као на пример: Стојанчу—Дацу (Даскала Дацу), његовог помоћника попа Ђорђа „Егзарха"¹⁾, Јову Даскала, попа Тому учитеља²⁾, неког попа Ђорђа, Горчу Тонића³⁾, Ча Миту Николића, Бата Ђорђа Петковића, Симеона Софијанца Андонова — Андоновића Грка, родом из Софије, Ћакона Спире Здравковића и Ставре Кочића⁴⁾, Јосифа Хаци Костића из Приштине и Настаса Костића Тетовца.

Иако се, углавном, од старинских учитеља спомињу само они, не значи да није било још и таквих који су онда чраније учили децу приватно по кућама. О једном старинском учитељу за кога се посад није знало и о коме још нико није чисао, постоје подаци у белешци на мичеју за месец децембар цркве лесковачке Запис гласи: „Да се знае кад учио кир Здравко децу и постану даскал на месец ноембри 14 1818 г.“ То би засад био један од најстаријих даскала познатих у Лесковцу, а како у поменутом мичеју постоји грчки превод овог истог текста, могло би се претпоставити да је овај „кир даскал“ био можда учитељ за децу грчког живља, као што је постојао у Призрену у своје време учитељ за цинцарску децу. Али овде треба нагласити и то да је и у Власотинцу био старински учитељ са тим називом. На примерку „Новог Завета“ у преводу Атанасија Стојковића, штампаном у Лajпцигу 1830, који се налази код писца ових редова, на другој страни првог слободног листа, стоји запис: „Знатисе стое еванђелије на кир даскала Марка от Власотинце“. Сем овог даскала, познатог само из записа богослужбене књиге цркве лесковачке,

ми имамо још двојицу учитеља досад непознатих, свакако из Лесковца, које спомиње непознати писац као „пренумеранте“ на једну књигу, свакако Календар, на бугарском језику, а то су: „подучашчиј“ Симеона Андоновића г. Прокоп Икономов и Стојан Јованов, учитељ⁵⁾.

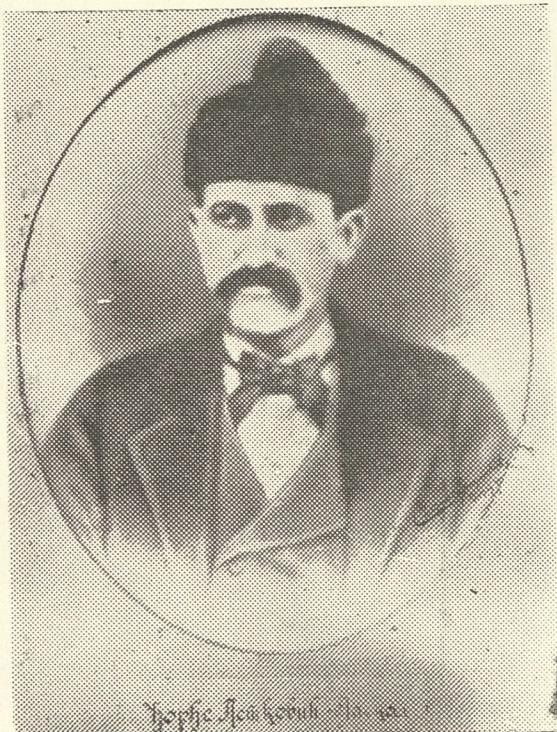
Из наведеног податка о кир Здравку учитељу и даскалу, ми можемо ићи даље и претпоставити да је кел цркве лесковачке и пре „Ча Митине школе“ (подигнута 1854, а срушена 1922) била нека „стара школа“ у којој је „постао даскал“ и кир Здравко, а можда и који стари свештеник.

Као што смо видели, међу старијим учитељима, помиње се и Бата Ђорђе (или ујка Ђорђе) Петковић Даскал (в. сл. 1), али се о њему није казало толико да се расветлилик тога старијег учитеља и да се о његовом животу и раду нешто више зна.

По причању његовог сина Душана (рођ. 1884., умро 16. IX 1962.), исто тако по саопштењу његовог још живе ученика Проке М. Маринковића, рођ. 1861, сада старца од преко 102 године по ономе што је о њему писао Глиша Костић у поменutoј књизи „Ча Митина школа“, ми ћemo покушати да дамо потпунију слику овог лесковачког старага учитеља из доба пре ослобођења Лесковца од Турака 1877.

Душан Петковић каже да се његов дед Петко доселио у Лесковац почетком 19. века из села Шишаве, недалеко од Власотинца, а Петков брат Џака одселио се у село Стублу (Пуста Река). О томе кад је рођен Бата Ђорђе, Душан ми није знао рећи, нити је то његова мајка знала, која је надживела свога мужа, Даскала Ђорђа, али по подацима са надгробног споменика пок. Ђорђа, који се налази у Шпиталу, то можемо

отприлике утврдити. Тамо пише: „Ђорђе Петковић бив. учитељ живео 65 год. умро 11. II. 1898. год.“ Кад од године смрти одуземено године живота, излази да је он рођен око 1833. Његов отац Петко дао га те је код попа Ђорђа (не зна се да ли код попа Ђорђа „Егзарха“, или оног другог попа Ђорђа) „изучио“ писмо и Часловац са Псалтиром. Касније, Бата Ђорђе је своје знање допунио из „других“ књига па је, будући бистар, енергичан и заузимљив, постао учитељ у неком селу (мислим да је то била Липовица). Ценећи његов рад, Синод га узима за другог учитеља у Лесковцу уз Ча Миту те су заједно предавали у

БАТА ЂОРЂЕ ПЕТКОВИЋ ДАСКАЛ
(1833 — 1839)

„великој чкољи“ (Ча Митина школа), која је касније била позната као „стара школа“. У браку са Маријом, изродио је два сина: Душана и Војислава и три кћери: Драгу, Милеву и Христину, коју је удао за бошњачког учитеља Митра М. Бјелића, кога у своме минијатурном тefтеру често спомиње. Иако је био учитељ, жеleo је да постане свештеник, а зашто до тога није дошло, Душан ми не уме рећи. И по казивању Душановом и по другим изворима⁶), Бата Ђорђе је редовно посећивао богослужење и заједно са Ча Митом држао певницу у лесковачкој цркви.

Чим је дошао за другог учитеља, са Ча Митом је поделио школу на два дела па је свако учио своју групу ђака. Било је година да су заједно имали и по 500—600 ученика, али је увек Ча Мита имао више ђака због тихе и благе нарави и због тога што су му многа деца помрла па му казне нису биле строге. Родитељи нису своју децу уписивали у једном одређеном року, него је сваки могао то учинити кад му је на згоди. Тада нису постојала нека ограничења у томе. И учитељи су ишли по граду и уписивали ђаке. Родитељи су, пак, сами одлучивали коме ће учитељу поверити своје дете. Школа се није делила на разреде, него се учио одређени број предмета и ту је било поступности. Учио се најпре Буквар, па Часловац, Псалтир и Требник, те је било буквараца, часловаца, псалтираца, требничара. Све те предмете неко је могао савладати раније, неко касније што је зависило од талента и учења. Иако је Бата Ђорђе био жустре нарави, са Ча Митом је врло лепо живео и договарао се о свему што се тиче наставе и саме школе. Та њихова слога и њихово залагање да им ђаци што више науче, донели су им поштовање и љубав грађана и свих ђачких родитеља па је отуда и настао онај симпатични израз интимности у чисто срдничким називима: Ча Мита, Бата Ђорђа-Ујка Ђорђа. Писменост је у оно време много значила, много се ценила па је ђачким родитељима била велика радост и највеће задовољство кад им деца знају што да израчунају и напишу.⁷)

Прелазећи са описа лика старог учитеља Ча Мите, Глиша Костић за Бата Ђорђа, каже: „Другчији беше Бата Ђорђе. То је повисок, сувоњав човек, онда црних бркова, смеђа лица, плавих очију, а ређих и малих бркова. Једва да беше претурио тридесету годину. И он је бријао браду али није носио перчин (као Ча Мита, пр. Д. Ђ.). Теме му је сасвим голо, а осталу је косу шишашо. Глас му је танак, а кад говори, помало шушка.

На глави је носио алев фес са дугачком, црном свиленом кићанком. Уопште Бата Ђорђе се је лепше носио од Ча Мите. Истина, и он ношао онда чакшире, али чојане, а уместо гуњчета носио је ћурче, лисичином постављено. О празницима пак и благим данима носио је немачко одело од лепа бела шајка, а на ногама штифлете.

Беше жустар, набусит: најмања ситница могла је утицати на њега. Ђаке

није штедео, ко Ча Мита и све је казне сам извршавао, а употребљавао их сваке руке..

И он није никакве особите школе свршио, али је опет више учио од Ча Мите...

И његова плата беше мала и незната, те је и он доста скучено живео.

И бата Ђорђе је био тачан у школи и цркви, и свој наставнички посао оправљао савесно... Кућа му беше у „Хаци-Цениној“ улици, спрам старог, сада срушеног турског сараја³⁾

Ова два старинска учитеља спремали су ђаке онако и онолико колико су знали и умели, али ко је ту школу онда завршио, могао је постати учитељ па и свештеник. Не знамо да ли је то важило и за ученике ове школе, али по подацима Д. Ранчића, историчара и истраживача Грделичке клисуре, сви они који су учили за попа у Ораовици код манастира Св. Прокопија, морали су још „доучити“ код владике у Нишу. Писцу ових редова познато је да је пок. Ранђел Станковић, парох црковнички (убијен од Бугара у Сурдулици 1916.) испит за попа „полагао“ код кајмакама у Лесковцу. За то је његов отац свештеник кајмакаму платио мало више због чега је у задрузи дошло до распре и до њеног распада. И у „Ча Митиној школи“, за свештенике су углавном учили поповски синови, но не увек са успехом.⁹⁾

Учење је у тој школи трајало често и по неколико година, као што се види из школовања попа Трајка Поповића.¹⁰⁾

Из те старе школе изашао је и поменути Прок. М. Маринковић. Његов отац Милош, кафеција на Нишком путу, омогућио је Проки то школовање те се он развија у привредника. У Пешту је извозио живу стоку, поглавито свиње, у Софију ужарију, а у Солун житарице. Иако сада стар човек од преко сто година, он се доста добро сећа ђачког доба и својих учитеља Бата Ђорђа и Ча Мите (учио је помало код обадвојице). Ондашње прилике и догађаје памти и казује какви су били односи између деце¹¹⁾.

Што се тиче наставне методе у старој школи између Ча Мите и Бата Ђорђа, каже да је било разлике. Ча Мита је био мање школован од Бата Ђорђа па се то осећало и у настави. Он је најпре био грнчар и држао радњу, али бу-

дући да је „знао писмо“, лесковачке газде га замоле да им учи децу и он на то пристане. Ча Мита је предавао словенску азбуку (— аз, буки, веди, глагољ, добро, јесте, живете — а, б, в, г, д, ј, ж), а Бата Ђорђе предавао „лакши“ буквар, српски (а, бе, ве, ге, де, ће, же, — а, б, в, г, д, ђ, ж). Бата Ђорђева азбука је била лакша за срицање речи. Да би, рецимо, код Ча Мите ученик изговорио реч БУБА, он би овако скрео: буки—ук = буки—аз = ба—БУБА.

Писање и рачун су се учили најпре на песку у калупу од дасака у који је насут песак и који се звао „песоч“. Писало се прстом и дрветом. После песоча прелазило се на штицу. Интересантно је да је свој деци у школи рачун предавао Ча Мита, а касније то је радио и Бата Ђорђе. Сем тога, црквено појање предавао је Бата Ђорђе јер имао врло леп слух и глас.

О томе како се радило, како су текли часови, о односима ученика према наставницима, о казнама и наградама, како се „слишавало“ и учило и каква је била та атмосфера у старој школи, врло пластично је писао Глиша Костић у свом поменутом делу за које Драг. Трајковић с правом каже да је то „најбољи докуменат културне прошлости Лесковца“¹²⁾.

И Ча Мита и Бата Ђорђе предавали су по манастирском методу све до ослобођења (Ча Мита је нешто раније напустио школу), иако је већ 1856. нашао у Лесковац Симеон Софијанац који је само донекле наставу модернизовао и спојио стару манастирску наставу са модерном. Од 1860. у Лесковац допиру српске књиге по којима предаје и Симеон Софијанац, а доласком Јосифа Х. Костића и Настаса Костића, српска настава преовлађује у потпуности. Други учитељ Ча Митине школе, Бата Ђорђе Петковић, кад таквог стања ствари, није могао бити то што је био раније, него постаје помоћник Симеона Софијанца до његова одласка 1869. па и даље чак до ослобођења у друштву са Ставром Коцићем. Пошто су постали излишни у једној модерној школи, за време Јосифа Хаџи Костића, 1878. и Бата Ђорђе и Ставра Коцић, послужени старински даскали, у прелазном периоду, на његовом почетку, напуштају школу и одлазе у општинску службу те им се на тај начин налази служба која је била у исто време и признање захвалних Лесковчана за њихов предан и истражјан рад на просвету. Бата Ђорђе поста-

је порезник — „квартарник”. Он је, по казивању Душановом, држао II кварт (Табану и Мурчу махалу). Касније, за време председниковања Тасе Милошевића, Бата Ђорђе постаје кмет града, а приликом изградње пута Лесковац—Власотинце, био је „главни настојник”.

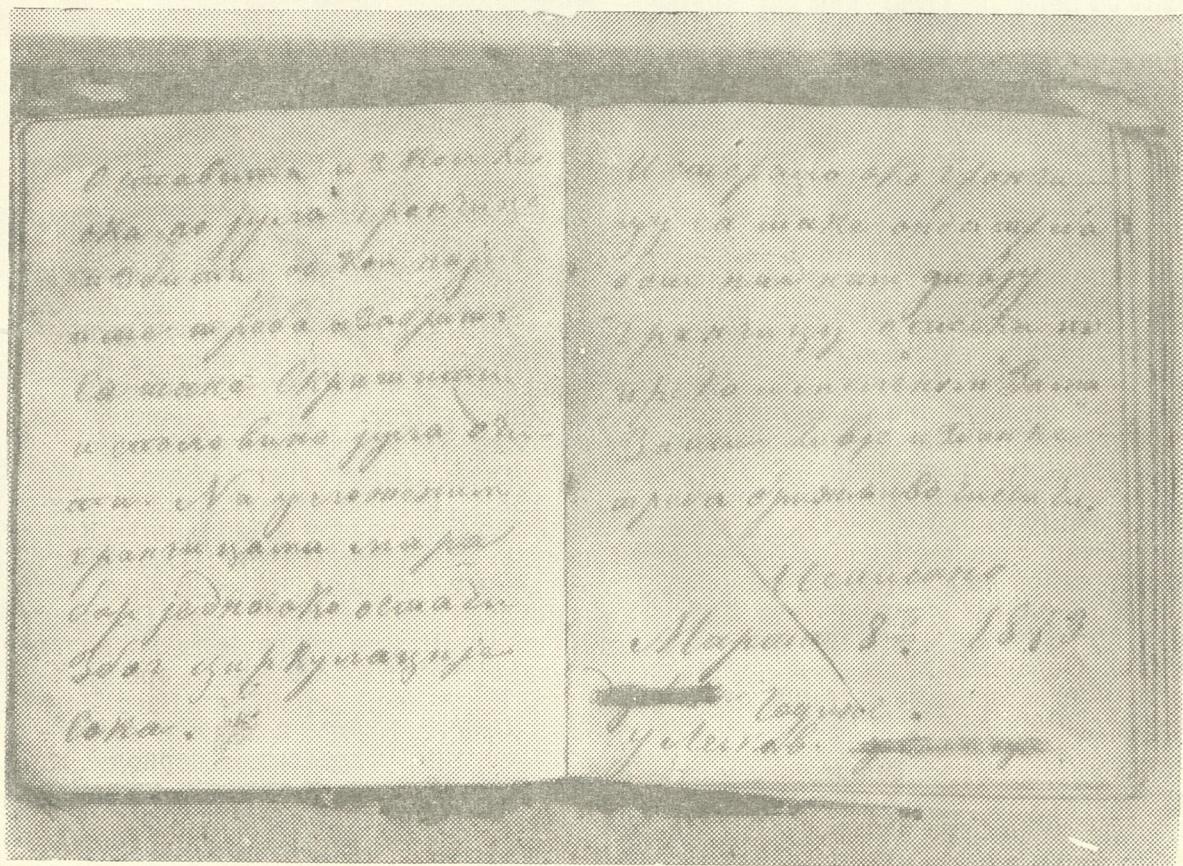
И као просветни и национални радник и као општински службеник и часничар, Бата Ђорђе је у грађанству цењен и поштован као ретко ко јд грађана, иако је по нарави био прогав, строг и лјут. Колико је он поштован, види се из казивања његова сина Душана о томе како се у њиховом дому „вадила прочка” на ускршњим поклонима¹³⁾.

За рад у школи, Синод (црквена општина) му је плаћао 60 дин. месечно, а касније је добио доживотно признање лесковачке општине у дин. 30 месечно.

Иза Бата Ђорђа остао је један његов дрвени сточић (код Душана), остале Библија, издања Брит. библијског друштва, штампана у Београду 1868. (код Душана), једна фотографија, увеличана у Београду 1920 (налази се у

Народном музеју у Лесковцу) и једно мало занимљиво тевтерче, које се налази код писца ових редова.

Минијатурно тевтерче, одраз и слика духовног интересовања једног стајринског учитеља, његова рада и живота, започето је 1873. а последња белешка у њему је из 1896. У почетку тевтерчeta“ Бата Ђорђе је својом руком лепим рукописом, исписао тропар и кондак на Божић са примитивним иницијалима и обојеним насловом. Текстове је обележио маргинама и то оловком. У средини овог тевтерчeta, сам је такође врло лепо исписао курс калемљења воћака и на крају записао: „Исписано Марта 8-ог 1873. од у Ј. К. у Лесков. учитељице“ (Јелена Костић, пр. Д. Ђ.). У тевтерчу су занимљиве и оне белешке које се односе на његова узимања и давања из којих се може видети како су се кретале цене поједињих артикала животних намирница, колико је што у оно време стајало, коме је што давао и од кога је што узимао. Но ван сумње је, да је у овој књижици, која потиче још од 1873. год., најинтересантнија пригодна, ван-

ФРАГМЕНТ ИЗ ТЕФТЕРА БАТА ЂОРЂА ПЕТКОВИЋА О КАЛЕМЉЕЊУ

црквена песма „Песма на рождество“, свакако творевина и „сочиненије“ Бата Ђорђа Петковића, намењена „гостољубивому“ домаћину за честитке о Ђожићу или у крајњем случају, прерада неке песме сличног карактера и садржине¹⁴⁾.

Бата Ђорђино тевтерче је, као што смо рекли, мањег формата (корице 7×9 см., текст 5×7 см.) и има укупно 141 страну. У потпуности и делимично је исписано 78 страница.

Последња нама позната забелешка Бата Ђорђа Петковића је на задњем празном листу његовог Светог писма и она гласи: „Од 1. Новем. 1897. г. до 23. април. 1898. г. код Младена Кост фурун погођ за 6 мца 6 дин.“ Овај запис као што се види, односио се на пешерму (на награду махалском фурунцији што ће му у својој фуруни пећи хлеб и др.) погођену између Бата Ђорђа и Младена фурунције за шест месеци. Како је Бата Ђорђе умро 11. II 1898., то није доспео да склопи погодбу за наредних шест месеци са Младеном фурунцијом.

О овом старинском даскалу и о некима о којима се засад мало зна, биће говора и на другом месту, другом приликом.

БЕЛЕШКЕ

¹⁾ О овом учитељу и попу, знамо ово. Он је син попа Ђорђа Свирачког, који је становao у селу Свирицу (западно од Лесковаца на 7-8 км.) држао неке парохије у Пустој Реци. Кад му је запретила озбиљна опасност од Арнаута, побегне у Лесковац и настани се у сокаку који је касније прозван Поп Илијин сокак (по турековачком попу Илији Урошевићу). Његов син Ђорђе изучи писмо и постане даскал по старијем манастирском методу у Лесковцу где је приватно по домовима учио децу. Код њега је најпре учио и његов сестрић Трајко Поповић, касније парох бошњачки и то приватно. Он је ускоро постао заменик учитеља Даце и самог Софијанца за 1.500 гроша годишње. Кад је из школе потиснута манастирска настава, он се рукополаже за свештеника. По белешци даскала Стојана, „што је роден сас једна рука“, родом из Турековца, на претпоследњој страници мијеџа цркве турековачке за јул-август, њега је рукоположио Партенени егзархијски митрополит из Пирота због чега буде прозван „Егзарх“. Исти поп Ђорђе постаје парох печењевачки (Драг. Ђорђевић: Црква гурековачка, Ниш 1940., стр. 30).

²⁾ Тихомир Танасијевић (Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља, Прокупље, стр. 47), каже: „Један од првих познатих протојереја у Прокупљу био је Горча Тонић родом из Лесковаца, који је својевремено врло предано радио на описмењавању Лесковчана заједно са учитељем Дацом, Симеоном Софијанцем, Томом Даскалом и другима, све

док није шездесетих година прошлога века био постављен за проту у Прокупљу... Тако би по свemu судећи, Горча Тонић био у ствари прота и „школски надаиратељ“ Григорије, који се као такав у запису помиње“.

³⁾ Тих. Танасијевић (поменуто дело, стр. 16 и 22) о овом нашем учитељу и свештенику наводи да је интересантна фреска при улазу у цркву прокупачку Св. Прокопија израђена „руком“ Томиној от Лесковац 1861.“

⁴⁾ Опширније о њима код Глише Костића: Ча Митина школа, Београд, 1898., стр. 97. — Ставра Кочић је из рода Гуркових и брат је Цилета Гуркe, писара лесковачке општине.

⁵⁾ Књига (Календар) о којој је реч, штампана на бугарском, нема с почетка 42 странице, а по „оглављенију“ на 259. стр. види се да недостају два поглавља „љеточисленије“ и „знакове на планетите. Зодијите и на месецд“ и нешто од „мјесецословија“. Иначе, књига је у целини имала 30 поглавља најразличитије и зајпотребније грађе из знања која су интересовала човека 19. века. Ту се говори о помрачењу сунца и месеца, о астролошким предсказашњима, о сановнику, о турском, јеврејском календару, о „старобапској“ филозофији, о рђавим и добрим данима у месецу и години, о растојању бугарских градова до Цариграда, Свиштова, Филиба, Сереза и Београда, о родословљима владајачких домаова онога доба у Европи (додатак за нас: „В Чернаја — гора: Данил I Петровић Његош, Књаз черногорски и Брдски, стапил је на владеније, след смртата на стријка са Владиката Петра II. с 105.000 ж.“, стр. 234), и др. Књига је својина Димитрија Николића, бив. трг. из Лесковаца, која му је остала од оца. Занимљиво је да ову књигу не спомињу ни др Јован X. Васиљевић (Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку), нити Срђеје Димитријевић. Димитријевић најави у својој књизи „Стари Лесковац као просветни и културни центар“ (Лесковац 1950) на стр. 7. две књиге штампане средином 19. в. у којима се помињу претплатници Лесковчани, а ову на бугарском језику не спомиње. Она има 47 претплатника из Лесковаца и околине. Ова књига могла је бити штампана 1855. или у почетку 1856. год. јер се на страни 85. најави да ће помрачење месеца бити 1856. год. априла 7. најаве године даље све до 1900. дакле у почетку учитељевања Симеона Софијанца 1856.

На крају књиге, по ондашњем обичају, писац је навео велики број претплатника на ову књигу и уз свако име донео и цифру колико је који примерак претплатио. Међу градовима у којима је нашао „пренумеранте“, спомиње и град Лесковац на 268. стр. (није нумерисана). Због изванредног значења за изучавање прошлости Лесковаца, доносимо у целости списак тих претплатника:

„В ЛЕСКОВАЦ

Всеблаговјејнији Иконом Г. Папа Димитрије Епитроп Владички 1 Всепрепод. духовни Дечанскиј Г. Милетија от Софија 1. Всеблаг. Сакилараја Г. Папа Профир 1. Всеблаг. Г. Хартофлак Г. Попа Василаки 1. Благ. Г. Папа Михаил Папа Стојановић 1. Г. Поп Георгиј Дамјановић 1. Г. Поп Прокоп Поп Миленковић 1. Благородниј Г. Јањакиј Поп Николајевић за сина си Теодора 1. Љубородниј Г. Станислав Јоановић 1. Г. Милош Пешић 1. Г. Коста Димитров 1. Г. Димитрија Живковић 1.

Трајко Здравковић 1. Х. Димитрије Јоановић 1.
Маноил Георђовић 1. Миле Андрејовић 1.
Костадин Трендаф 1 Стојан Х. Чонин 1.

Взајмоучителниј блгарски учитељ Г. Симеон Андоновић от Софија 5. Подучашчиј Г. Прокоп Икономов 1.

УЧЕНИЦИ ТОГО УЧИЛИШТА

Љубоучениј Г. Григор Папа Митовић 1.
Тодор Х. Стојановић 1. Тодор Папа Коцин 1.
Миша Х. Костовић 1. Анастас Ђорђовић 1.
Михаил Теохаревић 1. ГЕОРГИЈ ПЕТКОВИЋ (потп.рт. Д. Ђорђевић) 1. Михаил Јоановић 1.
Христодул Папа Митовић 1. Таса Џонин 1.
Бл. Папа Илија П. Станковић из Печеневце 2.
Цвјетко Станковић 1. Бл. Папа Стефан от Погљаницу 1.
Васил от Погљаницу 1. Почтен. Г. Таса Коцин 1.
Констандин Стојанов ханџи 1. Прокопија Стојанов папукчи 1. Анастас Христе Ђоркчи 1.
Хади Стојан Латинче 1. СТОЈАН ЈОВАНОВ УЧИТЕЛ (потп.рт. Д. Ђорђевић) 1.
Станислав Димитријић бабитански 1. Димитрије Маринков терзија 1. Цвјетана Николић от село Орјаховица 10. Гиче Костов брат 1. Ђор Петко папукчи 1. Таса Џонин у Панчеву 1. Петар Џакин бакал 1. “

⁶⁾ Глиша Костић, цитирано дело, стр. 17.

⁷⁾ Глиша Костић, цит. дело, стр. 17.

⁸⁾ Глиша Костић, цитир. дело, стр. 18.

⁹⁾ По казивању П. Маринковића, Ча Мита је често говорио неком ученику Јовану, сину попа Митином: „Туране, за попа учиш, а ништа не знаш!“

¹⁰⁾ Најпре је учио код свога ујака, већ по-менутог попа Ђорђа у Лесковцу, а после код учитеља Симеона Софијанца три године, у исто време служећи га. Како је Симеон оболео, то је 1869. г. пошао у Беч на лечење... Код новог учитеља Јосифа Х. Костића Приштевца учио је још три године па постао учитељ у Градњи (Погљаница) (Драг. Ђорђевић: пом. де-ло стр. 32).

¹¹⁾ Прока Маринковић каже да су их турска деца на улици нападала кад су одлазили из школе својим кућама, али су их старији Турци бранили, говорећи: „Не бре, не ги дирајте... њин леб једемо!“

¹²⁾ Д. Трајковић: Из нашег Манчестра, Београд 1953. стр. 56.

¹³⁾ На дан старинског обреда праштања (ускршње покладе), навече, код Бата Ђорђа су на „прочке“ долазили и стари и млади из две махале (Хади-Ценина и Црквена махала). Бата Ђорђе седне на столицу, а онај што долази на „проштење“, најпре „извади“ три метаније (три поклона до земље) пред њим, приђе затим, целива га у руку, и предајући му ибриче радије, каже:

— Бата Ђорђо (или: Ујка Ђорђо), опрости ако сам те увредија!

Он би онда рекао:

— Нека ти је просто и благословено, у здравље причес да примиш.

Узео би ибриче, скрнуо би мало (за пиће није марија), поразговарао и тако дуго примао своје поштоваоце и пријатеље.

Исто тако ми је причао пок. Душан да су његовом оцу многи доносили о Божићу и

Ускрсу колач, исто као и његови ђаци, па му и колач и марама остајали на „бакшиш“.

¹⁴⁾ Песма, у нашој транскрипцији, гласи:

„Гостољубниј домаћине
срећан вам празник бијо
Свјетло што торжествујете
рођденије христово.“

Пазатосмо ими дошли вама
да честитамо.
И христово рођдение на-
кратко да скажемо.

Да би се сви почудили набо-
жије смотреније.

Па његову неисказану му-
дрост и милосердије.

Што је занас устројио да-
нас от'ми возведе

И к својему познанију род-
човечиј приведе.

Ербо он е изволио од
дјеве родитисе.

Безљетниј божиј његов
син на земљу јавитисе.

Како штосу предсказали сви
пророди за њега.
Наченше од мојсеја до
Јоана.

Пакад време наближило
да се роди син божиј.

Пре месец девет послао
начелника горних сил.

Архангела гаврила долу
уназарета.

Гдие живила марија, ијосифом
обручена.

Но ангел божиј да благо-
вјести сос големо смирње

Безљетнаго превјечнаго
божја сина рожденје.

Тако се све испунило побо-
жијем изволењем.
Ироди сина марија, духа
светог нашествијем.

У славно село витлеем
гдие с Јосифом била.

Позаповестиј кесарја от
назарета отишли.

Па от множества народа
у јаслех бесловесних.

И тој нигде место не нашли
положен бист рождење.

Но чудо превелико смотре-
нија господња,

Одмах звезда на истоку да
се јави особна!

Коју волеви согледавши
и разумели рожђење,

И усредно рожденому по-
шли на поклонје,

И до ирода стигнули коег
асу испитали

Где рождејса цар христос
и тако испитали.

Дае у село витлеем ку-
да суга и нашли.

Злато, ливан, и змирну
дарове му принели.

Па от ангела известни по-
другог пута се вратили.

Натраг у свое отечество
при ирода не свратили.

Но врло се разљутио ирод
пребезакони.

Па иска да би скориј ум-
рео новорођениј.

Зато и праћа абије војску
своју державу.

Што год се дете намери
од две године на долу.

Да биду сви избијени снено-
вим повеленијем.

Дано христа убијев
с таквим намерјенијем.
По ангел божи преко
ноћи Јосифа наста-
вљава:

С материју имладе
нцем у египет да бега.“

Партизанско правосуђе

На територији лесковачког и врањског краја, као и у другим крајевима наше земље народноослободилачка борба и социјалистичка револуција развијала се брже или спорије под ванредно тешким и компликованим условима. Поред тога, на овој територији бугарски окупатор је још више компликовао ситуацију, јер је присајединио Бугарској цео врањски округ и један део лесковачког округа. Граница нова демаркациона линија ишла је стадом границом преко Бабушнице, изнад Власотинца, преко Грделице и онда гребеном се пењала на највећи врх Кукавице Влаину и даље ишла према Ко-смету. Ова граница не само што је делила планину Кукавицу на два дела, већ је много отежавала саобраћај и кретање становништва између два краја. Поред границе Бугари су поставили јаке граничне страже које су спречавале сваки прелаз преко границе. Северно од ове границе Немци су за вели своју власт а оставили и бившу стару власт у селима и градовима. Општине, среска начелства, судови, по-реске управе, жандармеријске станице и други органи власти наставили су свој рад као да се ништа није десило и као да није земља окупирана и распарчана. На територији јужно од нове границе Бугари су завели своју власт, а стару укинули, прогласили су овај крај бугарским и прикључили га својој држави. У планинским селима лесковачког краја окупљале су се групише четника Косте Пећанца, које су водили избеглице и самозване војводе Кимић, Ђорђевић, Драговић, Ђуровић и други. Они су вршљали, пијанчили и пљачкали по селима и очекивали могућност да их окупатор позове да му верно служе.

У погледу судске власти, на територији лесковачког среза судови бивше Југославије и даље су наставили да су-

де грађанске и кривичне предмете, осим предмета војне и политичке природе, које су судили специјални немачки војни судови у Лесковцу и Нишу. На територији врањског краја судили су новоформирани бугарски судови у Врању и Скопљу. Четници, љотићивци и недићевци који су се тек формирали још нису имали своје посебне судове.

У току лета и јесени 1941. године формирани су партизански одреди на Кукавици и Бабичкој гори, у Јабланици, Пустој Реци, Пасјачи итд. Овећа група партизана са врањског терена била је укључена у састав партизанског одреда на Кукавици. Овај одред се кретао без обзира на нову границу на оба терена. За непуна два месеца поменути партизански одреди, уз свестрану помоћ народа, уништили су осим у градовима све окупаторске базе, запалили општине, разоружали жандармеријске и финансијске станице и забранили сваки рад старе власти. Представницима старе власти је јавно на скуповима саопштено да се забрањује и сматра издајом сваки рад и служење окупатору и домаћим издајничким формацијама. Становништву су на јавним скуповима нашироко објашњавани циљеви и задаци народноослободилачке борбе и саветовано да не одлазе у још неослобођене градове, осим за лекарске и друге преке потребе. Свима је саветовано да се окану парничња, тужења и свађа, јер је било неопходно да се у народу ствара јединство и окупе све снаге за тешку борбу против окупатора и домаћих издајица. Народ је усвојио ове савете и престао је да се тужака и суди, тако да су судови у Лесковцу, Лебану и Власотинцу остали без посла, док су судови са територије Врања нешто радили, мада само по грађанским стварима, док су војни бугарски судови и полиција имали пуне руке посла да угуше велики на-

родни отпор против окупатора и његове денационалистичке сувре политике.

После ослобођења великог дела округа Лесковац и дела округа Врање, на место старе издајничке власти партизански одреди, у сарадњи са позадинским политичким радницима, на јавним скуповима изабрали су месне и општинске народноослободилачке одборе, који су уз помоћ одреда и месних десетина завели нови поредак у селима све до на четири километара од Лесковца, Лебана и Власотинца. На територији Јабланице, Пусте Реке, Мораве, Црне Траве и околине Врања новоизабрани народноослободилачки одбори вршили су и судске функције, док су на територији Поречја бирани посебни народни судови који су вршили судске функције у сарадњи са НОО-има и одредом. Они су судили ситне кривичне и грађанске предмете, накнаде штете итд. Претходно су вршили мириење између странака тако да су се скоро сви случајеви решавали мириењем и поравнањем. Пресуде ових судова изрицале су се у име народа и имале велики ауторитет, нарочито ако су их потврђивали штабови одреда.

У саставу одреда у првом периоду били су формирани стални или ad hoc партизански судови. Они су били састављени од тројице судија, које је штаб одреда бирао из својих редова. Председник суда је био командант одреда или његов заменик, други члан је био комесар, који је био и истедник и тужилац а трећи члан биран је од партизана из одреда. Судило се шпијунима, издајицама, народним непријатељима, заробљеним непријатељима и свима онима који су тајно или јавно водили борбу против НОП-а. Ови судови, мада ретко, судили су и за друга тешка кривична дела. Они су судили јавно, пред одредом или на јавним скуповима. Свако је могао да сведочи у корист или на штету оптуженог. Оптужени је могао узети из редова партизана или народа браниоца и могао да се брани од оптужбе. Поступак је био прилично брз и сумаран, јер се тако морало поступати због ратне ситуације. Пресуде је партизански суд доносио већином гласова и изрицао у име народа. Судило се само у првом степену. У случају да се скуп није сложио са пресудом, суђење се поново отварало а ако је било озбиљнијих примедаба на рад и држање појединих судија онда се бирало ново веће. Уколико пресуду одобри скуп партизана и народа, онда се одмах извршава. Партизански судо-

ви су изрицали ове казне: прва опомена, последња опомена и смртна казна са конфискацијом имовине. Политички и војни руководиоци одреда и позадински партијски радници објашњавали су народу на скуповима донете пресуде. Ослобођенима од оптужбе објашњавани су циљеви НОБ и, ако су желели, примани су у одред и борили се у редовима партизана. Смртну казну стрељањем извршавале су посебне екипе или добровољци при штабу јединице.

У партизанске судове и пресуде народ је имао велико поверење. У многим крајевима после важнијих пресуда народ је говорио: „Тако ће проћи сви издајници народа, који шпијунирају и издају народ. Попуниће Дилкину десетину или ће проћи као издајници Милош Драговић и Милорад Перовић“. Ове пресуде биле су страх и трепет за окупатора и издајце, а у народу су имале огромно дејство, јер су биле жижи доказ да ће бити праведно кажњен сваки онај који ради за окупатора, издаје свој народ или омета НОБ. Исто тако, партизански судови били су права заштита поштених патриота и сарадника НОП-а.

У каснијем периоду, током 1943. и 1944. године, уместо партизанских судова формирани су при штабовима одреда војни судови за суђење војним лицима, а при командама подручја и места судови који су судили цивилима и свима шпијунима и издајицама народа. При месним и општинским НОО-има на ослобођеној територији формирани су судови који су били састављени од једног члана одбора и грађана или са свим одборником. При српским НОО-има постојао је правни референт који је решавао у другом степену. Ови судови судили су мања кривична дела и грађанске ствари, више сметање поседа и накнаде штете итд. За рад ових судова при НОО-има руководство Окружног НОО-а донело је почетком 1944. године Упутство о организацији и раду судова, као и кратак поступак за њихов рад, по коме су радили све до ослобођења и формирања посебних судова.

О партизанским и другим судовима из првог и другог периода, колико је мени познато, посебно још нико није писао. У овом мом раду, само по сећању и, колико сам нешто прикупio од другова који су радили у партизанским судовима, износим извесне мисли и сећања а ради боље илustrације изнећу из првог периода устанка тј. 1941. године нека интересантна суђења са напоменом да ћу касније, у опширнијем

напису, читаву материју обрадити и своје излагање документовати примерима са самих суђења.

Суђење на планини Кукавици

У још неослобођеном Вучју, почетком септембра 1941. године, почело се отворено причати у народу да на планини Кукавици постоји нека јака група партизана која се спрема да нападне Вучје. Партизани су се кретали тајно, а седиште штаба ретко је ко знао. Окупатор и среско начелство били су о томе обавештени и ковали планове како да ову групу партизана униште. Они нису бирали средства, те су преко својих шпијуна копкали на све стране да пронађу седиште штаба, да нађу човека који ће се увући и у даном моменту уништити или помоћи да се ова група уништи. Они нису дugo чекали јер им се из Вучја познати покварењак, пијаница и продана душа Владимир Митић Дилка сам јавио и ставио у службу. Једног јесењег дана Дилка је отишао у Лесковац и са гестаповцима се погодио да за 30.000 динара уништи партизанску групу. Чим се вратио из града сео је у кафани и почeo пити и чашћавати на све стране. Када се добро понапио, почeo је да се јавно хвали да има пару као плеве јер су му Немци дали аконтацију и да ће он сутра отићи у партизански штаб а да ће се чути шта ће он урадити. Партизана више неће бити а њему ће Немци дати велику награду. Неки од присутних су се уплашили од ових речи, а један партизански сарадник је исте ноћи кренуо у шуму и у свануће обавестио штаб одреда о намерама овог издајника. И заиста, сутрадан око подне Дилка је весело пошао у планину. За појасом је имао две бомбе а пиштољ је ставио у цеп од капута. Певао је пењући се уз планину да је сва гора јечала. Наишao је и на прву предстражу која га је зауставила и питала шта жели. Дилка је рекао да је дошао да се пријави у штаб и да жели да се бори. Један партизан га је допратио до штаба одреда, пријавио команданту, држећи по правилу стално пушку на готовс. Командант се хладнокрвно поздравио са Дилком, потегао пиштољ и викнуо: „руке у вис и не мрдај“. Онда му је пришао, узео му пиштољ из цепа и одвезао две бомбе, наредио да седне и да одговара на питања. На питање зашто је дошао, Дилка је одговорио да је дошао у партизане и да жели да се бори. На

питање где је јуче био, одговорио је да је био у селу. На то му је командант рекао да позитивно зна да је био у Лесковцу и зна где је све био и шта је све радио, јер га је наш поверилик практио у стопу. Дилка је и даље све порицао. На питање шта је радио увече и да ли је био у кафани, он је и то порекао и тврдио да ништа није причао. Онда је командант уз помоћ комесара и даље постављао питања и после једног сата Дилка је почeo да признаје све што су му Немци обећали, али је покушавао да се правда говорећи да он није имао намеру да убије чланове штаба, већ да је дошао да се бори и да све то исприча команданту. На питање зашто то он одмах није испричао, одговарао је да се плашио да то све каже команданту и мислио да то касније каже.

Око подне био је већ формиран партизански суд, који је био састављен од комесара, команданта одреда као председавајућег и једног партизана. Суђење је обављено после ручка, јавно, на једној пољани пред свим партизанима и десетак сељака који су били дошли да секу дрва. За ово прво суђење владало је велико интересовање код партизана. У селима се брзо пренела вест да је Дилка ухваћен од партизана и да му суди партизански суд.

Испред логора, на месту које је било уређено за ручавање и партизанске приредбе, сели су на пањеве и оборене букве партизани и сељаци. Испред судија сео је оптужени Дилка, који се стално освртао и молио познате партизане и сељаке да га спасу јер је невин. Близу оптуженог стајао је наоружани партизан, који је мотрио на Дилку.

Комесар је усмено изнео оптужници против Дилке Митића, оптужујући га за тешко дело стављања у службу окупатора и покушаја да се убаци у одред и побије чланове штаба. Комесар је детаљно изнео шта је Дилка радио. Оптужени је признао све наводе оптужнице, али се бранио да он није имао намеру да изврши налог Немаца и да је дошао у партизане да се бори и да му треба дати само прилику да се Немцима освети. Многи партизани су му постављали питања у вези са његовим ранијим животом и радом у селу. Затим, причали су да је Дилка био и пре рата и за време рата најпокваренији човек у селу, да је пијанчио по кафана-ма, варао људе, тукао се, био неморалан и за време избора био индустрисајалцу Лази Теокаревићу и ондашњој власти десна рука око куповања гласова и вршења насиља над напредним

како су признали, по наговору четника из Лесковца. Молили су да им суд оправди тешку грешку. Партизани и сељаци су их теретили и тражили да их суд осуди на смрт. После завршеног суђења тројицу је суд осудио на смрт, а двојицу је казнио последњом опоменом.

Извршење пресуде и објашњење у селима нашло је на велики одјек. Четници и окупатор били су разобличени. После ове оштре пресуде, коју је народ поздравио, у току целог рата више се ниједна пљачкашка банда на овом терену није појавила. Слично суђење обављено је и једној другој пљачкашкој банди у околини Власотинца.

Суђење председницима општина

Још у првим налетима партизани су поред напада на непријатељске посаде, жандармеријске станице, саобраћајне објекте, складишта оружја, хране, одеће итд., свој напад уперили и на уништење и паралисање читавог апаратра старе издајничке власти. За непун месец дана партизани су уз помоћ поуздинских радника и активиста из народа, успели да разоружају осим Лесковца, Власотинца и Лебана, све жандармеријске станице, запале општинске, пореске, финансијске и полицијске архиве и заплеле новац, спрему, оружје и муницију, као и санитетски материјал, који су нашли у поменутим апаратима старе власти. Где год се стигло, одржане су јавне конференције на којима је руководство одреда објашњавало циљеве НОБ и разлоге зашто је неопходно да се апарат старе власти уништи и спречи по сваку цену његова активност. Сви руководиоци општина жандармеријских станица и других установа, у колико нису били оптужени као шпијуни и отворени сарадници окупатора, били су саслушани и опоменути да више не служе окупатору и да ће сваки ко обнавља уништену власт или служи окупатору бити најстроже казњен од стране партизанског суда који постоји при штабовима одреда.

Многи председници општина, деловоје, начелници полиције, шефови пореских и других управа, председници судова, командири жандармеријских станица, старешине села, службеници и жандарми који су се били укључили у апарат старе власти и почели верно да служе окупатору, после ове партизанске опомене престали су да служе окупатору и отишли својим кућама.

Неке је окупатор помоћу среских начелника позивао у Лесковац, саслушавао, хапсио и претио да ће их стрељати или отерати у Немачку на принудни рад ако се не врате на своја места. Најкорелији реакционари, пак, нису слушали строгу партизанску опомену и јавно или тајно приступили обнови уништене власти и наставили да извршавају окупаторова наређења. Они су почели да скупљају порез, стоку и храну, да мобилишу способне раднике за руднике и друге радове. О сваком кретању партизана и сарадњи народа у селима ове издајице су обавештавали окупатора и његове слуге у градовима. Служењи се овим извештајима окупатор и његове слуге вршиле су тешке репресалије, пљачке, палили домове, вршили интернирања и стрељања сарадника и симпатизера НОП-а.

У Вучју, септембра 1941. године, после разоружања жандармеријске и окупаторске посаде, запаљена је текстилна фабрика Теокаревића, која је израђивала штофове за официрске униформе. Том приликом запаљена је била и општинска архива, а председнику општине и службеницима саопштено да више не смеју да служе окупатору.

Но, и поред партизанске опомене Јосиф Костадиновић, председник општине, познат реакционар и сарадник окупатора и Лазе Теокаревића, индустрисајалаца, поново је у селу Радоњици организовао тајни општински апарат, који је десетак дана радио за окупатора. Они су успоставили књиге и деловодни протокол, почели да наплаћују порез, прирез и да сакупљају стоку и жито за окупатора. На тражење среског начелника поднели су неколико извештаја о броју и кретању партизана, као и детаљни извештај колико је људи из сваког села отишло у партизане и ко све сарађује са њима. И поред наређења да нико без одobreња штаба одреда или партизанске страже и НОО-а не сме да иде у Лесковац, Лебане или Власотинце, овај, као и други председници, деловоје, службеници и неки сељаци, је тајно одлазио у окупиране градове да хвата везе са окупатором и његовим сарадницима.

Због тога је штаб Лесковачког партизанског одреда на Кукавици, после прикупљених података донео одлуку, да се све тајно или јавно поново образоване општине униште, а председници и службеници изведу на суд и најстроже казне. Једна партизанска десетина са Кукавице отишла је у село Радоњи-

цу, ухватила на раду председника Јосифа Костадиновића, деловођу Душана Станковића, благајника Љубу Тасића и Бранка Јанчића, учитеља и одборника и, заједно са заплењеном архивом, спровела их исте ноћи у штаб одреда. Друга десетина отишла је у село Славујевце да ухвати председника Милана Костића. Она није могла да изврши задатак, јер је Костић благовремено побегао у Лесковац, а општина није ни била обновљена. Трећа десетина отишла је у село Копашницу и ухватила Вучка Станковића, председника који је обновио општину и ставио се у службу Бугара у Грделици, код којих је свакодневно одлазио. Остале групе отишле су у друге правце да уништавају општине и хватају издајице и сараднике окупатора. Слична акција извршена је и у селима око Јужне Мораве, где је оперисао Бабички одред и у Јабланици и Пустој Речи где је оперисао Јабланичко-пусторечки одред.

Једног октобарског сунчаног дана обављено је на Кити, у партизанском логору, јавно суђење председнику општине Вучје Јосифу Костадиновићу. Душану Станковићу, деловођи, Љуби Тасићу, благајнику, и Бранку Јанчићу, учитељу. Они су у истражном поступку признали своје дело: да су обновили општину, да су наплаћивали порез, скupљали реквизицију и поднели начелнику среза два извештаја о партизанима и њиховим сарадницима из села. Суђење је обављено јавно пред читавим одредом и групом грађана који су дошли из оближњих села. После оптужнице, коју је поднео комесар као испедник и тужилац, саслушани су оптужени који су признали свој издајнички рад, кајали се и молили суд да им опрости. Партизани и сељаци су више пута узимали реч и тражили да оптужени објасне своје издајничке поступке, као и своју сарадњу са окупатором. Многи су нападали оптужене и за предратни реакционарни рад и тражили да се казне најстрожом казном. После завршеног доказног поступка, у подужој речи, комесар одреда, дао је образложение свога оптужног предлога да се оптужени Јосиф Костадиновић, председник, који је већ једном био опоменут, осуди на смрт за обнављање општине и издајнички рад и сарадњу са окупатором. За остале оптужене тужилац је тражио да се казне последњом опоменом и пусте кућама. И оптужени су дали последњу реч у својој одбрани. Суд се повукао и после једног сата већања једногласно донео, у име народа, одлуку да се Јо-

сиф Костадиновић осуди на смрт и конфискацију имовине, а да се остали оптужени казне последњом опоменом и одмах пусте кућама. Над осуђеним Јосифом увече је извршена смртна казна од стране екипе добровољаца.

Ова пресуда као и читава акција на поновном уништењу општина и хватању сарадника окупатора снажно је одјекнула у народу. То је била последња опомена свима онима који су олако схватили НОБ и желели да служе окупатору и домаћим издајицама.

На сличним суђењима у овом периоду осуђени су на смрт и ликвидирани на Кукавици Вучко Станковић, председник из Копашнице и Никола Прља, деловођа из Манојловца, Милош Драговић из Лебана, Милорад Перовић председник општине из Коњувца, Влада Ивановић, председник општине Косанић и још неки шпијуни и отворени сарадници окупатора. Неки председници, кметови и сарадници окупатора побегли су у Лесковац, Лебане и Власотинце и тамо, под заштитом окупатора и полиције, наставили свој издајнички рад.

Суђење четницима Горње Ветернице

Штаб Лесковачког партизанског одреда на Кукавици као и суседни одреди поступајући по датим директивама, јокуши су у циљу стварања јединства и заједничке борбе против окупатора и домаћих издајника, да преговарају и праве споразуме са четницима Косте Пећанца, који се нису слагали а издајником Костом и остајали у сепсима на терену Горње Ветернице и Јабланице. У међувремену, док су се водили преговори са четничким војводама Јованом Кимићем и Илијом Никотићем из Бувца, партизанске патроле иле су ухватиле четничке курире који су носили писма од Косте Пећанца и његових сарадника за четничке војводе у циљу да се са њима повежу и раде против партизана.

Да би то спречио, штаб одреда на Кукавици донео је одлуку, после добијених извештаја, да похвата четнике у Горњој Ветерници и да их изведе пред партизански суд. Ускоро две партизанске чете упале су у раштркано село Оруглицу и после кратке борбе успеле да ухвате око 30 четника. Том приликом био је ухваћен четнички војвода Јордан Кимић, четовођа Станко Павловић и још неки руководиоци четника. Руководиоци са још десетак четника били су оптужени за издајничку сарадњу са о-

купатором и припремање напада на партизански одред.

Јавно суђење је обављено у основној школи у Оруглици у присуству партизана и народа. Судило је тројно веће у измењеном саставу. Председник суда био је командант Блечић, члан суда, истедник и тужилац десетар Крстић и један партизан са овог терена. Оптужени су узели себи за браноца десетара Миливоја Перовића, правника.

Иследник—тужилац и члан суда Крстић усмено је изнео оптужнице против војводе Кимића и десет његових сарадника, наводећи да су ступили у службу окупатора, да су одржавали везе и примали наређења од издајника Косте Пећанца, хватали партизанске курире, одузимали им пошту, да су вршили припреме за напад на партизане и вршили насиља над народом у овом крају. За доказ навода из оптужнице наведен је низ сведока, као и делимична признања оптужених. На крају истедник—тужилац тражио је да се војвода Кимић и четовођа Станко Павловић осуде на смрт а остали казне последњом опоменом.

На саслушању пред судом сви оптужени су порицали наводе из оптужнице и бранили се да су они заиста четници, да седе са оружјем у Оруглици и другим селима, да не врше никаква насиља, да су спремни да се боре против окупатора, али да још није за то време и да нису до сада ступили у службу окупатора, нити да држе везе или примају наређења од издајника Косте Пећанца и његових сарадника из Лесковца или Лебана. Што се тиче хватања партизанских курира и одузимања поште, по њиховом наређењу то није извршено, а и немају никакве везе са куриром четничким кога су партизани приликом пребацивања из Лесковца ухватили. Сви су тражили да их суд ослободи оптужбе и казне. Саслушани су и многобројни сведоци из редова партизана и присутних сељака. Иследник—тужилац је после доказног поступка и даље тражио да се за утврђена дела Кимић и Павловић најстроже казне а остали четници строго опомену. Бранилац је у подужој речи говорио о циљевима НОБ-е и о нужној сарадњи свих родољуба и потреби заједничке борбе против окупатора и домаћих издајника. Из исказа оптужених и сведока није утврђено да су оптужени ступили у службу окупатора, нити да одржавају везе и примају наређења од издајника Косте Пећанца. Истина је да наоружани чет-

ници седе у селима Горње Ветернице и Јабланице, али нису још непријатељи партизана и НОБ и нема доказа да су ступили у сарадњу са окупатором како су то учинили четници Косте Пећанца, који се сада налазе у Лесковцу и Лебану и отворено служе окупатору. Осим хватања партизанских курира, за које нема доказа да су то четници чинили по наредби оптуженог војводе, нема доказа да су до сада четници нападали партизане, нити да ће против њих да се боре. Затим, треба узети као најважнију чињеницу изјаву оптужених четника и војводе Кимића да су они поштени четници, а да неке и он познаје као такве, да су они узели оружје да се боре против окупатора и да желе споразум и заједничку борбу партизана и четника против окупатора и домаћих издајника. Држећи се директиве и упутства вишег руководства Перовић је даље у одбрани оптужених истичао да би строгом пресудом четника била учињена не само неправда, већ и политичка грешка, јер би се том пресудом разбило братство и јединство народа и свих патриота, које је сада најпотребније за успешну борбу против заједничког непријатеља. Даље је предложено да се усвоји одбрана оптужених и да их суд ослободи казне и одговорности. После завршене речи браниоца оптужени су понасоб у својој последњој речи усвојили одбрану Перовића, молили за милост и заклињали се да се никад неће борити против партизана. Суд је најзад закључио претрес и повукао се на већање.

После дужег већања суд је већином гласова донео пресуду, коју је оптуженим и народу усмено саопштио председник суда — командант одреда Вујадин Блечић. Он је у подужој речи објаснио став суда и дао разлоге зашто је суд ослободио све оптужене од казне. Основни разлози су били у томе да је у садашњем моменту био највећи интерес НОБ да се у духу датих директиве ЦК КПЈ и Врховног штаба НОБ створи јединство свих патриота ради заједничке и успешне борбе против окупатора и домаћих издајника. Затим да из доказног материјала не проистиче да су се оптужени као наоружани четници до сада отворено изјаснили против партизана а за сарадњу са окупатором нити су до тада водили неку озбиљну борбу против партизана. Узимајући изјаве као искрену жељу за заједничку борбу против истог непријатеља и за ослобођење земље, суд смат-

ра да ће ослобођавајућа пресуда бити најбољи доказ правилне политике Партије и штаба одреда, који треба да уложе све снаге да би створили јединствени фронт свих патриота на овом терену за заједничку борбу против окупатора и домаћих издајника — четника Косте Пећанца и недићеваца, који су се у градовима отворено ставили у службу окупатора и воде беспоштедну борбу против НОП-а. Оптужени четници са својим старешинама, присутни партизани и сељаци поздравили су овакву пресуду.

У име оптужених четника узео је реч војвода Кимић и захвалио се суду и команданту одреда што су донели овакву пресуду. За доказ да они желе заједничку борбу, предлаже команданту Влечићу да направе братски споразум, да измене оружје и да се у будуће заједнички договарају о борби против окупатора. Онда је пришао команданту Вујадину, пољубио се са њим, изменio пиштољ и шубару и вратио се на своје место поздрављен бурно од свих присутних. После заједничке вечере одржан је велики збор на коме су комесар одреда и војвода Кимић објашњавали потребу заједничке борбе против окупатора и величали НОБ, Совјетски савез и савезнике.

После неколико дана слично суђење је одржано и похватаним четницима у селима Клајићу и Бувцу, које је водио четовођа Илија Бувски, бивши наредник, који су одржавали присне везе са четницима Косте Пећанца и познатим сарадницима окупатора, сенатором Милутином Драговићем и његовим сином Јованом у Лебану. Суђење је било одржано у основној школи у селу Бувцу скоро на исти начин, као и суђење у Оруглици и донета је пресуда да се четовођа Илија и његови четници ослободе казне и пусте кућама, као и да им се врати оружје јер су обећали да ће водити борбу против окупатора и да се неће борити против партизана.

Међутим, после неколико дана четници Илије Бувског изненада су напали с леђа партизанску колону и убили два партизана. У борби, која се после развила, заробили су још два болесна партизана, које су стрељали. Под жестоком борбом, иако изненаден, одред је успео да се извуче из котлине и пребаци преко брда у село Гргоровце и на свој терен Поречја. Од тада па све до коначног ослобођења овог краја, у лето 1944. године, изменују партизана и четника водиле су се жестоке борбе. Неколико дана после

овог суђења четници су кршећи споразум ступили у отворену сарадњу са окупатором и четницима у граду. Они су насиљно и преваром мобилисали сељаке и у првој офанзиви против ослобођене територије са свију страна сручили се на партизанске одреде и села у равници река Ветернице, Јабланице и Пусте реке. У овим селима четници и окупатор заједно са љотићевцима извршили су нечувени терор, пљачку, силовање девојака; палили су села, а нарочито партизанске куће, интернирали све способне сељаке. У многим селима остала су згаришта и није било ниједног сељака кога четници нису тукли. Под паролом за краља и отаџбину, они су убијали и пљачкали.

Суђење партизанима

Још у првим данима, чим су партизани почели да формирају одреде и воде оружану борбу, у својим редовима завели су гвоздену дисциплину. Нико од партизана није смео да краде или насиљно нешто од сељака. После борбе и извршене акције, заплјено оружје, муниција, спрема и све ствари имале су се предати штабу јединице и јавно поделити међу партизанима. За време кретања по селима нико од партизана није смео да бере воће, пијанчи или врши каква насиља. Када се дође у село и уђе у кућу домаћину се могао обратити за храну и остало само руководилац десетине, чете или патроле. Партизани и старешине стриктно су се држали ових наредби. У народу су кружиле приче о поштењу и лепом владању партизана. Све је ово подизало углед партизанима, као новој војсци, која се бори за слободу и правду, супротно четницима и осталим издајницима, који су ступили у службу окупатора да би пљачкали свој народ.

Али и поред такве дисциплине дешавало се по који пут да неко од млађих партизана украде нешто или задржи коју од заплењених ствари.

После напада на каменолом Момин камен једна чета Врањско-црнотравског одреда била је запленила повећу суму новца. Том приликом један млад партизан био је утаяјио 10.000 динара. Образован је четни суд који му је судио јавно пред читавом четом. На питање комесара чете партизан је признао да је заиста из заплењене суме утаяјио 10.000 динара и да је то учинио из разлога што је хтео да купи својој девојци прстен и друге дарове, кајао

се, али је тражио да буде строго кажњен. Иако је био добар борац, суд је због ондашње специјалне ситуације донео пресуду којом је партизана осудио на смрт. Ову пресуду одобрила је и поздравила читава чета. Пре стрељања партизан је скинуо свој капут, дао га другу и рекао: „Другови пуцајте што пре, не губите време око мене пошто вас чека даља борба“.

На бабичком терену два партизана упала су у једну бакалницу и украда неколико килограма шећера и пет кутија цигарета. Одредски суд је извео оба партизана и судио им јавно пред читавим селом и јединицом. Партизани су признали крађу и осуђени су на смрт. Иако су мештани молили да се осуђеним партизанима поклони живот, молба је одбијена и они су стрељани недалеко од села јер су својим поступком упрљали име народног партизана.

И у другим одредима било је сличних случајева да се неко од партизана огреши и украде коју ствар, зашто је био строго кажњаван. Неки су били строго опоменути, премештени у други одред или избачени из одреда.

Суђења на територији Јабланице и Пусте Реке

У лето 1942. године био је ухваћен као шпијун Љуба Ивановић, из Стубле, и њему је суђено пред обновљеним одредом на планини Радану. Ивановић се жестоко бранио и успео да увери суд да није шпијун. Суд га је ослободио и чак му вратио одузету пушку. Међутим, један партизан који је одржавао везу са Лесковцем донео је једно писмо у коме је Љуба Ивановић писао спрском начелнику Переићу да треба да по сваку цену ухвати тог човека, јер је он лични курир Воје Ристића и да ће он после батина проказати Ристића и биће сигурно ухваћен. Суд је поново судио Ивановићу, прочитао му писмо и после тога он је признао да је шпијун и да је стално обавештавао начелника о кретању партизана и њиховим везама. Партизански суд је, уз одобравање свих партизана, донео пресуду којом је шпијуна Ивановића осудио на смрт.

Крајем 1941. године у Пустој Реци појавило се неколико групица пљачкашких банди које су пљачкале имућне сељаке под изговором да то чине по налогу партизана и за њихов рачун.

По причању Воје Ристића, генерал-потпуковника, партизани су убрзо по-

хватали ове банде којима је јавно суђено у Лапотинцу, у школи. Суд је био састављен од командира Пусторечке чете, комесара и једног водника. Оптужени су се бранили и порицали да су извршили крађе. Међутим, многи сељаци на суђењу су сведочили против оптужених и тражили да их суд осуди на смрт. Суд је на kraju осудио на смрт две групе пљачкаша, које су биле из Лапотинца и Стубле. Пљачкаши су били стрељани а пресуде су биле објављене у свим селима. После ових случајева на овом терену више није било пљачки до kraja rata.

Интересантна су била суђења заробљеним четницима којима су судили партизански судови у Лапотинцу, Доњој Води, Магашу итд. Једној заробљеној групи од 30 четника партизански суд је јавно судио у Лапотинцу. Већина је била ослобођена и пуштена кући. Добар део се придржио партизанима. Један мањи део најокорелијих четника био је осуђен на смрт и стрељан. У Коњувцу обављено је суђење тринаесторици заробљених четника, од кога броја већина је била ослобођена и пуштена кућама.

Било је више случајева када је штаб одреда захтевао строге казне за оптужене, али је суд на основу резултата суђења и оцењујући све доказе доносио ослобођавајуће пресуде. Јавна суђења дала су прилику народу и борцима да се увере на лицу места у објективност и правичност суђења. Иако је непријатељ покушавао да користи строге пресуде и да путем пропаганде клевета партизане да су убице тобож невиних људи, ова пропаганда није имала дејства јер је народ знао да партизански суд никог без кривице не осуђује. Код суђења заробљеним четничима и недићевцима вођена је посебна политика, јер се тежило да се убеде да прихвate заједничку борбу против окупатора. С друге стране водило се расчuna о томе да су многи били заведени или насиљно мобилисани, те их је суд ослобађао, а неке и по више пута.

О неким суђењима на територији Врања

У Сурдулици 1942. године, ујесен, Бугари су организовали посебан комитет од мештана ради бугаризирања овог краја. У комитет су ушли разни реакционари из Сурдулице. Председник је био поп Воја Мићић, избеглица из Прешева. Овај комитет је почeo да

пропагира партизанску политику пријајдињавања овог краја Бугарској и да парира партизанској политици заједничке и братске борбе свих народа против окупатора Немаца и Бугара. Ради тога је руководство одреда и партије на заједничком састанку донело одлуку да се чланови комитета ухвате и доведу на суђење или убију на лицу места ако друкчије не може бити.

Партизанске патроле и позадински активисти више пута су постављали заседу и чекали да ухвате или убију кога од чланова поменутог комитета. Али ову акцију није било лако извести, јер су се чланови под заштитом бугарске полиције кретали врло обазриво и то само дању. Ради извршења ове акције одлучено је да се у саму Сурдулицу упути једна тројка од најсмелијих партизана. Коцка је пала на опробане партизане Драгољуба Петковића Столета, Перу из Мачкатице и Ђуру Цекића. Наоружани бомбама и пиштољима они су заноћили близу Сурдулице у селу Калабовцу. У зору успели су да се убаце у Сурдулицу и ту су вребали погодан моменат да изврше акцију. Око девет сати они су изашли из скровишта и упутили се према цркви. Поп Мића је излазио из цркве после мисе. Партизанска тројка приближила се попу и из непосредне близине убила га из пиштоља. На грудима убијеног попа Мића партизани су ос-

тавили цедуљицу са натписом: „Овако ће проћи све издајице народа“. Пошто је извршила акцију партизанска тројка, уз страшну вику, пројурила је пучајући из пиштоља кроз Сурдулицу и упутила се према Власини. Бугарски полицајци су се разбежали и нико није смео да зауставља партизане. Народ је одушевљено поздрављао осветнике над издајицама и пропратио са великим симпатијама ову праведну пресуду.

У селу Масурици код Сурдулице постојао је од почетка устанка илегални народноослободилачки одбор, који је од почетка устанка функционисао. Њихове пресуде извршавала је месна стража. Бугари су више пута упадали у село, стрељали многе напредне мештане, неке интернирали и запалили село. Одборници су запазили да Бугари све знају о њиховом раду и да у селу постоје шпијуни који све одају Бугарима. Они су ускоро открили да их издају два шпијуна. На заједничком састанку одбор је као суд донео пресуду у одсуству окривљених и осудио оба шпијуна на смрт. Дат је налог илегалној стражи да донету пресуду изврши. Међутим, пресуда није могла бити извршена јер су шпијуни сазнали да су осуђени на смрт па су под заштитом бугарске полиције побегли у Бугарску. Но при завршетку рата оба шпијуна била су ухваћена и народни суд их је осудио на смрт, те су стрељани.

Хронологија догађаја из народно-ослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1942. години

3. јануар — Члан Окружног комитета КПЈ за Лесковац Разуменка Петровић Зума послаја је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о војно-политичкој ситуацији на територији округа лесковачког.
3. јануар — Четири десетине прве чете Бабичког партизанског одреда обишли су села: Бабичко, Црковницу, Лакошицу, Разгојну и Смрдан, а затим у Власу, срез Ниш, одржале збор. Том приликом су запалиле архиве у општинама Доњи Барбеш и Гриња, разоружале 10 четника, одржале зборове у овим местима и заплениле: 8 пушака, 1 револвер и 7.814 динара. Акција је трајала 5 дана.
6. јануар - Код Бучумета је вођена борба са непријатељским снагама у јачини од око 500 војника. Наше снаге бројале су 150 бораца, али су напад непријатеља одбиле.
6. јануар — Јабланички партизански одред вођио је борбу код села Прекопчелице, Штулца и Гегље са једанаестим добровољачким одредом. Борба је вођена цео дан. Непријатељ је имао велике губитке — 35 мртвих и 32 рањена.
7. јануар — Први бугарски корпус окупирао је нишки, лесковачки, зајечарски, крушевачки и моравски округ у Србији, сменивши немачке окупационе снаге које су упућене на источни фронт (342. немачка дивизија).
10. јануар — Послат је извештај Окружног комитета КПЈ за Ниш, односно Покрајинског поверенства КПЈ Србије за Ниш — Покрајинском комитету КПЈ за Србију, о бројном стању партизанских одреда на територији нишког и лесковачког округа.
12. јануар — Помоћне десетине села Душанова, Прибоја, Подримца, Живкова, Винарца и Печењевца, са деловима Јабланичког партизанског одреда, око 1,30 час, извршиле су напад на жандармеријску станицу у Печењевцу и разоружале 7 жандарма. Истовремено спалиле су општинску архиву и из касе узели 2.500 динара и обвезнице ратне штете у вредности од 52.000 динара. Жртва није било а акција је сасвим успела, захваљујући Тихомиру Ракићу Вељку који је као познавалац терена, учествовао у припремању акције.
13. јануар — Јединице Бабичког партизанског одреда давале су приредбе по селима на слободној територији. Приредбе су биле масовно посећивање од грађана, а нарочито од омладине. У Јашуњи је организован и дочек Нове године.
15. јануар — Помоћна десетина из Градашнице водила је борбу са 12 четника, који су из Власотинца дошли да их похапсе. Четници су се разбежали када су другови на њихову пущњаву одговорили ватром.
16. јануар — Извршен је концентричан напад недићеваца, лјотићеваца и четника на слободну територију Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда. Том приликом непријатељ је успео да заузме Вучје и успостави свој гарнизон у чијем су саставу били и Немци.
16. јануар — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послao је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о бројном стању партијске и војне организације и акцијама Јабланичког, Лесковачког и Бабичког партизанског одреда.
17. јануар — С обзиром на то да су се компромитовали код непријатеља због учешћа у акцијама, скојевци и симпатизери НОП из Печењевца отишли су у Бабички партизански одред, и то: Тихомир Ракић Вељко, Тихомир Д. Николић, Тихомир Станковић Биз, Бранко Цветковић Чича, Драги Коцић, Борко Коцић, Живадин Павловић, Влајко Лазаревић, Воја Митровић, Вукашин Радичевић и Добривоје Динић.
19. јануар — Формирана је партијска организација КПЈ при оранско-слишанској партизанској чети. Чланови те организације били су: Стојан Љубић, Слободан Божовић, Станимир Николић и Миле Милутиновић.

новић, а секретар је био Влада Поповић Чеда Гиланац.

20. јануар — Прва борба са бугарским фашистичком војском вођена је у Белановцу. Непријатељ је имао око 600 наоружаних људи. Ипак, непријатељ је предвече потиснут и приморан да се врати у Лесковац.

20. јануар — Прва борба са бугарском фашичком окупатором вођена су и на сектору Лебана где је учествовало око 450 бугарских војника, према 160 наших бораца.

Ово је било прво испитивање од стране непријатеља каквим снагама располажу јединице НОП-а.

21. јануар — Код Бучумета вођена је борба са јаким непријатељским снагама које су бројале око 1.000 људи.

23. јануар — Послат извештај Окружног комитета КПЈ за Лесковац Покрајинском комитету КПЈ за Србију о стању Лесковачког и Бабичког партизанског одреда.

26. јануар — Одржан збор и организован народноослободилачки одбор у Бошњацу. Тада је одржана и приредба за народ од стране припадника Бабичког партизанског одреда.

30. јануар — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послao је Покрајинском комитету КПЈ за Србију извештај: 1. о партијском раду и стању Лесковачког, Јабланичког и Бабичког партизанског одреда, 2. о акцијама Лесковачког, Јабланичког и Бабичког партизанског одреда.

Јануар — Одржан је велики збор у Бучумету. На њему су говорили: Миле Ристић, Воја Ристић и Владимир Букилић Поп Мића.

Јануар — Формирана је партијска организација КПЈ у Слишану за: Вујаново, Боринце, Слишане и Бачевину.

Јануар — Трећа чета Бабичког партизанског одреда извршила је напад на Доњи Душник. Жандарми су се повукли а финанси су разоружани. Заплењено је доста новца и преузет магацин соли и дувана. Запаљена је општинска архива.

Јануар — Трећа чета Бабичког партизанског одреда ушла је у Своје, разоружала 50 финанс, запалио сав материјал — оружје, храну и одећу — и спалила општинску архиву.

Јануар — Успео је да побегне из бугарског затвора Бошко Крстић. Он долази на Кукаџију у Лесковачки (Кукаџички) партизански одред и постаје заменик команданта Јабланичког партизанског одреда.

1. фебруар — Одржани су политички зборови у Чифлуку Разгојнском и Брејановцу, у непосредној близини непријатеља, на свега око 200 метара од железничке станице, где је била стационирана бугарска окупациона војска.

Зборове су организовали припадници Бабичког партизанског одреда и на њема су говорили Тихомир Ракић Вељко

и Вукашин Радичевић, о политичкој ситуацији и циљевима народноослободилачког покрета.

1. и 2. фебруар — По одлуци штаба Јабланичког партизанског одреда упућена је Горњојабланичка партизанска чета са командиром Милом Ђаловићем и комесаром Богом Павловићем на челу, да ликвидира непријатељско упориште у Медвеђи. Тридесеторици бораца чете придржила су се у Гајтану и 42 бораца Гајтанске партизанске чете са својим командиром Максимом Ђуровићем.

Концентричним нападом чета је успела за пола сата да ликвидира недићевску стражу и четнике, без иједног губитка. Заробљено је 17 четника, убијен само водник а сви остали жандарми и четници су пуштени.

Када се борба завршила чета је напустила Медвеђу, али се одмах вратила једна десетина. То су дознали четници из Реткоцера и напали су ову десетину. Десетина је примила борбу и приликом извлачења, с обзиром на то да је непријатељ био надмоћнији и да се борба водила прса у прса, ова десетина је имала велике губитке. У тој натчовечанској борби противу контрапреволуционара, изгрођа и слугу окупатора погинули су Марковић Чеда, Перешић Коста, Комићевић Милош, Радосављевић Буцко и Младеновић Милорад, а остали су се извукли.

2. фебруар — Благоје Ристић Раде Металац, члан ОК КПЈ за Лесковац и секретар ОК СКОЈ-а, послao је извештај Поверенству ПК КПЈ за Србију у Нишу о борбама Бабичког и Јабланичког партизанског одреда.

2—5. фебруар — Водила се велика борба код Биљанице, са бугарским фашистима, недићевцима и љотићевцима. У тежњи да овлада слободном територијом преко Мораве, коју је држао Бабички партизански одред, непријатељ је напао са јаким снагама, али у том подухвату није успео да пређе Мораву, већ се вратио уз осетне губитке.

С обзиром на то да је непријатељ решио да пређе на десну страну Јужне Мораве и да му је пристизала стаљна помоћ из Лесковаца а однос снага био 950:250. борци Бабичког партизанског одреда су дигли мост на Мораву у ваздух, а пре тога погинуло је на самом мосту Тома Костић, заменик команданта Бабичког партизанског одреда. Мост су минирали Пере и Младен, рудари Хусен, рудника.

Јаке непријатељске снаге, стално појачавање свежим снагама из Лесковаца, вршиле су јак притисак на делове Бабичког партизанског одреда, ради чега је наређено поступање повлачење. Међутим, прва десетина 1. чете, тзв. Печењевачка десетина и једна десетина из одреда, нису чуле знак за повлачење, већ су наставиле борбу и бориле се све до нестанка муниције. Бугарски фашисти су их блокирали а затим заробили. Један део Печењевачке десетине успео је да се извуче, а оне које су Бугари заробили сутрадан су стрељали, због губитака које су претрпели.

Бабички партизански одред, који је био страх и трепет за непријатеља, претпео је први осетан параз, јер је у овој борби погинуло и стрељано од стране непријатеља 19 партизана и то:

1. Костић Тома Срећко, члан ОК КПЈ за Лесковац и заменик команданта Бабичког партизанског одреда.
2. Ракић Тихомир Вељко, политички делегат печеневачке десетине
3. Митровић Воја, командир печеневачке десетине
4. Стојановић Бошко, из Злокућана
5. Крстић Најдан, из Кумрова
6. Митић Трајко, из Орашица
7. Пешић Владимира, из Орашица
8. Стаменковић Илија, из Јарсенова
9. Стојановић Сава, из Пискупова
10. Нисић Мирко, из Јашуње
11. Нисић Благоје, из Градашице
12. Агушевић Милан, из Градашице
13. Михајловић Радосав, из Јашуње
14. Јанковић Светислав, из Јашуње
15. Стојановић Борко, из Д. Слатине
16. Пешић Владимир, из Дрљевца
17. Николић Тихомир, из Печеневца
18. Станковић Тихомир, из Печеневца
19. Павловић Јивадин, из Печеневца

Са заробљеним партизанима бугарски фашисти и домаћи издајници поступили су на зверски начин, кундацима су им наносиле телесне псуреде и најзад стрељале. Нарочито је било унажено тело Тихомира Ракића Вељка, ученика гимназије из Печеневца, који је достојанствено поднео малтретирање.

3. фебруар — Василије Смајевић, заменик комесара Јабланичког партизанског одреда, послао је извештај Покрајинском појединству КПЈ за Србију у Нишу о акцијама Јабланичког партизанског одреда.

6. фебруар — Поново је ослобођено Лебане. Јабланички партизански одред водио је жестоке борбе са бугарским снагама на правцу према Лесковцу. Једновремено са бугарским нападима на овом одсеку нападале су на слободну територију и јаке четничко-недићевске снаге са правца Лебана. Али, део снага Јабланичког партизанског одреда са помоћним десетинама успео је да их у снажном противнападу одбаци и разбије и да истог дана ослободи среско место у центру Јабланице и Пусте Реке — Лебане. (Лебане је после првог ослобођења изгубљено 17. децембра 1941. године).

У овој борби непријатељу су нанети велики губици. Заплењено је, поред већег броја пушака, и 17 буради петролеја који је подељен становништву околних села. У исто време, обухватним нападом двеју чета Јабланичког партизанског одреда, у простору Црног Врха разбијене су снаге које су нападале од Медвеђе.

8. фебруар — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о акцијама Бабичког партизанског одреда.

6. и 7. фебруар — Газдарска партизанска чета и један део Јабланичког партизанског одреда,

реда, уз помоћ помоћних партизанских десетина из Бучумета, водише су цео дан и ноћ борбу против 2.000 четника и недићеваца. Партизана је било око 150. Успех партизана у овој борби био је велики, јер се надалеко причало о њиховом успеху, а четничком поразу. Непријатељ је том приликом оставио више мртвих и рањених на положају.

7. и 11. фебруар — Светозар Милетић, из Газдара, стари солунац, водио је борбу са четницима и недићевцима и том приликом највећи тежак пораз непријатељу. Био је командир чете састављене од помоћних десетина у Газдару која је припадала Јабланичком партизанском одреду.

Милетић је, 26. јула 1943. године, ухваћен и заклан од припадника четничке организације Д. Михајловића.

12. фебруар — У масовном бекству из нишког логора, иако рањен, успео је да побегне Боривоје Коцић, члан СКОЈ-а из Лесковаца, који се, изнемогао од глади и ранјавања, прикривао неколико дана у Миљковцу где су га ухватили љотићевци и 25. децембра 1942. год. стрељали на Бубњу код Ниша.

Истога дана побегао је и Војислав Јањић, из Доње Јајине, који се одмах прикључио јединицама НОП-а.

14. фебруар — У јеку свакодневних хапшења, једна група љотићеваца пред кућом Данила Наранџића опколила је Благоја Ристића Рада Металца, члана ОК КПЈ и секретара ОК СКОЈ-а, и спровела га у затвор, који се налазио у школи „Јован Поповић“. Тамо су га тукли и мучили, али он није ништа рекао. Најзад су га одвели у кућу Љубе Ђорђевића и отпочели са изнуђивањем признања. И овога пута Раде није хтео ништа да говори. Правио је план за напад. У једној кутији поред кревета олазио је нож. Брзо је доneo одлуку. Приближио се кутији и пружио руку да дохвати нож, али изнурен мучењем није успео. Један љотићевац га је упитао иронично: „Да се не спремаш за народнослободилачку борбу“ Напрегнувши све снаге, Раде је дохватио нож са пода и скочио на љотићевца. Овај је испалио два метка и тешко рано народног борца у стомак, али је Раде последњим напором успео да удари љотићевца ногом у стомак. На улици се свет окупио интересујући се шта се догодило. Јотићевци су хтели да прикрију убиство. Па ипак, истина се није могла скрити и народ је ускоро сазнао за мучко убиство секретара Окружног комитета СКОЈ-а и његову јуначку смрт.

15. фебруар — Бабички партизански одред, који се није могао одржати на терену Бабичке горе, повукао се у правцу Јарсенова где се после два дана одред, због великог притиска непријатеља, реорганизује и шаље другу чету са Милошем Диманићем, командантом, и Синишом Јањићем, комесаром, на терен Црне Траве, са задатком да дејствује самостално.

17. фебруар — За пораз који су Бугари претрпeli код Бојника од снага Јабланичког партизанског одреда, бугарски фашисти,

ће могавши да се освете борцима, извршили су масовно стрељање у Бојнику. Стрељано је око 500 невиних жена, деце и стараца, а мањи број људи је интерниран.

18. **фебруар** — Бугарски фашисти стрељали су у Петровцу Стојана Вуксановића, којо симпатизера и помагача НОП-а, који није хтео да изда припаднике одреда НОП-а.

18. **фебруар** — Штаб Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда донео је одлуку да концентрише све своје снаге и изврши напад на Кимићеве четнике у Оругулици. Овај напад није успео. У овој борби Лесковачки партизански одред имао је великих губитака и то: 6 мртвих, 2 рањена и 4 заробљена.

18. **фебруар** — Бугарски фашисти стрељали су у селу Белановцу 45 лица — припадника народноослободилачког покрета.

18. **фебруар** — Бугарски фашисти стрељали су у селу Косанчићу око 100 људи — припадника и симпатизера НОП-а.

Приликом овог стрељања од стране Бугара изгубило је живот 6 другова из села Стубле, и то:

Илић Светолик, Војиновић Радован, Томић Стојан, Ристић Џоца, Ристић Вожислав и Степановић Сима.

Истога дана је ухваћен Новко Љубеновић, активни сарадник НОП-а, који је имао код себе вести Радио-Москве. После кратког саслушања, с обзиром на то да није хтео да изда никога, убили су га недалеко од села.

18. **фебруар** — Јабланички и Пасјачки партизански одред ослободили су Куршумлију. најаче четничко упориште у Косаоници. После 4 дана под притиском непријатељских снага јединице НОП-а су се повукле.

19. **фебруар** — Бугарска казнена експедиција спалила је куће партизана из Печењевца и том приликом ухватила партизана Борка Цветковића и због његовог јуначког држања стрељала на мосту у Печењевцу и бацала у реку Јабланицу.

20. **фебруар** — Друга чета Бабичког партизанског одреда стигла је у село Градиште, 8. km од Власотинца. Ова чета је на терену почела да изводи ситне акције противу непријатеља, који је у то време био врло активан.

25. **фебруар** — Друга чета Бабичког партизанског одреда ухватила је у рејону села Козаре, на путу Грделица—Власотинце, недићевског команданта који је командовао 17. јуришним одредом у Шумадији, са његовим братом капларом и после са слушања, стрељала их.

25. **фебруар** — По наређењу штаба друге чете Бабичког партизанског одреда, један вод под руководством Стратија Аризановића добио је задатак да уз помоћ илегалне партизанске десетине из Брада, махала Главшине, похвата шпијуне и издајнике на овоме терену. Они су тамо ухватили мајора Јована Стојановића, из Београда, који је радио на организовању издајнич-

чког четничког покрета у црнотравском крају. Са њим су похватали и сви његови сарадници и то: Михајло Стојчић, Мика Миладиновић, Никола Шпаховски и др. Осуђено је на смрт 9 шпијуна.

Којо место извршења казне одређена је шума, 5 km далеко од логора Градиште. Међутим двојица од њих — Миладиновић Мика — молер и поп из Доброг Поља остали су живи. Први није био ни рањен а други само рањен. Мика молер је сутрадан стишао у бугарску караулу, ступио код Бугара у службу, добио од Бугара одело и са њима одлази у Црну Траву. Окупатор почиње терор над породицама партизана. Бугари су дознали ко је био у партизанима, јер им је Мика молер то открио.

25—28. **фебруар** — Отпочела је велика непријатељска офанзива противу слободне територије коју су држали Нишавски и Бабички партизански одред. У офанзиву су кренули делови 21. бугарске дивизије из Ниша и 17. бугарске дивизије из Лесковаца, као и 52. бугарски пук 14. дивизије из Пирота. У акцији је био ангажован и Власотиначки четнички одред. У току ове офанзиве делови Бабичког партизанског одреда пребацвали су се на територију Црне Траве. Ворбе су трајале 4 дана.

У току ових борби непријатељ је над невиним становништвом чинио разна зверства, силовања и пљачке. Сем тога у селима Пискупову и Јарсенову спалио је по десетак кућа, уништио веће количине сена и друге сточне хране и школску зграду у Јарсенову.

26. **фебруар** — При нападу на Јотићевце, који су се склонили у згради школе у Равној Дубрави у Заплању, погинуо је Живковић Јован Шућурац (партизанско име Вожин), студент из Лесковаца и политички комесер 3. чете Бабичког партизанског одреда.

Фебруар — Формирана је партијска организација КПЈ за Косанчић — Стублу. Секретар организације био је Милан Ивановић, из Стубле.

26—27. **фебруар** — Делови Јабланичког партизанског одреда порушили су мост на Пустој реци, на путу Брестовац—Косанчић, као и бетонски мост код села Шарплинца.

Фебруар — Секретар партијске организације Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда Лепа Стаменковић Ленка, почетком месеца послала је извештај Окружном комитету КПЈ за Лесковац о партијско-политичком раду и акцијама одреда.

Фебруар — Формиран је у селу Стубли актив СКОЈ-а од чланова: Милана Јаковића, Александра Јубеновића, Душана Ристића, Светозара Радуловића, Владимира Јовановића, Владимира Цветковића и Светолика Илића.

Фебруар — Формирана је омладинска десетица у Каштавару са секретаром Тихомиром Стојановићем, чланом СКОЈ-а. Десе-

тина је одржавала везу са Јабланичким партизанским одредом и обавештавала га о покретима непријатељских снага, њеног бројности и сл.

Фебруар—март — Друга чета Бабичког партизанског одреда приликом боравка у Козару умножавала је лепке и радио вести и растурала по читавом крају. Технички руководилац био је Драгољуб Петровић Столе а сарадници Добривоје Дикић, Драгомир Николић и други.

2/3. март — Једна десетина 2. чете Бабичког партизанског одреда упала је у Грделицу и уз илегалне десетине разоружала читаво обезбеђење фабрике. Том приликом заплењено је 10 пушака, 180 метака, једна писаћа машина и шапилограф.

3. март — У Градиште у другу чету Бабичког партизанског одреда дошла је једна група од 10 партизана из Црне Траве, која је већ дејствовала, али није могла даље да остане на терену, услед тога што се компромитовала код непријатеља. У овој групи били су: Мирко Сотировић, Радисав Митровић, Ненад Спасић, Гргур Поповић, Марга Поповић, Александар Стојановић, Љуба Станковић, Душан Милчић и још 2 друга који нису били из Црне Траве.

5. март — Група сарадника НОП из Живкова ухапшена је од стране окупаторских служби. Међу ухапшеним су били: Живко Џекић, Борко Џекић, Стојан Ђокић, Благоје Трајковић, Милоје Стојановић, Добривоје Аранђеловић, Душан Аранђеловић, Петар Младеновић и Сретен Марковић. Ова група задржана је у затвору 5 месеци а затим пуштена с обзиром на то да су другови били јединствени при саслушавању.

5. март — Заробљена је група партизана из Бабичког партизанског одреда од стране Бугара и то: Софроније Миленковић, Влајко Ђорђевић, Радисав Стојановић, Светислав Миленковић, Борко Османовић и Благоје Стаменковић. Од ове групе стрељани су Софроније Миленковић и Влајко Ђорђевић а остали су интернирани за Норвешку.

7. март — Погинуо је на Газдарском вису, у борби противу четника Зејнел Ајдини, првоборац и народни херој из Тулара.

9. март — Отпочела је офанзива непријатеља против Топличког, Расинског, Јабланичког и Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда. У офанзиви су учествовале бугарске, недићевске и четничке јединице.

План непријатеља је био да концентричним дејством јаких снага из региона Ниша, Рибарске Бање, Блаца, Куршумлије, Медвеђе, Лебана и Лесковца изврши окружење партизанских снага и да их уништи постепеним стезањем обручом. План није остварен. Јабланички и Лесковачки партизански одред, држећи се упорно слободне територије, претрпели су осетне губитке, нарочито при враћању на своје терене.

Непријатељ добија појачање, тако да су непријатељске снаге, процењене на 30.000 војника, потпомогнуте тенковима, артиљеријом и авијацијом од стране Немаца, извршиле напад на партизанске единице.

11. март — Лесковачки (Кукавички) партизански одред са Кукавице, уз помоћ Газдарске партизанске чете, водио је цео дан борбу противу четника Јордана Кимића и недићеваца. У тој борби погинуло је 12 четника, а на страни партизана била су 2 рањена и један мртав.

13. март — Упавши у четничку заседу погинуо је Обрад Лучић Милутин, командант Бабичког партизанског одреда, на Сувој планини код места Ракош. У овој борби, с обзиром на то да су партизани били изненађени, преморени и гладни — четници су успели да убију 10 и заробе 20 партизана. То је био други велики губитак Бабичког партизанског одреда.

13. март — Четници су опколили чету уморних партизана Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда на Соковини, која је после окупирање слободне територије Јабланице пошла према Тулару и ту разбили чету и један велики део заробили, који је касније интерниран у Норвешку.

13. март — Погинуо је Јосиф Стаменковић, из Лесковца, на Соковини код Тулара, као командир чете Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда.

17. март — У борби са четницима и недићевцима, код села Магаша рањен је Михајло Максимовић Спирка, обућарски радник из Лесковца, затим заробљен и стрељан са још шест омладинаца и једном другарицом.

23. март — Бугарска фашистичка војска открива групу активиста у Броду, мајала Рашини, од 7 дружова, међу којима браћу Миленковиће и Новковић и после зверског мучења од три дана, убија их и неке спаљује.

Први пут је у овом крају убијена већа група људи и први пут се извио пламен над згариштима десетак зграда од једном што је представљало последњи бојни зов родољубима овога краја.

25. март — Разбијена је друга чета Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда од стране четника у шуми код села Поповца, у близини Лебана. Од 80 бораца извукло се свега 30.

26. март — Погинули су херојском смрћу: Коста Стаменковић, Лепосава Стаменковић, Ленче, Мара Ђорђевић Ђуђулика и Оливера Ђорђевић Врањанка. Када су били опкољени у једној шуми код Шилова и када су четници довикнули: „Предајте се!“ Коста је одговорио: „Ово је Коста Стаменковић, он се не предаје издајничима“, затим је одшрафио последњу бомбу, куцнуо је о кундак свога пиштолја и бомба је загрмела. Тако је погинуо народни херој Коста Стаменковић, члан Централног комитета КПЈ, да не би жив пао непријатељу у руке.

27. март — Издат проглас Окружног комитета КПЈ поводом зверства окупатора и његових слуга над незаштићеним и невиним становништвом.

27. март — Актив комуниста у фабрици Мике Станковића Куце, убацио је у станове немачких официра и службеника, који су становали у кругу фабрике, летке и тиме изазвао страх и панику међу њима.

Март — Погинуо је Мирослав Стојановић Леско, шпански борац, из Лесковаца, као припадник Лесковачког партизанског одреда, на терену Оруглице.

Март — Ради одмазде за ширење НОП-а бугарска полиција спаљује кућу Милентија Поповића у Црној Трави, знајући да је Поповић био организатор напредног покрета на овом терену пре рата. Ово је било прво паљење кућа од стране бугарске полиције у Црној Трави.

Март — У борби код Магаша тешко је рањен Милутин Стојановић, борац Јабланичког одреда. Када су другови пришли да га понесу рекао је: „Са мном је готово, идите, не гините због мене!“. Није дао да га носе. Био је брисан простор и заиста су сви могли да изгину због њега.

Март — Група из Лесковачког партизанског одреда са Кукачице, уз помоћ Газдарске партизанске чете, разоружала је 40 четника из Пустог Шилова. Акција је у потпуности, без губитака на страни партизана, успела.

Март — Од стране четника опкољена је и запаљена кућа Бошка Крстића, у селу Доњем Коњувцу, кога су знали као организатора устанка. Четници су конфисковали имовину, стоку и намирнице. Истога дана запаљена је и штала Николе Дињића.

Четници су овим хтели да заплаше народ, а уједно извршили су одмазду за изгинуле четнике у борби са партизанима.

Март — Чланови партијске ћелије КПЈ из Црне Траве кренули су за Рупље и у близини махала Стајовац падају у руке једном бугарском кмету и то: Велимир Миленковић, Раде Илић, Раде Стојановић и Драгољуб Симоновић.

1. април — Од 1. априла 1942. год. до децембра 1943. год. у Зеленичју, био је стални партизански логор у коме се налазило просечно око 60 бораца.

13. април — На Каменој Чуки, код села Граја, била је уништена од четника Видојевачка чета партизана. Од 42 бораца спасло се свега њих 5, пробијајући се кроз обруч непријатеља.

15. април — Пошавши на пут да изврши задатак који му је поставио Покрајински комитет КПЈ за Србију, прелазећи из Топлице за Јабланицу, опкољен је са још два друга Станимир Вељковић Зеле, студент, родом из Сувог Поља (Пуста Река), од једне бугарске чете. После борбе која је трајала цео дан у коју су Бугари увели чак и артиљерију, у покушају да

се пробије, Зеле је покошен рафалом. За заслуге у организовању устанка и неустрашиво држање у борбама проглашен је за народног хероја.

Заједно са Зелом погинуо је и један члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

20. април — Група партизана са рејона Валмиште — Чемерник успоставила је везу са групом у Остружници, ради координације у раду. Група на Чемернику је извршила територијалну поделу и задужила по једно лице за политички рад и то: рејон Црна Трава дат је Александру Стојановићу, рејон општине Мачкатица, заједно са рудником, дат је Радовану Џекићу, а општина Рупље Слободану Ристићу.

25. април — Одржане су три сеоске конференције на власинском терену и то у мајхалама: Ситни Гацини, Метлиће и Полом, са циљем да се на тим конференцијама упозна народ са народноослободилачком борбом. Посета на овим конференцијама је била масовна и истовремено су формирани народноослободилачки одбори, са задатком да обавештавају и помажу партизане и шаљу борце у одред.

Април — Половином априла бугарске власти позивају регруте Црнотравце на одслужење војног рока у бугарској војсци. На путу за Предејане позвани регрутинг место да оду у бугарску војску одвајају се и одлaze у Млачиште, у 2. чету Бабичког партизанског одреда. Тиме је чета омасовљена.

1. мај — Реорганизован је Лесковачки (Кукавички) партизански одред. Поред неких измена у руководству одред је задржао као будући назив: „Лесковачки партизански одред“ (без додатка: „Кукавички“)

1. мај — Одржана је прослава 1. маја на Кукачици.

Лесковачки партизански одред, реорганизован, у свом логору Големе ширине извршио је велику и свечану припрему за прославу празника а уједно и у част реорганизације. Најпре је извршена војничка смотра људства, а затим у ставу „мирно“ отпевана Интернационала.

Овом приликом комесар одреда Максим Ковачевић одржао је говор војсци и присутним сељацима, у коме је поред осатлог изнео кратак преглед војно-политичке ситуације у свету и нашој земљи. Говор је оставио врло снажан утисак на присутне.

Мај — Бабички партизански одред формира народноослободилачке одборе по мајхалама на територији Црне Траве. Одбори су били илегални и имали задатак да политички делују у масама, прикупљају храну за одред и врше обавештајну службу.

5. мај — Формирана је партијска организација у Винарцу. Чланови партијске ћелије били су: Благоје Јовановић, Влајко Илић Цепени, Драгољуб Илић, сви из Винарца, Милан Маринковић, Милутин Смиљковић, Младен Ђокић и Милорад Михајловић, сви из Прибоја.

Секретар организације био је Благоје Јовановић. Ова организација држала је терен Винарца, Прибоја, Залужње, Прибоја, Живкова, Печењевца, Липовице и Брестовца.

Мај — По изласку из затвора Разуменка Петровић, члан ОК КПЈ, успоставила је први контакт са неколико чланова Партије у Лесковцу, који су после провале у партијској организацији остали у граду. Средином маја Зума је одржала састанак са овим друговима код парка „Девет Југо-вића“ и на том састанку основала једну партијску организацију (ћелију КПЈ), која је почела да оживљава партијски рад. Она је радила у име ОК-а. Секретар ове ћелије био је Воја Николајевић, који је у овом изузетно тешком времену показао веома велику вољу, активност и загање.

Мај — Са терена на Радан враћају се чланови ОК КПЈ и чланови штаба одреда и преузимају мере у циљу јачања одреда и даљег развоја народноослободилачке борбе у овоме крају.

Мај — По повратку из затвора Разуменка Петровић, поред оживљавања рада код чланова КПЈ и формирања партијске организације, ради и на окупљању чланова СКОЈ-а и организовању рада партијске технике у Лесковцу.

15. Јун — Покрајински комитет КПЈ за Србију послao је писмо Окружном комитету КПЈ за Лесковац са налогом да реорганизује Јабланички партизански одред. У истом писму дао је упутство какву тактику треба да примењују партизанске јединице према четницима.

15. Јун — Чланови партијског и војног руководства са терена Јабланице и Пусте Реке држе партијско саветовање на коме се врши детаљна анализа политичке и војне ситуације и на томе састанку доносе одговарајуће закључке.

Један од закључака је био да Васа Смајевић пође на терен Кукавице и Црне Траве; Милица Радовановић да оде на терен Пусте Реке, који је имао за задатак да успостави везу са Лесковцем и Покрајинским комитетом КПЈ за Србију.

На овом састанку реорганизован је штаб Јабланичког партизанског одреда и за каманданта изабран Милош Манојловић, а за комесара Бошко Крстић.

Јун — Формирана је међусеоска партијска организација у Коњувцу, која је држала терен: Горње и Доње Коњувце, Славник, Магаш, Добру Воду, Речицу, Ивање и друга села.

Јун — Чланови актива села Доњег Коњувца Милоје Грујић, Градимир Пејић и Војислав Грујић, одузели су вуну коју је непријатељ реквирирао у селу Црквици и разделили активисткињама (АФЖ) од које су оне спремиле за партизане пулovere, чарапе и др.

Јун — После пролећње непријатељске офанзиве формирана је крајем јуна прва ме-

ђусеоска партијска организација на терену Лапотинца, Петровца и Белановца.

Секретар ове партијске организације био је Трајко Живковић Шврћа, а чланови: Стојан Миленковић, из Белановца, Миленко Петровић, из Петровца, Милан Момчиловић и Игњат Мильковић, из Лапотинца, а касније су дошли Михајло Ћакић и Велимир Тасић.

Јун — Друга чета Бабичког партизанског одреда напада на жандармеријску станицу у Конопници где је један вод жандарма ликвидиран. Жандарми су били смештени у школи и било их је 35—40.

Јун — Група илегалаца из Власотинца (Драгољуб Јовић и др.) врши атентат на четничког војводу Корвинског испред самог Власотинца. Атентат није успео, али су после тога настале репресалије, те је велики број симпатизера и сарадника из Власотинца морао да бежи, а један део је ухапшен.

26. Јун — Спаљена је општинска архива у Дубову и из општинске касеузето 1.000 динара.

28/29. Јун — Једна десетина Лесковачког партизанског одреда одржала је збор у Вел. Копашићи и спречила испоруку за рачун окупатора масти и вуне. У том тренутку нашли су четници из Слатине те су их партизани разоружали.

3. Јул — Живорад Петровић, студент из Лесковца, и Вукосава Савић, ученица из Београда, побегли су из лесковачке болнице где су били под стражом на лечењу.

3. Јул — Штаб Лесковачког партизанског одреда послao је извештај Покрајинском поверенству КПЈ за Ниш о бројном станову и наоружању одреда и војној ситуацији на терену.

23. Јул — Једна партизанска тројка Лесковачког партизанског одреда ликвидирана је злогослог четовођу Зарија Вучковића и његовог оца Михајла, родом из Славујевца.

25. Јул — По налогу ОК КПЈ за Лесковац, крајем јула, на терен Црне Траве стигао је Васа Смајевић. Он је тада од свих група партизана које су на црнотравском терену оперисале и према Власотинцу и на југу према Врању, формирао црнотравски одред, који је бројао 80 бораца. Од тада је Црна Трава партизанско упориште.

27. Јул — Стрељан је у Нишу првоборац Лесковачког партизанског одреда Бора Димитријевић Пикsla, студент агрономије, родом из Лесковца.

Истога дана су погинули од Бугара у Вујанову Максимовић Душан, из Нове Тополе и Лека Вуксановић зв. Тадија, из Петровца.

1. Август — Борци Лесковачког партизанског одреда разоружали су 5 недићеваца у селу Бунуши.

2. Август — У Валмишту, код Млачишта, организован је велики митинг „Илинденско

весеље" у знак парирања весељу на Власини и Добропољским ливадама, које су контролисане од бугарских власти. У Валмишту, поред црнотравског одреда, био је присутан велики број људи, омладине и деце. После митинга дат је позоришни комад и више рецитација и песама. Затим је било опште весеље и игранка. Грађани су овде први пут видели организовану већу партизанску јединицу и њено наоружање.

Овај митинг је значајан по томе што је одржан близу рудника Мачкатица, где је стационирана бугарска војска која је обезбеђивала рудник.

Мај - август - У току маја, јуна, јула и августа — у периоду када је окупатор уз помоћ домаћих издајника привремено поново окупирао подручје Пусте Реке — партијски активисти пусторечких села наставили су у позадини да врше разне диверзантске акције, као што су: ликвидирање шпијуна и сарадника окупатора, паљење општина и одузимање реквирираних намирница за окупатора. У том периоду запаљена је општина у Бојнику, Лапотинцу, Доњем Бријању и Косанчићу. Одузето је 250 кгр. вуне у Доњем Бријању и запљењена 2 камиона жита, које су Немци реквирирали. Убијени су сарадници окупатора у Косанчићу, Турековцу, Доњем Коњувцу и Бојнику.

4. август — Једна група од 7 Црнотраваца одлази на терен Кукавице где се припадаја Лесковачком партизанском одреду. Група остаје у саставу одреда све до децембра, а после тога се поново враћа на терен Црне Траве. Чланови ове групе били су: Мирко Сотировић, Стратије Аризановић, Влада Стојановић, Ђишка Ракић, Душан Милчин, Божило Петровић и Џале из Репшића. Ова група је у одреду стекла велико искуство у вршењу диверзија и политичком раду на терену.

10. август — Покрајински комитет КПЈ за Србију послao је писмо Окружном комитету КПЈ за Лесковац о примени партизанске тактике у борби против окупатора.

10. август — Отпочела је такозвана Аћимовићева офанзива која је трајала све до новембра исте године и свршила се неуспехом по непријатеља, док је повољно утицала на развој НОП-а, јер су се нагло ојачали Јабланички и Пасјачки партизански одред који су водили борбу са непријатељским снагама.

10. август — У Аћимовићевој офанзиви, која је ишла од Космаја ка Јастрепцу, непријатељ је имао око 20.000 наоружаних војника, а наше снаге на Јастрепцу тада су бројале око 190 бораца. После 24 дана и ова се непријатељска офанзива свршила без резултата.

19/20. август — Делови Лесковачког партизанског одреда спалили су општинске архиве у Великом Трњану и Стројковцу, чиме је онемогућен даљи рад окупаторских органа преко ових општина.

Август — Одржан је састанак активиста села Горњег и Доњег Коњувца, на месту зв.

Сајтовиће. Састанку су присуствовали Бошко Крстић и Крста Миљанић.

Август — Дошло је до провале у нишкој партијској организацији. Због тога је Драги Стаменковић упутио у Лесковац на партијски рад члана ОК КПЈ у Нишу Радмилу Обрадовић Медан Гојку. У прво време по доласку у Лесковац Гојка није имала везу са Окружним комитетом, који се налазио у Јабланици, већ је одржавала везу директно са Поверенством у Нишу и Покрајинским комитетом КПЈ за Србију преко курира ПК Зрењанина — Седог, који је био у Нишу као курир за југоисточну Србију и често ишао по везу у Београд. Гојка је после десетак дана успоставила везу са партијском организацијом града, преко Воје Николајевића Чиплака и са Лесковачким партизанским одредом на Кукавици, а крајем августа, преко Стојана Миленковића, успоставила је везу и са Окружним комитетом у Јабланици и Јабланичким партизанским одредом, најпре са групом Рада Петровића а затим и са групом Воје Ристића.

Август — Одржан је састанак актива села Доњег Коњувца, на месту зв. „испод Карадачко лојзе“, на коме је претресена ситуација на терену и одређени наредни задаци. Састанку је присуствовао и Бошко Крстић.

Август — Почетком августа прва међусеоска партијска организација (Ћелија КПЈ), створена после пролећне непријатељске офанзиве, подељена је на две партијске организације. У првој је и даље остао за секретара Трајко Живковић, а у другој је за секретара изабран Стојан Миленковић.

Реорганизовани су и активирани постојећи активи и формирани нови у великом броју села.

Август — Организована је међусеоска партијска организација која је држала села: Лапотинце, Белановце, Петровац, Стублу, Обилић, Косанчић, Кацабаћ, Миланово, Душаново, Подримце, Придворицу и Ђинђушу.

29/30. септембар — Око 23 часа борци Лесковачког партизанског одреда, од којих је један био обучен у полицијску униформу, а остали у униформе пољске страже, упали су у село Трешње и одузели краву и жито намењено окупатору. На одузете предмете партизани су дали потврду старешини села са потписом: „Партизан — Марко Црни“.

Септембар — Формирана је организација АФЖ-а у Турјану. Чланице организације биле су: Савка Стојановић, Станија Стојменовић, Станица Вељковић, Даница Смиљковић и Јевросија Смиљковић.

Септембар — Формирани су партијски активи у селима: Бојнику, Црквици, Турјану, Вујанову, Орану, Мијајлици, Свињарици, Коњувцу, Славнику, Речици и другим селима Пусте Реке.

Септембар — октобар — Лесковачки партизански одред обрадио је путем масовних по-

литичких конференција неколико десетина села, разобличавао издајнике народног јединства, разоружавао четнике и спречавао спутатора и његове слуге да плачкају летину сељака.

4. октобар — Актив комуниста у фабрици Мике Станковића Куце, у Лесковцу, преко мајстора Вицка, успео је да очесспособи парни котао, због чега фабрика није радила преко 20 дана. Радници су свакодневно, по налогу партијског актива, вршили саботаже не само на својим машинама већ и на суседним. Најчешће је сипан песак у лагере.

7/8. октобар — Делови Лесковачког партизанског одреда дошли су у село Малу Грабовницу и одржали збор, на коме су говорили да сељаци не пају жито окупатору. Том приликом су одузети јефта и остала намирница које су биле намењене за немачку мензу, а затим одржали зборове у Пресечини, Великом Трњану и другим селима.

8. октобар — Јабланичко-пасјачки партизански одред разоружао је четнике војводе Радовића, из Магаша, и четнике из Драгог Дела (Бублички четнички одред). Том приликом заплењено је 50 пушака и 2 пушкомитраљеза. Одред је у ово време одржао низ политичких конференција; чисто је терен од шпијуна и спречавао је пљачку над народом, коју су вршили четници и окупатор.

8/9. октобар — Борци Јабланичко-пасјачког партизанског одреда спалили су архив општине у Орану и однели печате, а око попа ноћи спаљена је и архива општине у Бучумету.

9. октобар — Гранична патрола на Кукавици нападнута је од стране Лесковачког партизанског одреда, на путу за Чукљеник. Том приликом је један граничар теже рањен и касније је умро, а један је лакше рањен, док су тројицу повели са собом.

9. октобар — Око 23 часа партизани Јабланичко-пасјачког одреда упали су општинску архиву у Слишану, разоружали општинску стражу и однели печате.

12. октобар — Штаб Лесковачког партизанског одреда послao је извештај Окружном комитету КПЈ за Лесковац о акцијама и стању одреда.

12. октобар — Припадници Лесковачког партизанског одреда у засеку Новков Рид напали су недићевце и Немце, који су пљачкали жито и убили једног немачког наредника и два недићевца.

14. октобар — Једна група партизана из Лесковачког партизанског одреда, на челу са Марком Црним, напала је гранични одред у Чукљенику. После краће борбе граничари су били разбијени. Један граничар био је убијен, 2 су рањена а 4 су се придружила партизанима.

Десетак дана касније партизани у селу Калуђерици су били обавештени да је једна колона коња натоварених жи-

том, са нешто стоке, под заштитом четника Драже Михајловића из Оруглице и једног дела пољске страже из Мирошевца, стигла у Барје. За кратко време партизани су били спремни за напад. План напада направљен је у покрету.

Спуштајући се из косу једна десетина извршила је напад са севера, а друга са југа и блокирала школу и општину. После кратке и ошtre борбе, четници и пољска стража били су разбијени — по-вукли су се остављајући неколико мртвих и рањених и десетак натоварених коња са житом и једна кола сена, која су спаљена.

17. октобар — Борци Јабланичко-пасјачког партизанског одреда спалили су општинску архиву у Бошњацу, а делом и канцеларијски намештај.

18. октобар — Око 17 часова убијен је од стране Благоја Костића Марка Црног, Милана Савића, четовођа из Великог Трњана.

Октобар — Изабран је у Стубли нови народно-ослободилачки одбор. За председника је изабран Александар Тасић, а за секретара Драгомир Ристић Брка.

Октобар — С обзиром да су Јабланичком партизанском одреду били потребни борци организација СКОЈ-а села Д. Коњувца, донела је одлуку да 9 другова пође у Одред и то: Бранко Аранђеловић, погинуо исте године, Милоје Атанацковић, Миодраг Грујић, Ђадомир Костадиновић, Нетар Момчиловић — погинуо 1944. год., као заменик команданта батаљона у Првој јужноморавској бригади, Миле Стошић Неша — погинуо 1943. год., Најдан Станишић, Душко Петровић и Миле Радић.

Октобар — новембар — Од стране ОК КПЈ Лесковац Васа Смајевић формирао је партијске активе по махалама на терену Црне Траве. У ове активе узимани су најбољи активисти, испробани људи у оружаној борби. У исто време, нешто раније, по махалама су формиране јаке организације СКОЈ-а. Организација СКОЈ-а била је само активна. Преко ње је функционисала сва обавештајна служба. СКОЈ је био резервоар најбољих омладинаца за одлазак у одред.

1. новембар — Позадински радници лесковачког среза, на путу Власотинце—Лесковац, у близини моста на Јужној Морави, тестерама су посекли више телефонских стубова.

1. новембар — Борци Црнотравског партизанског одреда убили су Петра Стојковића и његовог брата Јована, из села Кукавице, који су као четници терорисали народ овога краја.

4. новембар — Вод недићеваца, са неколико Немаца, пошао је да насиљно отима жито у Горини и другим селима. Чим су партизани чули за долазак недићеваца и Немаца одмах су пошли у сусрет изнад Новковог Рида, дочекали их и после једног сата борбе разбили ову банду, која се у паничном бекству сјурила низ стрме оба-

ле потока ка Буковој Глави и на бојишту оставила тешко рањеног немачког подофицира.

У Горини и другим селима окупатор није могао да отме ништа а Мирошевчани су причали како су видели многе недићевце без капе и оружја, и крвавих гла-ва како беже.

7. новембар — Одлуком Окружног комитета КПЈ Лесковац формирано је Српско партијско поверењство за Пусту Реку и Јабланицу. Секретар поверењства био је Миљија Радовановић Новица, а чланови: Стојан Миленковић, из Белановца, Милан Момчиловић, из Лапотинца и Велимир Тасић, из Стубле.

По оснивању поверењства пришло се интензивнијем раду на јачању партијске организације. Партијску везу са поверењством држала је Радмила Обрадовић Медан Гојка.

9. новембар — Послат је извештај комесара Јабланичког партизанског одреда — Окружном комитету КПЈ за Лесковац о разбијању Јабланичког партизанског одреда у марту 1942. год.

18. новембар — Покрајински комитет КПЈ за Србију послао је писмо Окружном комитету КПЈ за Лесковац о помоћи Озренском и Нишавском партизанском одреду.

Новембар — Почетком месеца, у борбама са недићевцима и четничима на Поповом Гумну (између Ступнице, Липовице и Равне Дубраве — на тромеђи бив. лесковачког, нишког и власотиначког среза), погинуо је Синиша Јањић, првоборац из Власотинца, комесар чете Бабичког партизанског одреда.

У овој борби поред Јањића погинули су: Стојан Петровић, учитељ из Горњег Гара, Мија Миленковић, студент права из Шишаве, и Драгиша Н. из Црвеног Брода код Предејана, сви партијски ру-ководиоци.

Новембар — Половином месеца, преко бугарских активиста у Стрезчијевцу, успостављена је веза и долази у Црну Траву члан Бугарске радничке партије (комунист) Славчо Трички, који остаје неколико не-деля на територији Црне Траве, у Црно-травском одреду, стиче искуства и вештине партизанског ратовања и враћа се у Бугарску, ради организовања бугарских партизанских група.

Новембар — Група бораца Лесковачког партизанског одреда, у којој је била и Црно-травска десетина, организовала је конфе-ренцију у селу Стројковцу, а затим дала приредбу. После отпеваних неколико пар-тизанских песама дат је скоч „Пера Ска-чка“. Приредба је у потпуности успела и одушевљени гледаоци задовољни се разашли кућама у касну ноћ.

У овој групи било је око 30 бораца. Пошто је село на главном путу Лесковац—Вучје, по коме је непријатељ стално крстарио, борци су поставили обезбе-ђење.

Новембар — Због појачане партизанске актив-ности команда СДС из Ниша предузела

је почетком новембра напад на Јастребачки и Јабланичко-пасјачки партизански одред на територији Топлице, Пусте Реке и Јабланице, док су недићевци, четници и Бугари напали на Лесковачки пар-тизански одред у рејону Кукавице. Том приликом су Јабланичко-пасјачки и Јас-требачки партизански одред водили ош-tre борбе нарочито код Лалиница, Трговог Лаза и Товрљана, после чега се Јабланичко-пасјачки одред пребацио у рејон Радана.

Поседањем долине Ветернице — од Лесковаца до Големог села, падинама Ку-кавице — до Грделице и постављањем заседа на свим правцима, непријатељ је потпуно окружио Лесковачки партизан-ски одред на Кукавици и напао га 1. но-вембра. Так што се завршила борба у пре-делу Добрино Ториште, 2. новембра, је-дан део одреда, да би избегао потпуно о-кружење, пребацио се у Црну Траву, а остатак се и даље задржао на Кукавици.

Новембар — Формиран је народноослободилач-ки одбор у Каштавару, са председником Душаном Јовићем. Чланови НОО били су: Божидар Здравковић, Тихомир Сто-јановић и Драги Митић.

Новембар — Одржан је састанак у црквеној згради, у атару села Доњег Коњувца, са активом и омладином села. Састанку су присуствовали Владимира Букилић Поп Мића и Бошко Крстић.

Новембар — Група скојеваца и народних ом-ладинаца учествовала је у сечењу теле-фонске жиже и стубова, којима се оку-патор служио, у рејону: Житни Поток — Ново Момчилово — Дубово.

10. децембар — Вођена је оштра борба са чет-ничима и недићевцима на Ображди. Ово је прва велика борба, после мартовске бо-робе на Соковини. Недићевци и четници имали су велике губитке. Ту је погинуо и њихов командант Ђуровић.

У овој борби погинуо је херојском смрћу — народни херој Драгољуб Радо-сављевић Топлица, који је сам уништио преко 18 непријатељских војника. (Ње-гова смрт датирана је у „Зборнику на-родних хероја“ са јулом 1943. год., што није тачно — X. Р.).

У овој борби био је теже рањен и Раде Петровић, сада генерал-мајор ЈНА.

24. децембра — Бугарска војска блокирала је село Ображде, извршила претрес и том приликом на зверски начин убила сара-днике и учеснике НОП-а: Марјана Здравковића, Стојана Јовића и Костадина Ђирића, а теже ранила Милана Милен-ковића.

Децембар — Лесковачки и Црнотравски парти-зански одред, заједничким снагама, ослободили су од четника ДМ села: Ко-зило, Бистрицу, Равни Дел и очистили терен од издајника све до Власотинца где су се задржали преостали четнички делови.

Децембар — Друга чета Бабичког партизанског одреда, која је имала 37 партизана, дошла је у село Братмиловце, са специјалним задатком и сместила се у кућу Tome Костића. Чета се задржала три дана. И ако је ово село скоро на периферији града Лесковца непријатељ није могао ни да помисли да су ту партизани. Трећег дана увече прошла је патрола жандарма, коју је група партизана прогонила до Лесковца.

Те исте ноћи чета је кренула према Власотинцу и код села Гложана сачека-

ла ноћу, око 02,00 часа аутобус, отворила ватру и том приликом убила два гестаповца из Власотинца, лекара Кашиковића и једног жандармеријског наредника. Лекар Кашиковић је грешком убијен.

Децембар — Крајем године побегао је из немачког заробљеништва Риста Антоновић Баја, који се одмах укључио у народно-ослободилачки покрет овога краја.

Прилог познавању насеља Грделичке клисуре

Од 1958. до 1962. године посетио сам већи број села у Грделичкој клисуре. Тада сам у тим насељима прикупио обилату антропогеографску грађу. Грађа ће касније бити обраћена и објављена у посебној књизи. У овом кратком прилогу изнећу само податке који се односе на постанак четрнаест карактеристичнијих насеља. Нека ово послужи као прво обавештење те врсте о овој нашој области¹⁾.

Рдово је изразито планинско село. Са својим пространим атаром оно захвата висок гребен између долине Рдовске и Зебинске реке, левих притока Јужне Мораве. Општа је традиција, прихваћена од стране становника Рдова, да је некада шири предео око овог насеља био насељен старим српским становништвом. Али је за време Турака, услед неких догађаја, у том пределу настало „пустосел“. Једино није настрадало село Костомлатица у околини суседног Владичиног Хана. Изашајући „пустосела“ почела су да се оснивају данашња насеља. Рдово је основано у другој половини XVIII века. Прво је био досељен неки деда Станко. Од њега потиче данашњи род Деда Станковци или Гирци. После је дошао предак данашњег рода Деда Илијиних и преци осталих сеоских родова.

Урвич је мало село у нижем западном делу Грделичке клисуре. Око њега су насеља: Јастребац, Летовиште, Теговиште и друга. Данашња села Јастребац (на већој висини) и Урвич најпре су чинила једно насеље. То насеље звало се Јастребац. Урвич се водио као његова махала. Али због знатне удаљености, пре отприлике 90 година, махала Урвич је била издвојена у посебно село. Говори се да је један део обраћене зем-

ље данашњег Урвича најпре припадао селу Дупљану, које је десно од Јужне Мораве. У турско доба у том делу Грделичке клисуре био је убијен неки човек. Крвнину од 70 волова платили су становници Урвича. Отада та земља није више дупљанска.

Мртвица је веће село такође у западном делу Грделичке клисуре. Куће су распоређене на темену једне заравни високе око 400 метара и повишијем земљишту око ње: у Мртвици постоје различите ствари и карактеристични топографски називи. Они показују да је овде било становника још у давној прошлости. У североисточном делу Мртвице диже се стеновито узвишење Мађерница. На темену узвишења је црква Св. Богородице. Изнад црквеног улаза је плоча са натписом. У њему се види да је грађење цркве почело 1831. а довршено 1834. године. У натпису помињу се становници Мртвице: Марко Станков, Нико Крстин, Миленко, Радован, Помињу се и нека околна села: Палојце, Кржинце, Цеп. Око поменуте цркве на темену узвишења Мађерница постоје два кружна зида у рушевинама. По свему изгледа да је овде постојала стара тврђава. Пирга је потес близу Јужне Мораве ниже поменуте тврђаве. Градиниште је долина поред раније тврђаве.

У средишњем делу Граова налази се котлиница. У њој је већи део сјосних кућа. Котлиница је отворена према северу долином Граовске речице, леве притоке Јужне Мораве. Суседна села на западној страни су Бистрица и Робиндел. Данашње Граово основано је од досељеника. Када су они дошли „овде је била пустиња“. Оснивачи села насељили су се крајем XVIII века. Код старијих сељака постоји традиција која наводи да је за време Турака лети у Граову долазио из Врања неки Турчин, спахија. Њему су сељаци „за десетак“

вршили жито на гувну код данашње школе. Прича се још, да су кроз овај крај Грделичке клисуре с времена на време пролазили „Арнаути Дибрани“. Они су запамћени по пљачкању српског становништва.

Бистрица је мало, изразито планинско село. Лежи у долини Бистричке реке између околних насеља Робиндела, Граова и Репишта. Долазећи из Граова, на улазу у Бистрицу, налазе се локалитети Латинско гробље и Селиште. Латинско гробље је узвишење са храстовом шумом. На темену узвишења види се десетак гробова правца И—З. Означени су камењем пободеним у земљу. Народ их зове „латинским“. У овој области оно што не припада садашњим селима често се зове тим именом. Мени изгледа да су то стари српски гробови. Селиште је до Латинског гробља. Сада су тамо њиве. Бистрица је младо сеоско насеље, основано у првој половини XIX века. За оснивача Бистрице сматра се предак данашњег рода Динића. Он се доселио из нижег села Ораовице. Одмах иза њега доселио се и род Пешићи из неког села у Топлицама.

Дупљане лежи у јужном делу Грделичке клисуре. По народној традицији Дупљане и суседно село Ружић основана су у исто доба. Дупљане су основала три, а Ружић седам досељених српских домаћинстава. На атару Дупљана налази се познати каменолом Момин Камен (старије име је Девојкин Камен). Каменолом је прорадио у доба када је грађена железничка пруга кроз Грделичку клисуру (1886. године). После првог светског рата рад у каменолому се знатно проширио. Највећи рад у њему развио се тек после другог светског рата. Сада у каменолому ради велики број мушкараца из ових села Грделичке клисуре: Дупљана, Цепа, Гарића, Копитарца, Љутежа, Мањака, Ружића, Козница, Манајла, Кржинца, Теговишка, Мртвице, Јастрепца, Дикаве и Урвича.

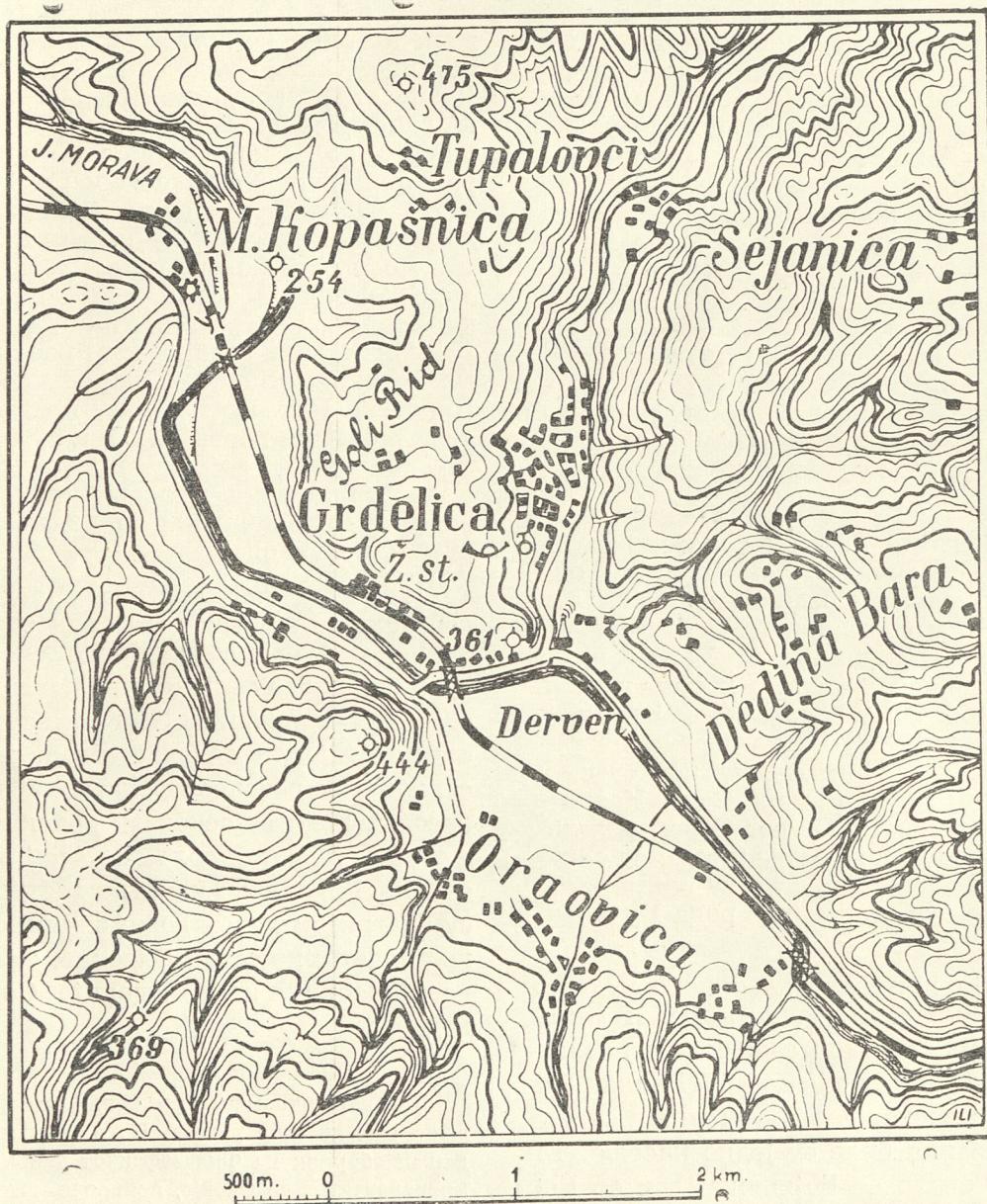
Козница је село такође у јужном делу Грделичке клисуре. Околна насеља су Ружић, Дикова и друга. Приликом ослобођења од Турака 1878. године данашња Козница била је затечена као арбанашко-српско село. Имalo је око 10 кућа муслиманских Арбанаса и 9 српских кућа. Старешине арбанашких домаћинстава звали су се: Саит, Лиман, Ченга, Асан, Мурат, Шејтан итд. Поменуте године, чим је српска војска „пробила фронт код Грделице“, сви Арбанаси су се иселили „у правцу Скоп-

ља“. У народу се говори, да су кознички Арбанаси били досељени из села Алакинца у сурдуличкој котлини²⁾). Приликом досељавања они су овде затекли Србе од којих су одузели најбоље њиве. Ти Арбанаси имали су чифлук и у селу Дикави. Гробље Арбанаса, Кознице, било је у ливади садашњег власника Богдана Марковића. Последња арбанашка кућа у Козници срушена је пре око 50 година.

Мачката је познато планинско село Грделичке клисуре. Лежи на десној страни Цепске реке у њеном горњем току. У народу се прича да је на потесу званом Селиште, сада под ливада мајдане постојало старо српско село. Од кућа тог села познају се „зидине“. Још сам слушао да је у једној кући тога села било око 40 деце. Даље се говори да је једном „у том селу завладала куга“ и она је „све почистила“. Спасао се само један човек који је отишао негде према истоку. Данашње српско становништво Мачкатице потиче од досељених предака. Највише досељеника дошло је у току XIX века и то из села у суседном сливу Власине. Због тога до почетка XX века становници Мачкатице имали су власинску ношњу. Сада је та доња очувана само у махали Боровик. Остали становници села носе „моравску“ ношњу.

Цеп лежи десно од Јужне Мораве између насеља Дупљана, Копитарца и Теговишка. Опште је предање да су садашње село оснивала четири досељена домаћинства. Три домаћинства припадала су данашњем роду Поповића, док је једно домаћинство припадало данашњем роду Млађинци. Место Аниште је поред садашњег главног пута у Грделичкој клисури. То су најпре имали хан становници поменутог рода Поповића. Затим су они хан продали Грку Васиљу Јанићу. Његов син Стерија, који је постао учитељ, уступио је хан неком Србину из села Ђиторађе у околини Сурдулице. Поменути Грци у Цепу су изумрли. По њима је добила име Грчка Њива у близини ранијег хана.

Гарине лежи у средишњем делу Грделичке клисуре, десно од Јужне Мораве. У средини села, крај махале Топило налази се потес Селиште. Становници говоре: „Када оремо тамо налазимо зидине од кућа, црепуље, жрвиће, разне старе бакарне паре и друго“, ту је лежало неко насеље старије од данашњег Гарине. Данашње село је релативно младо. Основала су га у првој половини XIX века четири досељеничка

ПОЛОЖАЈ И ТИМ НАСЕЉА У СЕВЕРНОМ ДЕЛУ ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ

домаћинства: два домаћинства била су досељена из села Репишта лево од Јужне Мораве, а остала домаћинства су досељена из околине Гњилана. Од досељеника из Репишта потичу данашњи родови Деда Маркови и Милошевци. Од досељеника из околине Гњилана данашњи родови Деда Иванови и Деда Јанкови.

Велика Сејаница је село у североисточном делу Грделичке клисуре. Лежи на земљишту високом око 600 метара. На потесу Орниче, који лежи ниже В. Сејанице, некада је постојала „латинска црква“. Сада су тамо најбоље њиве. А на потесу Чука, по народној традицији, било је насеље оних становника који су живели када је постојала поменута црква. На Чуки једно место зове се Селиште; тамо је и извор Свињарник. По садашњем становништву В. Сејаница је стара око 150 до 160 година. Име је добила по првим досељеницима пореклом из Сјенице у Новопазарском Санџаку. Касније се она назвала Велика Сејаница за разлику од суседне Мале Сејанице у долини Козарске реке.

Село Дедина Бара лежи у близини варошице Грделице са њене југоисточне стране. У том правцу она је дуга око 8 km. Средина насеља налази се у махали Вучинци на месту званом Брањче. Данашња Дедина Бара основана је у оно доба када су осниvana и околнна насеља. То је вероватно било у другој половини XVIII века. Првих шест—седам кућа овог села налазиле су се у данашњој махали Старо Село. Касније су становници из Старог Села прелазили у друге делове атара и тамо су оснивали нове махале. То се, на пример, сигурно зна за становнике рода Вучковића и друге.

Бојишина је планинско село између Бојевца и Дедине Баре. И Бојишина је релативно младо село основано од досељеника крајем XVIII века. До другог светског рата Бојишина и суседна Бојевица биле су једно насеље. То насеље звало се Бојишина, док се Бојевица водила као њена махала. У поменутом рату између данашње Бојишине и Бојевице водила је окупациона српско-бугарска граница. Бојишина је лежала на територији Србије, а Бојевица на територији окупиранијој од стране Бугара. Од тада ова насеља почела су се рачунати као посебна села. Иначе атар

ових села са његовом пашом и шумом остао је и сада заједнички. Бојишина раније је имала још две махале: Дервен поред Јужне Мораве и Кашара на планинском земљишту. Дервен са својих 19 кућа сада се рачуна као део варошице Грделице. Махала Кашара имала је четири куће. Становници тих кућа пре неколико година спустили су се у део звани Дервен.

Козаре се налази на граници Грделичке клисуре према варошици Власотинце. Оно је у долини Рупске или Козарачке реке, десче притоке Јужне Мораве. Данашње Козаре основано је у другој половини XVIII века. По опште раширењу традицији, основао га је предак данашњег српског рода Ђирковци, досељен из Магарева у околини Битоља. После Ђирковаца у Козаре су дошли Кајсинци, Ђокинци и други данашњи родови. Козаре лежи на старом путу који је водио у правцу Грделица—Власотинце—Пирот. У народу се зове Пиротски Пут. На том путу кретали су се киричијски каравани. Они су са „бугарске стране“ највише преносили со. Када је прорадио железнички саобраћај кроз Грделичку клисuru значај овог пута одмах је опао.

Из изложеног кратког прегледа о постанку данашњих села види се да је период турске управе у Грделичкој клисuri био доба несталности у погледу насеља и становништва. Због тога су стара села нестајала и на њиховим местима оснивани су данашња релативно млађа насеља. Њих су основали српски досељеници из других области. У појединим селима Грделичке клисуре заступљени су знатнијим делом досељеници из једне области: из слива Власине, са Косова, Копаоника из Македоније, Санџака итд.

1) О варошицама у Грделичкој клисuri објавио сам посебне радове: Предејане. Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, природно-математички оддел, кн. 9, Скопје 1956; Владичин Хан. Гласник Етнографског института САН, књ. II—III, Београд 1957; Грделица. Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, природно-математички оддел, кн. 10, Скопје 1957.

2) Упоредити мој рад „Врањска котлина“, посебно изданије на Природно-математичкиот факултет, кн. 12, Скопје 1962, стр. 72—75.

Неколико географских запажања о Грделичкој клисури

Грделичка клисура, у долини Јужне Мораве, повезује две велике котлине: Лесковачку на северу и врањску на југу. Клисура се пружа у правцу север-југ, са дужином од 48 километара. Развој ове Клисуре налази се далеко од Јужне Мораве и то на апсолутној висини од 1.000—1.500 метара. Геолошки састав Клисуре различит је. Од свих стена које су заступљене на прво место долазе кристалasti шкриљци. Ове непропустљиве стene, заједно са високим развојем, као и већа количина падавина, условили су да Јужна Морава прима знатан број мањих и већих притока. Све притоке, како леве тако и десне, на падинама Клисуре усекле су дубоке, тесне и тешко проходне речне долине. Зато сви споредни путеви не иду по долинама притока Јужне Мораве, већ по благим косама. Стране Клисуре су стрме и падају одсеком висине од 600—700 метара. Рељеф, уопште узето, у Клисуре је јако дисециран. Хидро-графска мрежа је густа. Сви споредни водени токови, који се уливају у главни ток, због великог пада клисурских страна су брзи и бујни, нарочито за време великих киша. Тада оне из виших у ниže делове наносе велике количине речног материјала, којим често засипају пут и железничку прругу поред Јужне Мораве.

Грделичка клисура сматра се за јако ерозивно подручје. Ерозија тла је најјача на стрмим и голим падинама. Да би се спречила ерозија земљиште је пошумљавано. У појединим деловима, нарочито вишим, где сам прошао, уочио сам високе и густе шуме. Највише је заступљена листопадна шума, док се четинарска ретко где очувала. Од листопадних дрвeta највише је заступљена буква и храст. Буква заузима осојне, а храст присојне стране. На већим висинама буква замењује храст. Пре два ве-

ка Грделичка клисура је била много боље пошумљена него што је данас. То се најбоље види по топономастици, очуваним стаблима и по откопаним боровим стаблима на подручјима где данас нема борове шуме. Од сељака сам дознао када су се досељавали њихови преци: „Овде је било све пусто и под великим шумом“. Шума је највише страдала у турско доба јер се у то време експлоатисала гвоздена руда. Трагови некадашње рударске активности у овој области су се очували и до данас, као на пример: јаме, вигњеви (пећи), самокови и згуре. Гвоздена руда топила се помоћу дрвеног угља у вигњевима, а гвожђе ковало у самоковима помоћу чекића које је покретала водена снага. Ковачи су били Срби и Цигани. Због велике потребе за угљем који је највише коришћен за топљење гвоздене руде, шума се много секла. На тај начин област је остала без шуме. Становништво је исто тако уништало шуму за своје потребе. Шума је крчена, са порастом броја становника и за увећавање обрадивих површина, као и за ливаде и пашњаке. Свако сеоско газдинство налази се у крчевини. Око куће су њиве и ливаде. Са прекидом рударских радова у другој половини прошлог века, престала је сеча шуме за добивање дрвеног угља, који данас скоро нико и не производи.

Источни део Грделичке клисуре у XVII веку био је знатно насељен. Крајем тог века и почетком XVIII, становништво се потпуно иселило. Настао је период од 4—5 деценија, када је овај део био потпуно ненасељен. Старо становништво вероватно се иселило ка северу после продирања аустро-угарске војске према југу наше земље. По свemu судећи, изгледа да је становништво у сливу суседне Власине у то време поштећено од споменуте миграције; пошто се у другој половини XVIII века до-

сељава становништво из околине Црне Траве, Брада, Клисуре итд.

Трагови од старог становништва су се очували и до данас. По атарима да-нашњих села уочио сам рушевине од старих тврђава, селишта, црквишта, манастиришта, затим стара гробља и друго.

У данашњим селима нема староседелаца већ сви родови су досељеници. Њихови преци почели су да се досељавају у XVIII веку. Старији радови су бројнији и разгранитији, а неки су се намножили до 20 и више домова. Да-нашњем становништву нису познати староседеоци ове области, али њих називају „џидови“ или „чинови“.

Села у Грделичкој клисури су разбијеног типа. Махале су међусобно удаљене, као и куће у њима. Због тога села заузимају велики простор и протежу се по неколико километара као на пример село Рупље, које има дужину од 8 километара. Махале у поменутом селу, као и у осталима, називају се по име-нимама свог оснивача. Карактеристично је што у једној махали живе припадници само једног рода, ретко два и више. Због личне сигурности досељеници из рода нису напуштали махалу већ су подизали куће у близини својих рођака. Ово су могли да чине јер је било слободне земље и шуме. Узрока за разбијени тип села има више и то: састав земљишта, велика раšчлањеност рељефа, богатство извора и воде, расцепканост обрадиве површине и других. Како је утицао последњи фактор најбоље се види у селу Градишту. Махала Горуње у споменутом селу, лежи на присојној страни Симоновачког Дола. Куће у овој махали су једна поред друге, аoko њих су њиве и виногради. Значи, групирање обрадивих површина, на којима се гаје и интензивније културе, као винова лоза и друге, утицало је на збијеност кућа у овој махали. На супротној страни у истом селу махала — Старо Село,

лежи на стрмој и осојној страни Рупске реке. Куће у овој махали су удаљене једна од друге иoko њих су мале и разбацане њиве и ливаде у самим крчевинама. Њиве су под мање интензивном културом, на пример, планинска жита и кромпир.

Грделичка клисура у привредном погледу је сиромашна област. Становништво се бави углавном пољопривредом и то земљорадњом и сточарством. Ораница има мало. Њиве су на благим косама и то на присојним странама. Највише се гаје: планинска жита, кромпир и пасуљ. Од воћа највише је заступљена шљива. Услови за сточарство су нешто бољи, него за земљорадњу. Ливаде и пашњаци заузимају већи простор у односу на оранице. Ливаде су обрасле меком и сочном планинском травом и налазе се у крчевинама. Становништво од стоке највише гаји овцу за коју овде услови су најповољнији.

Становништво у Грделичкој клисури остварује приходе и од допунског привређивања. Код неких села скоро свака кућа има бар по једног члана запошљеног у ближим и даљим индустријским местима НР Србије. Рупљанци су познати као најбољи мајстори-зидари.

Исељавање становника из Грделичке клисуре после другог светског рата је врло слабо. Исељавају се обично ученици и студенти после свог школовања и они одлазе у ближа и даља градска насеља где се запошљавају. Изузетак чини Рупље у коме је махала звана Селиште потпуно расељена. Ова махала је подигнута на темељу старог насеља и то пре два века. Селиште је добар пример како су на једном месту у кратком временском периоду егзистирала два насеља и оба нестала услед разних узрока. Трагови старих насеља су слабо, док млађег су добро очувана. Куће су још увек у добром стању, но вероватно и њихов век ће бити дуг.

Становништво и сеоска насеља у Грделичкој клисури

ОБЛАСТ. — Уопште одлика река које протичу кроз Родопску геоморфолошко-тектонску целину је да имају композитни карактер, тојест да се наизменично смењују клисуре са котлинама. Тако и Јужна Морава у свом средњем току, напуштајући Врањску котлину код Владичиног Хана, улази у око 36 км. дугачку Грделичку клисуру. Међутим, погрешно би било под Грделичком клисуром сматрати само узани део поред саме Јужне Мораве. У области Грделичке клисуре, поред већ поменутог клисурастог дела и алувијалне равни, која се местимично јавља поред Јужне Мораве, дошла би још и језерска зараван, која је дисецирана многим речицама, потоцима и јаругама, због чега се још сматра и облашћу „побрђа“. Најзад имамо и обод клисуре, што у ствари представља планинске стране које ограничавају Грделичку клисуре. Те планине су: са истока Чемерник са својим ограницима, а са запада Кукавица такође са својим ограницима. Према северу клисуре се лагано спушта према Врањској котлини.

УВОД. — Данашње становништво Грделичке клисуре је углавном српско и настало је мешавином и етничким прилагођавањем досељеника источне струје који су старином из Власине, Црне Траве, из Бугарске, становника који су старином из Пчиње, околине Велеса Прилепа, Кичева и из Врањске котлине. Ови други би били обухваћени јужном струјом. Становници који учествују у данашњој композицији становништва Грделичке клисуре а воде порекло од становника који су насељавали области западно од Грделичке клисуре досељавани су углавном са Копаоника, из Топлице и Польанице. Због погодности Лесковачке котлине, са севера имамо веома мали број досељеника. Као

што сам већ напоменуо претежни део данашњег становништва води порекло од досељеника. Први досељеници у ову област су дошли крајем XVIII века, док је највећи део дошао почетком XIX века. Вероватно ће један мањи део данашњег становништва ове области водити порекло од средњовековног српског становништва. Да је ова област у средњем веку била насељена и то српским становништвом говоре нам многобројна селишта, црквишта, манастиришта, грађишта и средњовековна гробља. Иако је ово област планинска (што би географе наводило на помисао да је морала са чувати већи број старица) она има веома мали број старица, тј. становника који потичу од средњевековног српског становништва. У старине често ћемо убрајати и неке раније досељенике код којих је већ изгубљена традиција о досељавању, тј. за себе говоре да су старинци. Број старица би износио око 8% од укупног броја данашњег становништва Грделичке клисуре. Код многих становника ове области, за чије се претке поуздано зна да су досељеници, изгубљена је традиција о месту одакле су досељени, тако да би они дошли у становнике са непознатим пореклом.

Њихов број је доста знатан и износи у просеку 30% од укупног броја данашњег становништва ове области.

ИСТОЧНА СТРУЈА. — Од укупног броја становника са познатим пореклом 50% долази на становнике чији су претци досељени са истока. Досељавани су из различитих области и то: из Власине, Црне Траве, Босилградског крајишта, из разних области Бугарске и других места на истоку. Они су насељавали скоро све делове Грделичке клисуре, како источно од Јужне Мораве, тако исто и у западном делу. Као најкарактеристичнији родови који су старином

са истока су: Деда Здравкови који данас живе у селу Рдову и имају 23 куће. Старином су из Босиљградског крајишта. Клисурци који данас живе у селу Граову имају 4 куће, старином су из клисуре (Власина), Аризановићи у селу Бистрици који данас имају 16 кућа, старином су из Ђустендил Бање из Бугарске. Шопкини који данас живе у селу Ораовици и Шопови који живе у Малој Копашици старином су из Власине. Пешинци који данас имају три куће у Кораћевцу старином су из Црне Траве. Род Знепољци данас живи у Мрковици и има 15 кућа. Њихови преци су дошли из Знепоља (Бугарска). И други родови.

Што се тиче времена досељавања, преци данашњих становника који су досељавани са истока у ове области, почели су да се досељавају још крајем XVIII века. Међутим највећи део досељеника са истока дошао је у току прве половине XIX века. Ова област ће притмати досељенике са истока и у току друге половине XIX века, када се већ осећа засићеност ове области у погледу густине становништва. После овог периода, ова област ће мировати, да би већ почетком овога века почела давати исељенике. Изузетак би чинили разни домазети и посињеници који и данас долазе у ову област, али они не могу заузети ове области, већ долазе код породице сличне овима биле би разне породице које долазе у ову област, купују земљу од појединача и за стално се ту насељавају.

Узроци досељавања са истока су веома различити. Најчешће су социјалног, економског и психичког карактера. Као најчешћи узрок досељавања становници ће наводити убиство Турчина у ранијем месту пребивања. То се осјајашњава тиме, да ако неко убије Турчина у једном пашалуку, он ће прећи у други пашалук и ставиће се под патронат другог турског власника, и његова ће безбедност бити осигурана. Такав пример су и већ поменути Деда Здравкови који данас живе у селу Рдову. Њихов предак Здравко убио је Турчина у Мосуљу код Босилеграда, побегао из те области и тек онда се насељио у селу Рдово и основао породицу. Пет брата: Момчил, Иван, Јован, Станоја и Радисав напустили су крајем XVIII века Црну Траву и населили данашње село Падеж, због тога што је било много погодних терена за чување стоке, а усто су биле и веома слабо насељене ове области. У источном делу Грделичке кли-

суре у атарима села Млачишта, Бајинца, Лебета, Мрковице, Мачкатице, Манајла и Љутежа за време Турака радили су „самокови“.

То су места где су Турци прерађивали и топили руде гвожђа. Као доказ ово још увек има остатак „згурије“ (како мештани називају остатке процеса топљења). Руководиоци „самокова“ били су Турци. Међутим, за рад у „самокову“ изгледа да су плаћали, тако да су многи дошли у ову област да би радили у „самокову“. После 1878. године тј. после ослобођења ових области од Турака, „самокови“ су престали да ради. Многи људи који су дотле радили у „самокову“ преоријентисали су се на земљорадњу и за стално насељавали ове области. За Деда Лазара из села Јутежа зна се да је дошао да ради у „самокову“ а после одласка Турака када је престао да ради „самоков“, оженио се девојком из тога села и почeo да се бави земљорадњом. Сличан узрок досељавања наводе и поменути Знепољци из села Мрковице. Њихов предак Риста био је мајстор у „самокову“. После одласка Турака он се оженио девојком из Сицине махале из наведеног села и застално се овде насељио. Сличних примера има још доста.

Исто тако и начини досељавања могу бити веома различити. Негде ће имати карактер стихијног кретања. Крећу из слабих економских прилика или беже испред Турака, и где нађу погодније земљиште насељавају се. Ако је ово област погоднија од старе постојбине, често ће се вратити и довести овамо своје најближе пријатеље. Појединци ће у ову област долазити као сточари номади, а онда „ће им се десити да тумарав по стоку“ и застално ће се насељавати бавиће се земљорадњом, као што је пример са Гируповима из села Рдова.

ЗАПАДНА СТРУЈА. — Преци данашњих становника Грделичке клисуре који су дошли са запада, кретали су се у два правца. Један правац је водио преко Копаоника и Топлице, а други правац је водио из Польанице и Ветерничке клисуре. Интересантно је да има једна група досељеника која води порекло чак из Црне Горе из племена Бијелопавлића. Они су били принуђени да напусте Црну Гору после неког убиства. Напустивши Црну Гору они су населили неко село на Копаонику. Док су тамо живели они су често одлазили у Кири силук. Једном вративши се с пута, затекли су код своје сестре Турчина.

Убију Турчина његову сестру, натоваре ћоје и доселе се на место данашњег села Граова. Прича се да су они основали село. Данашњи род Миљковићи у селу Млачишту потиче из неког села са Копаоника, и одатле су дошли у село Миљковци код Ниша. Ту су се замерили са мештанима, и морали су да беже у „Турско“. Населили су се у махали Козарница у Црној Трави, јер је тамо радио „самоков“. После извесног времена из Козарнице у Млачиште су дошла три Миљкова сина: Синадин, Млађа и Спаса. То је било у почетку XIX века. Данас у овом селу живе потомци од ова три брата који броје 35 кућа. У селу Бистрици изнад Ораовице живе два рода: Стојановићи са две куће и Пешићи са осам кући. Они су старином из Топлице.

Други пак део западне струје, као што сам већ изнео, водио је из Пољанице, Ветерничке клисуре и других области непосредно на западу од ове области. Досељеници ове струје углавном су се задржали у западном делу Грделичке клисуре и нисам приметио који случај да су прешли источно од Јужне Мораве. Из Пољанице има доста родова као нпр. Ивксци у Балиновцу, Дејда Костићи у Рдову, Павловци у Речишту и други. Интересантно је да постоје 4 српска рода са 75 кућа који тврде да су старином из села Дренова из Пољанице. Међутим то село пред крај турске владавине било је затечено само са муслиманским Арбанасима. То значи да су они напустили Пољаницу услед ранијег надирања Арбанаса.

ЈУЖНА СТРУЈА. — Становници који су се кретали са југа веома су мало учествовали у данашњем конгломерату становништва Грделичке клисуре. Њихово учешће је са 10% од броја становника са познатим пореклом. То је свакако зато што ови становници крећући са југа, ретко су се задржавали у овим пределима, већ су одлазили даље према северу. Од становника досељених са југа, највећи део потиче из Врањске котлине, а један мањи део из Пчиње, околине Титовог Велеса, Прилепа и других места Македоније. Из Пчиње потичу Михајловићи, који данас живе у селу Рдову. Њихов предак је дошао на знат у Владичин Хан. Указала му се прилика да се ожени богатом девојком из села Рдова, и он је то и учинио. За род Картарце који данас живе у селу Слатини, зна се да су старином из околине Титовог Велеса. Родови: Ђокинци, Цве-

тковци и Петловци који данас живе у селу Палојцу старином су из околине Прешева. Интересантно је напоменути да су родови досељени са југа углавном са мањим бројем кућа, што нам говори да се ту ради углавном о млађим досељеницима, који још нису имали времена да се развију у јаче родове.

СЕВЕРНА СТРУЈА. — У области Грделичке клисуре у данашњој композицији становништва, север је учествовао са веома малим бројем досељених родова. То је и разумљиво ако се зна да је у времену насељавања Грделичке клисуре тенденција кретања била према северу, тј. према бившем Београдском пашалуку, где се водила ослободилачка борба српског народа. Као други разлог је, свакако, тај што је Лесковачка котлина као равница свакако способнија за већу популацију. Па ипак имамо и такве родове у Грделичкој клисуре који су старином из северних обlastи, Деда Бошкови у селу Слатини имају 9 кућа. Њихови стари су досељени из села Радоњице, код Лесковца. Бељаковци из села Слатине, старином су из Грабовнице. Славујци из села Јастрепца старином су из Загужана код Лесковца, и други родови.

УНУТРАШЊА ПРЕСЕЉАВАЊА. — Многи родови досељени у област Грделичке клисуре, нису се задржавали на месту досељавања, већ су кретали даље, тражећи бољу, земљу, бољу воду, више шуме и тако даље. Као фамилија која је променила многа места, спомињу се Грознићи, који данас живе у Зебинцу. У становнике који су били обухваћени унутрашњим пресељавањем, можемо убрајати и становнике који потичу из бившег села Дупљана. Наиме на потесу Завој у атару села Зебинца некада је постојало село Дупљево. Из непознатих разлога Турци су потпуно унишили село, куће попалили а многе становнике поубијали. Једна од ретких фамилија која је успела да се спасе, јесте и Чифутска фамилија. Потомци ове фамилије данас живе у селима Слатини и Великој Копашници,

Каснијим мешањем досељеника свих струја и ретких старијаца и етничким изједначавањем створен је тип људи који су се уклопили у тип јужноморавског Србина.

ИСЕЉАВАЊЕ И ОДЛАЗАК НА „РАБОТУ“. — Област Грделичке клисуре примала је досељенике углавном

до друге половине XIX века. После овога периода настаје једно затишје. Ова област у то време нити прима нити пак даје исељенике. У то време у самој области је настало унутрашње множење. И већ после првог светског рата ова област се осећа као пренасељена и почиње да даје исељенике. На исељавање ове области, или бар на његово убрзавање, неоспорно да је утицала и веома жива ерозија у овој области. Наиме, ранији становници Грделичке клисуре претежно су били сточари. Са повећањем густине становништва, становници су били принуђени да се преоријентишу на земљорадњу. Међутим, обрађујући земљу, човек и несвесно утиче на повећану ерозију. Код исељавања нам пада у очи још једна особина. Наиме, после првог светског рата исељавања из ове области водила су углавном пре-ма Косову и Метохији, тачније у околину Ашанице и Гњилана, а мањи део у околину Лесковца. Међутим, после другог светског рата исељавања углавном воде према Војводини и то локацијама: Книћани, Буљкас, Ковин, и другим. Треба напоменути да је у фебруару 1950. године постојала државна интервенција за исељење пет села најугроженијих еrozијом из ове области у Војводину. Међутим, највећи део ових становника вратио се још истог пролећа, не могавши да се прилагоди новонасталим условима. Али већ данас многи поново одлазе у разна места Војводине.

У уској вези са исељавањем свакако стоји и одлазак у печалбу или на „радбу“ како кажу сами мештани. Наиме планинска села у источном делу Грделичке клисуре као што су: Млачиште, Бајинце, Троскач, Црвени Брег, Рупље и друга места, важе као стари печалбарски крајеви. Сви способни мушкарци одлазе на рад, често чак у Словенију или у Далмацију. У то време у селу остају само жене и изнемогли старци. Тако априла 1960. године, кад смо посетили село Троскач, затекли смо све same жене и само једног изнуреног старца. У селу Црвени Брг чак и функције народне власти врши жена. У новије време и остала села а нарочито: Лебет, Мрковица, Палојце, Несврта, и друга дају много печалбара. Сељаци Теговишта, Мртвице, Манајла, Мањака, Ружића Репишта и других околних села углавном су запошљени на каменолому Момин камен. А сељаци из села Робиндеје¹⁸, Несврте, Ораовице, Козара, Дедине Баре, Велике и Мале Копашнице

углавном раде као радници фабрике текстила у Грделици.

Многи одлазећи на рад из ове области, потпуно се прилагођавају новим условима. Касније са собом повуку и своју породицу, а са завичајем одржавају повремено везе. Један сељак из Млачишта који ради у Смедереву и који је био дошао користећи годишњи одмор у Млачишту, за себе каже да је „Смедеревац“. Што значи са одласком на рад он се привикава на нове услове и често прима и њихове навике.

О ПОСТАНКУ СЕЛА. — Ако бисмо посматрали карту Грделичке клисуре онда бисмо приметили да у њеном западном делу постоје два изразита низа села. Један низ села пружа се одмах изнад Јужне Мораве на надморској висини од 400—500 метара. У овај низ би дошла следећа села: Балиновац, Урвич, Теговиште, Мртвица, Кораћевац, Несврта и друга. Други пак низ би се налазио изнад ових на надморској висини од 700—800 метара. У овај низ села дошла би следећа насеља: Рдово, Јастребац, Зебинце, Робиндеја и друга села. Нормално је очекивати да су ова нижа села, која су ближа Моравско-Вардарској магистрали старија по свом постанку. Међутим, ова села која се налазе на већој надморској висини, богатија су, већа су, и старија по свом постанку. Углавном су насељена крајем XVIII века. Нижа пак села су млађа по постанку и настала су углавном у првој половини XIX века.

У источном делу Грделичке клисуре могли би да констатујемо три низа села. Први низ на надморској висини од 400-500 метара, који би по свему одговарао нижим селима у западном делу Грделичке клисуре. Ту би дошла углавном следећа села: Кржинце, Манајле, Дупљане, Гариње, Сушевје, Бричевје, Копитарце, Крпејци и друга села. Углавном сва ова села насељена су у првој половини XIX века.

Изнад ових на надморској висини од 700—800 метара налази се други низ села у који би дошла следећа насеља: Дикава, Данијино село, Мачкатица, Мањак, Дупна Липа, Мрковица и друга. Сва ова села по постанку и по економским могућностима би одговарала вишим селима у западном делу Грделичке клисуре. Значи и ова села су насељена крајем XVIII века.

На надморској висини од 1000-1350 метара у источном делу Грделичке клисуре пружа се трећи низ села и то су:

Троскач, Млачиште, Бајинце. Лебет и друга. Сва ова села у економском погледу су слабија села. Раније су то била изразито сточарска села. Насељена су у првој половини XIX века.

Боравећи на терену примећује се још једна ствар. Наиме у западном делу Грделичке клисуре села ће увек лежати на левој страни поједињих потока и речица који се уливају у Јужну Мораву, а у источном делу села ће лежати на десној страни потока и речица као што

је пример код Ђалиновца, Рдова, Зебинца, Копитарца, Предејана — села, и других. То ће долазити отуда што су те стране окренуте југу тј. стално су изложене сунцу — присојне стране. Међутим, ако је присојна страна много стрмија од супротне и непогодна за образовање насеља и за пољопривреду, тек у том случају ће се становници одлучити за осојну страну као што је случај код Палојца, Личиндола. Мајовиша и других села.

О неким старим насељима у Грделичкој клисури

Због тешке приступачности Грделичка клисура спада у најмање проучаване области наше земље. Ова Клисура, кроз коју протиче Јужна Морава, налази се између Врањске котлине на југу и Лесковачке котлине на северу. Тачније она се пружа од Владичиног Хана до Грделице и дуга је око 25 километара.

У Грделичкој клисуре налази се доста стариња. Наилазио сам на многа стара утврђења, селишта, остатке некадашњих рударских радова итд. На више места стариње су доста очуване, док на неким местима од њих не постоји никакав траг на површини земље.

СТАРА УТВРЂЕЊА. Стара утврђења лежала су на истакнутим узвишењима састављеним од чврстих стена, које су делимично и природно доста заштићене. Ове тврђаве имале су и различите димензије. У ужем клисурском делу утврђења су била значајнија и већа. Посада из тврђаве штитила је освојену област од упада са стране.

У северозападном делу села Мртвице постоји стеновито узвишење звано Маћерница на коме се данас налази црква. Када се дође близу цркве виде се два кружна зида у рушевинама. Ови зидови су од камена, зидани малтером а поред њих могу се видети остаци старијих црепова и цигала. Према положају на коме се узвишење налази а по материјалу од кога су зидови израђени, може се закључити да је то била некад тврђава. Ово узвишење са севера је ограничено дубоком долином а са осталих страна стрмим одсецима. Због свог положаја ове Мртвичке тврђаве служила је да заштити пролаз кроз Клисуру.

Десно од Слатинске реке у близини села Слатине постоји узвишење Градац. На самом узвишењу постоје зидови од камена. Ове зидине су широке као пространије кућно двориште. У народу

се говори да је овде постојао један подземни канал који је водио од тврђаве до самог подножја. Неки сељаци из села Слатине као Тима Закин, Петар Симоновић чак и неки из села Губеревца копали су да би пронашли новац. На тај начин уништаване су многе ствари у овој области.

Слично горе поменутом утврђењу је узвишење Кале које се налази западно од села Падежа. Око утврђења је проsek-шанац. Зидови овог утврђења нису очувани. Мање је од Слатинског Калета, што нам сведочи да је било од мањег значаја.

Било је утврђених насеља и на атарима других села Грделичке клисуре као у: Новом Селу, Мањаку, Личином Долу, Малој Копашници итд.

Данас постоји Кале на граници између Личиног Дола и Новог Села. Испод њега је место звано Градац. Често се води спор између ових села о томе коме треба да припадне то место. На kraју припало је Новом Селу. По причању сељака доскора су се могли видети зидови. Међутим данас су остати Градца у рушевинама и обрасли багремом.

Са много вероватноће се може сматрати да су поменуте тврђаве из доба пре Турака. Врло је вероватно да су они римске, неке и средњевековне. Из народних предања о старости тврђава не може се ништа поуздано утврдити. Тако археолошка испитивања одредиће тачно њихову старост.

СЕЛИШТА. Скоро не постоји село, а да нема бар једно селиште или кућиште — место на коме је раније лежало сеоско насеље. Сва ова селишта можемо поделити у две групе: селишта која су остале некадашњих старих насеља и селишта данашњих сељака.

У атару села Мртвице има два селишта: Старо и Младо селиште. Старо селиште је у планини, на потесу Спасова Чука. Младо селиште је на потесу Летовишки Рид. На тим селиштима и данас има камења од ранијих зидова, затим парчади од земљаних судова и др.

Добро је очувана традиција о настанку села Дупљева. Оно је лежало на потесу званом Завој у атару данашњег села Зебинца. Становници села Рдова тумаче нестанак овог села епидемијом колере. У селу Зебинцу пак чува се традиција да је неки човек из села Дупљева био слуга у једном селу близу Лесковца. Тамо је убио Турчина и побегао у своје село. Турци због тога то село спале а целокупно становништво побију.

Старих селишта има и у атару села Рдова. То су: Старо Село и Бачко Селиште.

У атару села Зебинца постоје два: Црквена Бара и Селиште. Затим има још селишта: у селима Мачкатици, Падежу, Репишту, Дупљану и др.

Да су заиста постојала насеља на данашњим селиштима говори нам и то што су данашњи досељеници приликом досељавања наилазили на остатке материјалне културе прећашњег становништва. Њихов нестанак у народу тумачи се на више начина. У Рдову кажу „Дошла чума и унишитила“. Неки старији сељаци су мишљења да је овај крај изгубио старе становнике у ратовима и сл.

Остаци насеља на селиштима често су раскопавани и на више места не постоје. Нови досељеници користили су те просторе за њиве и ливаде и уништавали остатке старијих становника.

Млада селишта постала су премештањем села у њиховом развитку. Већином потичу из XIX века.

У већини случајева на селиштима се може пронаћи мало предмета. Земљано суђе и приземни остаци од кућних зидова обично је све што се може наћи на селиштима.

МАНАСТИРИШТА И ЦРКВЕ. Манастиришта и цркве подсећају на средњи век. Народ у Грделичкој клисури све цркве сматра старим. Само за неке каже да су тобож римске.

У северозападном делу села Репишту, где је земљиште заравњено, високо око 400 метара лежи манастир у рушевинама. То је храм дуг око 15 метара, широк око 6 метара. Најбоље је очуван источни зид, скоро све до кровова, а зидо-

ви осталих страна су нижи. На поменутом источном зиду има остатака од фрески. Око манастира налазе се трагови од многобројних гробова. Заиста, ова српска старина свакако је из средњег века, која нам јасно сведочи о величини и значају старог насеља.

О неким црквама традиција се није сачувала. Тако приликом обилажења ове области, у селу Ораовици, дознао сам за место звано Манастир. Оно лежи у северозападном делу села. Мештани који потичу од скорашињих досељеника, скоро ништа не знају о овој стариини.

Постоје остатци цркава још у селима: Дикави, Мрковици, Граову, Летовишту, Јастрепцу, Слатини и др.

СТАРА ГРОБЉА. Свуда где има селишта и манастиришта има и стари гробова којима треба приписати још већу старост.

Народ у Грделичкој клисури старим гробљима даје различита имена, као „Цидовско“, „Римско“, „Латинско“ и др.

Стара српска гробља расута су на разним насељима. На тим гробљима нема натписа. Редовно су на лепим положајима: долинским странама, на брдима одакле је добар поглед, крај путева итд. 1960. године када је грађено омладинско насеље у атару села Мала Копашница на потесу **Под шумом** откривени су стари гробови зидани циглама и покривени каменим плочама. Народ у селу Мала Копашница говори: „Где год да копаш по нашим њивама наћи ћеш на старе цигле“.

Наведени подаци о старијим и траговима ранијих насеља — пружају нам јасну слику о улози овог краја у прошlosti.

ТРАГОВИ СТАРИХ РУДАРСКИХ НАСЕЉА. Трагова ранијих рударских радова има више у источном делу Грделичке клисуре. Нарочито у долинама река: Цепске, Мале и Големе реке.

По народној традицији села Мрковица и Троскач била су рударски центри. Овај терен јако је богат гвожђем. У овом крају остало је много трагова од рударских радова: наилази се на испиралишта, напуштене поткопе, печену земљу и др. Затим постоје трагови топионице. У долини Мале реке и данас има шљаке која се ценi на око 600 — 1.000 тона. Ова шљака није потпуно искоришћена. Данас се преноси колима до Предејана а затим шаље у Зеницу.

Рударска делатност у источном делу Грделичке клисуре била је доста развијена и пре доласка Турака — до друге половине XIX века.

У непосредној близини села Рупља постоји самоков. Он је радио скоро не прекидно, до ослобођења од Турака. Очеви стarih сељака радили су на том самокову. У овом селу памте се три Турчина (браћа) који су управљали тим самоковом. То су били: Селим, Дурит и Осман.

По казивањима у народу, рударска делатност вршила се на најпримитивни-

ји начин. Срби су били главни рударски радници. Копање и преношење вршено је воловским колима. Највише се руда дотеривала са Чемерника. Лила се поред воде да би користили водену снагу реке. Затим, поред воде, биле су и жеђнице за добијање ћумура.

¹. Податке за писање овог рада прикупљао сам на екскурзијама које сам изводио у неколико наврата: 1959. год. обишао сам западни део Грделичке клисуре, а 1960. год. њен источни део.

Шупљи камен (пећина са фрескама)

Мој ћак, сада шумарски инжењер, Орестије Крстић¹ једног дана рекао ми је да је 1927. год., приликом обиласка и ограничавања државне шуме у планини Курбалији, огранак Карадага код Прешева, испод планинских врхова двеју Острвица, случајно наишао на једну пећину са лепо очуваним фрескама. По њему једна од фресака могла је бити свети Никола. Том приликом, по сећању, обележио ми је и правац из Прешева, који је водио ка месту где се та пећина налазила.

Приликом боравка у Прешеву месеца септембра 1958. год. и рада на прикупљању и проверавању топономастичке грађе у околини његовој ставио сам себи у задатак да и ову пећину пронађем. На овај корак побудила ме је и вест из раније године да је украдена и однета драгоценна фреска из пећине код манастира светог Марка удаљеног 5—6 км. од Призрена.² Проналаском ове пећине код Прешева и случајно очуваних фресака у њој, утврдило би се да је у нашој земљи било више пећинских храмова са фрескама.³

По обележеном правцу и прикупљеним обавештењима од Данила Поповића, учитеља у пензији, и његовог зета Обрада Кујовића, онда студента археологије, који ме је на путу пратио, пошао сам из Прешева према планини клисуром кроз коју протиче Курбалиска Река⁴. На 3 км., од прилике, у суженом делу клисуре, у изворном делу реке, на левој страни, на јако стрмој падини налази се већи трошни стеновити блок, који се данас зове, како ми рекоше, Шупљи Камен. Попели смо се некако уз окомиту и драчама обраслу стрмен и на моје изненађење сагледао сам, испод изоловане стene, у чијем десном делу постоје две веће пећине са нишама са стране и поред њих, на нешто тањем слоју, како избледелу фреску неког свешта. Фреску треба брижљиво освежити ради распознавања свешта. Држим да ће

се у овсме успети. На левој страни пећине и опет нише и још блеђа фреска. У продужењу стene, њеном левом страном, постоје још две, много мање, пећине без виднијих трагова фресака. Чобани су склањали своја стада у главну пећину и од нагомиланог гноја толико је њен под уздигнут да се дубље не може ући у њену унутрашњост. Прокопавањем овог тла могло би се наћи на даље интересантности, а могле би се, овде, онде, појавити и друге фреске на пећинском своду, као и евентуални записи. Изнад пећине високо на стени, у виду крста, постоји отвор или улаз у једно мање одељење у стени издубљено. До овог улаза може се доћи само када се човек конопцем са врха стene спушта, или ако располаже високим лествама. Реконше ми да је то простор толики да у њему човек може седети или чучати, а да се по дубини може у њему и испружити. По свему судећи у овом простору или, боље рећи, ћелији неки калуђер испосник проводио је свој живот а пећина била је једна врста храма, у коме је он обављао своје обреде.

Требало би предузети хитне мере ради освежавања и конзервирања постојећих фресака, ради свестранијег испитивања same пећине, као и ради заштите овог ретког налаза у нашој земљи.

Б Е Л Е Ш К Е

¹. Инжењер Орестије Крстић био је пре 1941. г., једно време директор Шумске дирекције у Скопљу, а пре три гдјине написао је и издао капитално дело: Планински и Шумски Пашијаци Југославије, Суботица 1956. год.

². Црква св. Марка код Призрена подигнута је 1467. У њој је сахрањен Петар Коришки. Не зна се ко је цркву подигао (др. Вл. Р. Петковић, Преглед Цркв. Споменика Кроз Повесницу Срп. народа, Београд, 1950.).

³. Постоји и манастир у пећини са фрескама по имени Црна Река, или Црноречки, у Ибарском Колашину.

⁴. Ст. Станојевић, Енциклопедија СХС, књ. III, Београд 563—564, др. Воја Радовановић Курбалиску Реку назива Герана. У ствари то је река Моравица која се са Биначком Моравом спаја код Бујановца, и тако спојене образују Јужну Мораву.

Аустријски документи о нишкој буни у 1841. години

Бугарско књижевно друштво у Софији објавило је 1912. године¹⁾ збирку докумената д-ра Ст. Романског под насловом: „Аустријски документи о нишком бугарском устанку од 1841. године“.

Интересујући се за насељавање Бугара у Влашкој, Романски је у Државном архиву у Букурешту нашао читав свежањ докумената који су се односили на неку бугарску чету образовану у Браили 1841. г. Пошто му се наметнуло питање да ли стварање ове чете има какве везе са устанком у нишком и лесковачком крају од исте године, Романски је о њој потражио податке и у бечком Државном архиву, и ту нашао мноштво извора о нишкој буни од 1841. г. и од њих саставио збирку чији наслов је напред означен. Документи које је нашао у Бечу састоје се од извештаја које су подносили кнезу Метернику аустријски дипломатски представници у Цариграду, Петрограду, Београду и Букурешту, и од инструкција које је овима слало аустријско Министарство спољних послова.

Испред докумената у означеном збирци објављена је и студија д-ра Романског о нишком устанку рађена на основу материјала из ових докумената. Њу писац назива „кратким историјским излагањем“, пошто сматра да би потребна студија о овом устанку била могућна само кад буду поручени и одговарајући документи не само из других аустријских архива него, пре свега, из петроградских и београдских архива²⁾, па и оних у Паризу, Лондону и Берлину. „Зато се, каже писац, моје излагање јавља као обичан прилог историји овог устанка“.

Говорећи о области у којој се ова буна јавила, Романски каже како је становништво исте територије у својој борби за ослобођење из турског ропства,

и у раније време, ишло заједно са становништвом суседних српских области. Он укратко износи учешће „западних бугарских крајева“ у аустријско-турским-ратовима 1689. и 1737. г. и у првом српском устанку, а потом излаже покрете око Ниша у 1835. г. (стр. 8. до 14). После тога говори о узроцима устанка од 1841. г. о реформама и проглашењу Ђулханског хатишерифа, као и о његојовој садржини, о опозицији муслимана против реформи, итд., о непосредном поводу устанка (стр. 14 до 29). Затим говори о избијању устанка и о томе како је Сабри Мустафа паша као подстремаче буне обвинио барона и кнеза Михајла, мада српска влада, каже Романски, није указивала устаницима никаву помоћ. Говори се и о току устанка и његовој раширености на крајеве око Ниша, Лесковца и Пирота, о војима устанка, о томе како је угушиван помоћу арнаутских одреда, итд. (стр. 29. до 48).

Романски је дао и списак села попаљених за време ове буне. У нишком крају број запаљених села попео се на 121, а у лесковачком на 104.

У нишком крају као запаљена помињу се:

Каменица, Доњи Матејевац, Горњи Матејевац, Кнезсело, Јасеновик, Пасјача, Врело, Горње Малче, Доње Малче, Горња Врежина, Доња Врежина, Брењица, Хум, Горњи Комрен, Равно Полье, Доњи Комрен, Рујник, Лесковик, Церје, Кравље, Палиграци, Веље Полье, Железник, Миљковци, Палина, Берчинци, Горња Топоница, Чамурлија, Поповци, Вртиште, Мезграја, Доња Топоница, Доња Трнава, Горња Трнава, Мачја Коруба, Бели Брег, Ново Село, Круце, Лалинци, Чокот, Доње Међурово, Горње Међурово, Белотинци, Пасја Пољана, Кнежица, Малошиште, Клисура, Чечина, Курвинград, Топоница, Русна, Гргиња, Старовласи, Бербатово, Габрово

вац, Доње Бербатово, Вучидол, Емино-ва Кутина, Драшкова Кутина, Марина Кутина, Бања, Чукљеник, Просек, Ново Боњинце, Брзи Брод, Горња Студена, Горњи Душник, Доњи Душник, Сопотинца, Калетинци, Доње Драговље, Горње Драговље, Јагличе, Големи Вртоп, Мали Вртоп, Семче, Големи Крчимир, Мали Крчимир, Комарица, Равна Дубрава, Доњи Присјан, Горњи Присјан, Завидинци, Штрбавац, Големо Боњинце, Мало Боњинце, Сечаница, Остатовица, Куквица, Брестов Дол, Линово, Мазграја, Модра Стена, Свође, Вукманово, Раутово, Виландрица, Копривница.

У лесковачком крају као запаљена наведена су:

Власотинце, Каменица, Копашница, Манастириште, Батуловце, Гложане, Прилепац, Добрatin, Грделица, Дединица Бара, Туполовце, Сејаница, Ковачева Бара, Козаре, Дадинце, Ладовица, Куквица, Орашје, Јастребац, Самарница, Лопушња, Островац, Стресковац, Три Баре, Градиште, Ново Село, Рупље, Острозуб, Млатиште, Брод, Црна Трава (четири махале), Добро Поље, Доња Гора, Горња Гора, Орах, Јездина, Лукачево, Ђуово, Алексина Махала, Дејан, Равни Дел, Брезовица, Равна Гора, Борин Дол, Чакманово, Било, Крушевица, Больаре, Мала Крушевица, Црнатац, Црна Бара, Мала Ломница, Голема Ломница, Средор, Липовица, Шишава, Скрапеж, Конопница, Стаковце, Голубовци, Ђурлинци, Рајно Поље, Орашац, Јарсеново, Слатина, Манојловце, Врдовски Хан, Мала Слатина, Купиновица, Јашуња, Црковница, Бабичко, Горња Локошица, Доња Локошица, Јелашица, Разгојна, Градница, Преко Мораве: Ораовица, Војновац, Несврта, Падеж, Бара, Слатина, Чукљеник, Доња Копашница, Накривањ.

У Пољаници су изгорела следећа села:

Студена, Големо Село, Власе, Рождаци, Станци, Ушевци, Смиловић, Дреновац, Секирје, Урманица, Градња, Стрежак, Крушева Глава, Мијаковица, Тумба.

Спаљено је било још 16 села чија имена нису утврђена и опљачкано 16 цркава и манастира, а из села отерано многе крупне и ситне стоке.

Романски је истакао велико гостопримство на које су бегунци нашли у Србији; али је ово учинио због тога да би показао како српска влада није била умешана у овај устанак.

У студији се, даље говори: о доласку Јакуп-паше у Ниш и његовом раду да поврати избеглице из Србије (стр. 48. до 62.), о настојању Руса да се пошаље њихов човек да на лицу места пронаде непријатеља анкету (у чему су, најзад, и успели, те је Кодинец прошао кроз наше крајеве), о путу Адолфа Блачија и његовим извештајима, и, најзад, о мисији аустријског генерала барона Хауера са центром у Земуну (стр. 62. до 78.).

На даљим странама (79. до 105) дато је, у седам одељака и испод № 1 до № 101, преко 100 докумената, и то све, сем једног, на француском и немачком језику. Ови документи нису сви једнаке вредности, и у многима од њих понавља се оно што је већ речено у другима. Међу њима су, како документи који директно говоре о устанку, тако и они који о њему не говоре директно.

Приказујући бугарску збирку аустријских докумената о нишкој буни од 1841. г. хтели смо да заинтересујемо и читаоце „Лесковачког зборника“ за грађу коју ова књига садржи, и да у исто време употребнимо један ранији објављени преглед извора и литературе о овој буни.¹

¹ У Зборнику за народне умотворине, научну и књижевност (књига XXVI, стране 3—195).

² Једну повећу збирку српских докумената о нишкој буни од 1841. г. писац овог члanka је већ сачинио, и још крајем 1959. г. био у преговорима са Државним архивом у Нишу да ова ту збирку објави: али до њеног објављивања није дошло. Међутим, објављивање ове збирке српских докумената било би од изванредног значаја за даље проучавање устанка од 1841. г. и за израду студије која би била адекватан приказ ове најзначајније буне народа Јужног Поморавља против Турака.

¹ Драгољуб Трајковић: Нишка буна. Преглед извора и литературе. Лесковац, 1955. г. (и у часопису „Наше стварање“ за октобар 1955. г.).

Рудник Леце између два светска рата

Рудник Леце налази се западно од Лесковца на око 50 километара. Његова улазна јама почиње у водотеку Вртоп ског потока. Поток пресеца масив који је богат златом, оловом, цинком, сребром и пиритном рудом. Од рудника се налази северно село Гајтан, западно село Дренце, источно планина Расовица и јужно село Леце. Рудник Леце добио је назив по најближем селу Лецу, које се налази на удаљености око два километра. Главни подземни ходник рудника простире се у правцу села Гајтана у дужини преко два километра. Рудник има три хоризонта који делимично иду паралелно, један изнад а други испод главног ходника. Главни ходник рудари називају „правац“. Од главног ходника врло често се одвајају побочни ходници скоро на сваких 30 до 50 метара. Они служе за експлоатацију руде и склањање рудара и минера приликом паљења мина и одроњавања руде. Рудари ваде руду на тај начин што најпре рудари и њихови помоћници специјалним машинама за рударска бушења, које називају „пиштол“, избуште рупе на одређеним растојањима дубине и до једног метра. Овај посао је најтежи. Руда се обично налази у кварцу или андезиту. Специјалним цевима доводе ваздух од компресора који се налази ван рудника и он покреће машине. Рудар и његов помоћник својим телом притискају машину и усмеравају правац бушења. Машина окреће специјалну бургију, која је направљена од специјалног челика. Истрајност бургије зависи од самог материјала у којем се буши. Ако се буши у тврdom кварцу, који је узгред буди речено, најзлатоноснији, тада се бургије брзо похабају. Помоћу ове машине један рудар са помоћником може да избуши и до 50 рупа, дубине 40 — 50 сантиметара. Ове рупе рудари називају „пушке“. Назив

долази од машине коју називају пиштолjem и што се на крају пуца, пошто се најпре у рупе стави динамит са детонаторима. Детонатор рудари називају „каписла“. У детонатор је укључен штапин. Њега другачије рудари називају „фитиль“. Затим долази минер који карабитном лампом пали врхове штапина и бежи у оближње ходнике да се склони док мине — пушке не експлодирају. Ако пиштоли раде помоћу ваздуха, онда се у јами ствара велика прашина која врло штетно делује на организам, јер се од ње добија позната рударска болест силикоза. Такав начин бушења био је између два светска рата. Међутим, сада машине — пиштоле покреће вода и не ствара се никаква прашина. Пре ових машина бушење је било ручно. Један је рудар држао бургију и окретао је рукама а други је ударао чекићем од пет килограма. Они су наизменично радили. Кад пушке отпуцају, руда се одрони. То место рудари називају „орта“. Тада долази палица мина, прегледа терен да ли су сви детонатори експлодирали и својим чекићем заједно са рударом врше чишћење терена. Оно се састоји у томе што они скидају сваки камен који би пао, да не би рудари настрадали. Затим долазе возачи. То су прости радници. Они врше утовар руде у мале рударске вагончиће. Кад утоваре вагончиће, прикључују их по неколико комада и гурају до утоварне станице на жичари, где „искипају“ (истоварају) вагончиће и одатле се руда транспортује жичаром до флотације у Лецу. Жичара је дугачка око два километра. Из жичаре руда иде у млин где се меље, а затим транспортује у флотационе ћелије где се у малим филтерима помоћу хемикалија врши издавање злата, олова, цинка и др. руда. За то време руда пролази кроз

специјалне машине које се називају „ћелије“.

Рудник Леце има више подземних радилишта, која за време рада личе на ноћну панораму неког градића са много улица и уличица. Такав изглед се добија од рударских лампи које осветљавају кретање рудара и омогућавају им да ради. Иначе без ове лампе рудар не би могао да ради, јер је у јами увек помрчина. Сваки рудар носи по једну лампу. Лампе светле помоћу карабита. Ова радилишта називају се рудним пољима. Обележена су римским бројевима I, II, III, IV итд. Рудно поље се налази на оном месту где је „рудна“ жица најјача. Она зависи од састава руде. Рудна жица није свуда једнака, негде се простира у ширину, а негде у висину, а има места где је уопште нема. Она места где нема руде називају се „јаловина“.

Од главног хоризонта у јами до површине земље прокопан је вертикални отвор, тзв. „рез“, близу рудног поља II. Овај рез се зове „Зец“. Добио је име по дивљем зецу кога су растерили са тог места где је лежао инжењери и рудари приликом обиласка и скицирања терена где ће из јаме избити рез.¹⁾ Он служи за вентилацију ваздуха у јами и у случају опасности (рушења у јами) да би послужио рударима за споредни излаз.

Иначе, испред рудника Леце налази се мала стеновита планина Расовица. На њој се налази мноштво археолошких остатаца рударских радова. Чији су то радови били и у које време је време вршена експлоатација рудника о томе немамо никаквих писаних података. Али рударски инжењери и археолози претпостављају да су рудник Леце најпре експлоатисали Римљани, а затим Византинци. Експлоатација је вршена са обе стране Ресавице у дужини око 10 километара. Остаци радова и данас се добро познају на местима Пећура, Шиљати Камен, Гротак, Песуљак, Суви кладенац, Стеванов крш, Јевтов крш, Језерина, Раскрсје, Соколов Камен, Живин Вер, Бандер и др. У већини случајева били су то дневни копови, али има нешто мало и подземних ходника. Ови ходници су ниски и уски, те се по њима претпоставља да су рудари копали руду у лежећем и клечећем ставу. Руду је преносило, такође по претпоставци, много рудара из Леца на источној страни Радана у село Ивању, које је удаљено око 15 км. У селу Ивању, близу куће Љубића, налазе се о-

стаци великих количина шљаке од пре рађене руде. Ту је био најкој води велики самоков. Према хипотези инжењера геолога Илије Митровића (1952), који је истраживао овај терен, он претпоставља да је у овом самокову прерадјивана руда из Леца и да је издвајано само олово. Такође он претпоставља по обимности радова у руднику Леце да је било запошљено много рудара и да је дужо година вршена експлоатација рудника Леце.

Исто тако по прилици и околина рудника је у то доба била густо насељена. На то указује велики број цркава у непосредној околини рудника, археолошки остаци „Кулине“ у Лецу на најодријем брду, Сијаринска Бања и Царичин Град из VI века наше ере који су подигли Византинци и др.

Такође нема никаквих података да ли је рудник Леце експлоатисан и у средњевековној Србији, обзиром да се налазио на око 30 км од Новог Брда.

После ослобођења овог краја од Турака 1877/78, села ској рудника Леце насељили су сиромашни сељаци из Црне Горе, источне Србије и Космета. Тако су насељена турска расељена села Гајтан, Дренце, Леце, Пусто Шилово, Газдаре, Бучумет и др. која су била спаљена од стране српске војске приликом ослобођења. На тим рушевинама направили су примитивне куће, врло често су то биле тзв. „бусаре“. Назване су по томе што су обичне колибе прављене у виду купе од дрвећа и покривене земљом — бусјем. Они су чували стоку и обрађивали мале парцеле земље, која није могла да задовољи њихове потребе, те су морали да напуштају своје домове и одлазе у печалбу. Има доста случајева да су се неки вратили у миграционе базе или отишли да живе на другом месту. Има неколико случајева да су неки отишли у Америку. Сељаци су годинама с муком пролазили кроз непроходни андезитни масив јер путева није било, на чијој површини постоје многи страни радови из чијих дубина избија хладна вода и мирише на оловно-бакарну руду. У јазбинама старијих радова скривале су се лисице, јазавци и друге животиње. Људи када су пролазили поред римских и византијских радова застајали су да се одморе, загледали се у светлуџаво камење, где су за пиритну руду због свет-

¹⁾ По казивању (1955) старих рудара Воје Ковинића, Благутина Тодоровића, Боже Костића и Василија Вукосављевића.

луцаве боје говорили да је злато. Обично су понављали исте речи: „Ехх, да хоће овај рудник да проради, ми не бисмо ишли да радимо на друга места. Сва су ова брда богата рудом. Могле би хиљаде радника да буду упошљене. Да хоће неко да отвори рудник споменик би му подигли на највећем брду да се види са свих страна“...²⁾

Истражни радови

Истражни радови рудника Леце почели су 1929. године. У Леце су дошла два акционара, Јова Ненадовић из Београда и Гаја Николић из Лебана. Они су довели неколико стarih искусних рудара из Бора. Трепче и других рудника. На више места су вршили истражне радове с обе стране Расовице, где су Римљани и Византинци вршили експлоатацију рудника. И нашли су рудну жицу у потоку, докле су Византинци радили последњих година. Ту су почели са копањем главног ходника. Акционари су почели да запошљавају сељака из оближњих места села око рудника. Откривено је неколико рудних жица и пронађена богата рудна поља. Ове истраге су трајале око пет година. Све пробе и анализе показивале су неочекивани проценат руде злата, олова и цинка. Да би се рентирала експлоатација стene које садржи злато, потребно је да руда да 7—8 грама злата по једној тони. Они су на неким местима добили далеко већи проценат. Рудник је 1934. године подигао у Лецу малу флотацију, капацитета 20 тона руде дневно. Затим је подигнута калорично-електрична централа за сопствене потребе флотације и рудника. Изграђена је жичара од рудника до флотације у дужини око два километра. Доцније подигнута је и топионица поред флотације у Лецу.³⁾ Августа 1934. у руднику је било запошљено 79 рудара, а на флотацији, жичари, централи и грађевинским објектима било је запошљено 113 радника. Наднице су се кретале код рудара 22—36 динара, а код других радника од 12 динара па навише.⁴⁾ Експлоатација рудника била је у пуном замаху. Рудник је мењао господаре. Убрзо га купују Енглези, па га продају Французама, а они 1938. године продали су га Немцима. Са променама власника, рудник је мењао и називе. Најпре се звао „Рудник Слишане“, затим је неколико пута мењао назив, али најдуже се задржао „А. Д. рудник злата Леце“.

Што је рудник изграђиван и ширен,

то је мештанима стварана могућност да се упошљавају, да више не одлазе од кућа да траже посао. Али њихова радост није била дугог века. Плате су биле мале и нису редовно исплаћиване. Радници нису примили плате за целу 1936. годину, већ су примили само аконтације у висини 30 до 40 динара месечно. Рад је био напоран. Дужина радног времена била је неједнака од 8—10 часова дневно. Станова није било довољно. Рудари који су дошли са стране становали су по влажним и нехигијенским становима и баракама. Рудари нису имали заштитна одела, маске, нити вентилације већ су радили у великој прашини која се стварала од машинског бушења на „суво“. На руднику није постојало купатило. Услед свега тога, радници су врло често обољевали а лекарска помоћ слабо је пружана. Рудник није имао свог лекара већ је исти повремено долазио из Медвеђе са удаљености око 12 км. Режим према рударима био је строг. Од надзорника па до директора и управника свако је прогонио рударе, да што више раде, малтретирао их на сваком кораку. Била је незапамћена експлоатација. Владало је незакоње и рудари су отпуштани с посла без икаквог претходног отказа. Нису били сви ни социјално осигурани, мада су плаћали социјално осигурање, али је Управа рудника повремено задржавала овај новац за своје потребе и служила се њиме.

У почетку рудари нису били организовани, јер нису имали синдикалну подружницу, а против бездушне експлоатације и самовоље, иступали су појединачни рудари неорганизовано. Таква лица Управа рудника одмах је отпуштала с посла, без икаквог отказа. Живот рудара постајао је из дана у дан тежи и тежи.

Формирање синдикалне подружнице

Долазак друга Тита на чело СК КПЈ 1937. године, снажно се осетио широм наше земље. Одмах је почeo да јача раднички покрет. Утицај револуционарног покрета из Београда. Ниша

²⁾ По казивању Стефана Стефановића из Дренаца (75), дугогодишњег председника општине између светских ратова.

³⁾ Сви објекти порушени су 1947/48 и нови подигнути у Газдару.

⁴⁾ „Недељне новине“ број 32 од 12. VIII. 1934, Лесковац.

и Лесковца проширио се и на радничку класу у руднику Леце. Успостављен је контакт преко радничке коморе у Лесковцу. Истакнути вође синдикалног покрета у Лесковцу, међу којима Коста Стаменковић, Влада Ђорђевић и Благоје Николић, саветовали су појединим рударима да се удруже, створе синдикалну подружницу рудара и поведу организовану борбу на руднику. На бази њихове сугестије и уз њихову непосредну помоћ 1937. године основана је Синдикална подружница Савеза рудара на руднику Леце. Она је обухватила око 250 радника рудника и флотације. Изабрана је Управа подружнице од 15 најбољих, искусних и проверених рудара. Рудари су одушевљено поздравили овај подухват, и сви су се скоро учланили. Борба против експлоатације текла је од тада организованије. Подружница је захтевала од Управе рудника да се на свим радионицима сведе радно време на 8 часова, да се наднице повећају, месечне плате исплаћују редовно, да се изгради купатило на руднику, да се сви радници осигурају, да се радници отпуштају с посла са претходним отказом уз претходну сагласност Управе подружнице, итд. Управи рудника није ишла у рачун Синдикална подружница, јер су почели да осећају организованију борбу, па су предузели све мере да Подружницу разбију. Основали су свој синдикат и назвали га „Плави“, а раднички су прозвали „Црвени“. Покушали су да врбую раднике за свој синдикат, али су наишли на општи отпор, јер су само 5 радника приступили Плавом синдикату.⁵⁾ Када је овај покушај пропао, тадашњи директор г. Парнета, који није знао ни српскохрватски да говори, почeo је да отпушта раднике с посла без оправданих разлога, а на њихова места примао је одмах нове раднике. Управа подружнице интервенисала је код Управе рудника и већи број радника враћен је на посао.

Такође подружница је успела да извојују повишење надница и побољшање хигијенско-техничких услова на руднику. Управа подружнице је упорно захтевала повећање надница по 5 динара. Том предлогу се озбиљно противила Управа рудника. Односи су били толико заоштрени и спор је дошао на решавање у Среском начелству у Лебану. Срески начелник је покушао мирење 14. новембра 1937. године, али није могао бити постигнут споразум. Друго мирење обављено је 17. новембра, т. г. Управа рудника пристала је на пови-

шење надница за 3 динара, уместо 5 динара колико је тражила подружница, док је захтев у погледу хигијенско-техничких мера ради заштите здравља и живота рудара у целости прихваћен и убрзо делимично испуњен. Пошто је 18. новембра 1937. г. на руднику Управа подружнице одржала састанак рудара и саопштила ток и резултат преговора на мирењу, после чега је спор пријевремено са Управом рудника ликвидиран.⁶⁾ То је био огроман успех, који је за раднике значио морално и материјално охрабрење и дат подстрек да се још више збију у редове своје подружнице, да још чвршће воде организовану борбу против незакоња, самовоље, беде, глобе, бездушне експлоатације, угњетавања и малтретирања. На мирењу код Среског начелника у Лебану раднике су заступали као представници подружнице другови: Мустафа Турк, секретар Урсовог покрета у Нишу, Веља Станковић, повереник коморе из Лесковца и чланови Управе подружнице рудника Леце Светозар Миловановић, секретар Управе подружнице, Марко Грубач, председник Управе подружнице, Божа Костић, Благутин Тодоровић и још 11 чланова Управе подружнице. Управу рудника заступао је директор г. Парнета и Миливоје Тадић, адвокат из Београда.

Штрајк рудара

После овог мирења односи су заоштравани и погоршавани. Рудари су и даље стално постављали нове захтеве и борили се за своја економска и политичка права. Управа рудника се грчевито борила и давала отпор радничким захтевима. У том циљу покушала је да силом укине подружницу. Та борба постигла је кулминацију када је Управа рудника 15. фебруара 1938. године дала отказ 14 рудара, међу којима су били више од пола чланови Управе подружнице. Подружница је протестовала код Управе рудника да повуче отказ а у противном запретила је штрајком. Отказ није повучен. Рудари су се спремали за штрајк. То је Управа рудника сазнала и нагађала је време када ће почети штрајк. Да би предухитрили штрајк они су на подмукao начин ноћу 28. фебруара 1938. године у 22 часа

⁵⁾ По казивању (1955) Боже Костића, Воје Ковинића и др.

⁶⁾ „Радничке новине“, број 49, стр. 7 од 3. XII. 1937. године.

истакли објаву на руднику у којој дају моментани отказ свим радницима рудника и флотације. У објави су наведени измишљени разлози да се даљи рад обуставља из „разлога што рудник нема услове за даљи рад због слабог квалитета руде“... Објава је била истакнута на врата радничког магацина, где рудари узимају карабита пре уласка у рудник. Први су је угледали и прочитали рудари треће смене који су били дошли да замене у руднику другу смену, која излази из рудника у 22 часа.

Рудари друге смене који су радили у руднику оставили су машине, алат, вагоне, уморни, исцрпљени, жељни одмора и чистог ваздуха журили су из јаме да што пре изађу. Прво су се изненадили зашто не улазе рудари треће смене, неки су се питали да нису преурунили, проверавали часовнике. Када су изашли из подземних ходника угледали су гужву рудара испред јаме и магацина... Од њих су дознали да је Управа рудника отказала даљи рад свим радницима. Ову вест су преносили један другоме те су обавештени сви рудари, који су још били у јамском ходнику. Две смене рудара сусреле су се, потиштено су се поздрављали рударским поздравом „сретно.“⁷⁾ Рудари су почели да коментаришу, псују, а затим су се договорили да се не разилазе кућама, већ да сачекају прву смену и да заједнички одлуче и поведу штрајк. Целу хладну ноћ су рудари провели на ногама, не спавајући. Коментарисали и нагађали како ће и шта ће да раде. Послали су неке рударе да у току ноћи обавесте неке чланове Управе синдикалне подружнице да хитно дођу на рудник. Ујутру 1. марта 1938. године у 6 часова стигли су и рудари прве смене, који до тада нису ништа знали шта се све догађа на руднику. Одмах су упознати са ситуацијом и планом двеју смена. Управа синдикалне подружнице на лицу места уз једногласност рудара прогласила је општи штрајк на руднику и флотацији. Из рудника су послати курири да обавесте раднике на флотацији, која је удаљена око 2 км. да је на руднику почео штрајк и позвали су их да обуставе сваки даљи рад и придрже се рударима.

У руднику је обустављен сваки рад. Пумпе су престале да избацују воду и доњи хоризонт је потопљен за неколико часова. Компресор је престао да ради. Обустављен је сваки рад на флотацији, топионици, централи, жичари и другим објектима. Сви радници отишли

су у рудник и прикључили се штрајкачима.

Од раног јутра почели су телефони да звоне на све стране, у Скопљу, Нишу и Београду. Управа рудника је јављала да је избио штрајк рудара у Лецу и тражила је помоћ од органа безбедности. Истога дана стигли су у Леце жандарми до зuba наоружани из Медвеђе, Клајића, Бојника, Косанчића, Лебана и Ниша, а из Скопља и једним тешким митраљезом. Такође су стигли инспектори државне јавне безбедности вардарске бановине, посланик Милош Драговић, из Лебана, неколико искусних полицајаца из Београда и друге личности. Жандарми су одмах блокирали све прилазе и улазе рудника, поставили су заседе по оближњим брдима, а патроле су упетостручене, Леце је било опседнуто, завладало је мртвило, народ се позатварао по кућама, жене и деца дрхтали су од страха за судбину својих очева, браће, синова, мужева и пријатеља, бојећи се да не погину у штрајку. На улици су се видели само наоружани жандарми са бајонетама на пушкама. Штрајкачи су се налазили под земљом у јамским ходницима и са упереним чекићима и својим телима штитили су улазе јаме од жандарма.

Да би заплашили и преварили штрајкаче они су на главном улазу рудника поставили тешки митраљез. Жандармеријски поднаредник командовао је митраљесцу да стави реденик у митраљез и да пуца у штрајкаче ако се не изјасне за његов захтев да обуставе штрајк и изађу из рудника. Три пута је издавао наређење да излазе из јаме или ће пукати у њих. Штрајкачи су остали непомични, уперених очију у цев митраљеза, не плашећи се њега нити жандарма. Инспектори јавне и државне безбедности покушали су и они да преваре штрајкаче да изађу из ходника рудника на отворено поље, убеђујући их да је штетно седети под земљом, да ће здравље да изгубе, а да могу штрајковати и ван јаме и томе сл. Штрајкачи добро поучени случајем штрајкача у Бору који су на сличан начин преварени те су изашли из рудника а одмах су жандарми отворили ватру на њих и разбили штрајк, те се овог пута штрајкачи нису дали преварити, јер су знали шта их чека на отвореном пољу, а овако у јами сигурни су да им нико ништа не може. Рудари су извикивали пароле да би оне-

⁷⁾ Рударска жеља да сретно уђе у рудник и врати се жив и здрав.

могућили инспекторима да говоре: „Хоћемо хлеб, слободу равноправност. Хоћемо да радимо али да будемо редовно плаћани. Тражимо повећање плаћа и ограничено отпуштање с посла. Доле експлоатација! Живели рудари“!... Да би изазвали раднике и употребили оружје жандарми су се послужили провокацијама. Псовали су штрајкаче и изазивали их речима: „Ви се буните против владе и краља. Међу вами има комуниста. Сви ће они у „бајбок“... Радници су шкрипали зубима на жандарме, чврсто стезали изнуреним рукама чекиће и лопате, добацивали су у очи жандармима да они штите индустријалце, стране капиталисте, који бездушно експлоатишу раднике и тсл.

Жандарми су после блокаде ставили бодљикаву жицу на све улазе у рудник, сем на главни улаз који је обезбеђивао један вод жандарма са тешким митраљезом. Онемогућили су дотурање хране у рудник да би на тај начин глађу принудили штрајкаче да обуставе штрајк. Штрајкачи су гладовали неколико дана, а затим су пронашли излазни канал кроз „Јовину штолну“ за коју су жандарми били погрешно обавештени да нема пролаз за главни ходник, те су само ставили бодљикаву жицу и нису поставили стражу да је чува. Овај канал са спољним светом спасао је штрајкаче од глади јер су кроз њега добијали храну ноћу од својих породица и трговаца Милана Петровића, Голуба Милојковића, Јевте Тодоровића и Тодора Пешића, из Леце, који су помагали штрајкаче у храни и цигаретама. Помоћ су давали штрајкачима из трговачких интереса, а не из неких политичких побуда. Тако је и овај план жандарма пропао. За канал којим је храна дотурана сазнали су када је штрајк завршен, а до тада су мислили да су у рудник унесене велике количине резервне хране⁸⁾.

У таквој тешкој ситуацији када је радницима било најтеже једнога дана испред јаме се појавио посланик Милош Драговић⁹⁾ који је покушао својим демагошким говором да наговори штрајкаче да обуставе штрајк. Али радници су га врло добро познавали и прозрели његову намеру те му нису дозволили да одржи говор, већ су му извикивали: „Доле! Доле! Нећemo да нас више вратите. Ви нас пљачкате. Ви штитите стране и домаће експлоататоре који нас експлоатишу. Нећemo да вас слушамо. Не треба нам ваш говор. Уааа! Уааа“...

Отпочели су преговори између

штрајкача и Управе рудника. Штрајкачи су најпре захтевали да дође један представник из Урсових синдиката из Београда па да онда преговарају. Са предлогом се Управа рудника није сложила. Тада су сами штрајкачи покушали да обавесте Синдикат у Београду о штрајку. Послали су једну делегацију у Медвеђу да обави телефонски разговор с друговима у Београду. Када је делегација од три рудара стигла у Медвеђу одмах је похапшена од жандарма. Биле су све телефонске линије у Медвеђи, Лебану и Лецу блокиране за потребе полиције, жандарма и Управе рудника. Прошла су два дана али се делегација није вратила из Медвеђе. Штрајкачи су преко тајног канала обавештени да су чланови делегације похапшени. Тада су наредне ноћи послали другу делегацију преко планина Расовице и Радана и Бојника у Лесковац, која је успела да обавести неке руководиоце Урсових синдиката у Београду. Они су се изненадили и изјавили да до тада нису били обавештени о штрајку иако је прошло више дана од када је штрајк почeo. Затражен је један делегат да хитно дође у Леце, по могућству секретар Радничке коморе Милорад Белић или Мустафа Турк, који треба да присуствују преговорима и да засступају интересе штрајкача. Дошао је Белић. Настављени су преговори. Штрајкачи су упорно тражили да Управа рудника повуче колективни отказ, да рудник настави са радом, да Управа рудника не прогони штрајкаче због учешћа у штрајку или у противном неће да обуставе штрајк. Преговори су се одувлачили. Управа рудника се није слагала са предлогом штрајкача, већ је захтевала да се даље не ради и тсл. или уколико се настави са радом да се укине Синдикална подружница. С тим се нису слагали штрајкачи. Ни једни ни други преговарачи нису били попустљиви. После дужег преговарања Управа рудника је предложила да исплати штрајкачима само зараде до почетка штрајка. Штрајкачи су истакли захтев и тражили да ми се исплате зараде и за дане под штрајком као да су радили. На крају је пристала Управа рудника да исплати и зараде за дане под штрајком и обећала ако рудник поново проради да ће бити враћени на посао сви

⁸⁾ По казивању Б. Костића, В. Ковинића, Б. Тодоровић и др.

⁹⁾ М. Драговић, стрељан од партизана 1941. близу рудника.

рудари без обзира на то што су учествовали у штрајку.

Наступала је све тежа и тежа ситуација за штрајкаче јер су лежали без постеље у јамским ходницима на влажној земљи, без сунца и доволно ваздуха, без хране, цигарета и тсл., затим се међу њима појавила болест. Било је више неиздржљиво под земљом. И против своје воље морали су да обуставе штрајк. Штрајкачи су обавестили жандарме и Управу рудника да 16. марта 1938. обустављају штрајк и да им Управа рудника истога дана исплати зараде до штрајка и за 16-то дневни штрајк.

Штрајкачи су у јами сашили црвену заставу. Платно су набавили из дућана Тодора Пешића и тајним каналом га унели у јamu. Да не би жандарми пучали у штрајкаче због ношења црвене заставе понели су поред ње и државну заставу. Кренула је колона са преко 300 штрајкача вијугавим путем од рудника, кроз радничко насеље, центар Лепца до Управе рудника. Путем су штрајкачи певали радничке песме и узвишивали револуционарне пароле, а мештани су се тискали на својим прозорима и излазили испред својих кућа да лично виде и чују штрајкаче. Они су са интересовањем гледали црвену заставу коју је носио на челу колоне рудар Радисав Зејак (погинуо у НОВ као командир чете). Штрајкачи су примили зараде и разишли се.

Управа рудника поднела је тужбу Среском суду у Лебану и тужила је све чланове Управе синдикалне подружнице за кривично дело по Закону о заштити државе. По овој тужби државни тужилац при Државном суду за заштиту државе у Београду покренуо је извиђај. У Лебане је долазио истражни референт из Београда који је водио поступак. Референт и Срески начелник позвали су оптужене рударе око 15 пута те су долазили из Лепца у Лебане чија је удаљеност око 28 км. и саслушавали су их о разним питањима. Тражили су да кажу да ли има комуниста у руднику, ко је руководилац илегалне комунистичке организације, с ким су повезани, од кога добијају директиве за рад, ко им је сугерирао да штрај-

кују, малтретирали их, претили им затвором и тучом, потплаћивали су неке да лажно сведоче¹⁰⁾ и тд. Рудари су остали чврсти, непоколебљиви, нису подлегли претњама и псовкама. Поступак на њихову жалост није дао очекивани резултат, па ни најмањи повод за суђење по Закону о заштити државе, те је Државни тужилац услед недостатка доказа морао да одустане од даљег гоњења и да констатује својим актом „...нема доволно доказа за дело по Закону о заштити државе. већ само обични преступи по Кривичном закону, за које није надлежан Државни суд за заштиту државе, већ Срески суд у Лебану“...¹¹⁾ Тада је Срески начелник предао чланове Управе подружнице Среском суду у Лебану за повреду парagraфа по Кривичном законику. У Лебану су одржана два суђења. Судио је Фрања Азимовић, судија, иначе зет акционара Гаје Николића. Оптужени радници бранили су се сами. Иначе Управу рудника заступао је Јован Ч. Марковић, адвокат из Београда. На суђењу није доказано да су рудари учинили кривично дело које им се ставља на терет те је уследила ослобађајућа пресуда. Тако је и овај дрски и подмукли покушај експлоататора пропао.

После 15 дана рудник је почeo по-ново да ради али без Синдикалне подружнице и оних радника који су били чланови Управе синдикалне подружнице и оних рудара који су се истицали за време штрајка. Када су они тражили запослење Управа рудника им је одговорила: „Ви сте уписанi у „црну књигу“ и за вас нема посла у Југославији“. Покушали су да се запосле у другим рудницима али свугде их је чекао исти одговор. Тако је око 50 рудара куцало на врата разних управа рудника али никде нису добили посла све до 1941. године.

Овај штрајк врло позитивно се одразио на даље догађаје. Већина рудара ступила је у НОВ.

¹⁰⁾ По казивању (1955) бив. суђених: Боже Костића, Благутина Тодоровића, В. Чворовића, Светозара Миловановића и др.

¹¹⁾ Делимични оригинални материјали о суђењу налазе се код аутора чланка.

Прво професионално позориште у Лесковцу

После првог светског рата, премда је и раније била прилично утврђена и афирмисана традиција позоришне делатности, почeo је интензиван рад на нивоу мањих или већих позоришта по читавој новоствореној Југославији. То су условили многи објективни елементи у новонасталом струјању културног живота. На територији Србије, где је и раније позоришни живот, углавном преко често врло солидних позоришних путујућих трупа, веома интензивно пулсирао, указала се потреба да се традиција настави.

Наравно, да су у центрима почела да раде државна позоришта поткрепљена истукством које је стечено за време рата у европским центрима. Та велика позоришта давала су општи тон и форму целокупног позоришног животу у земљи. Вратили су се и људи из рата или избеглиштва и донели собом покоји утисак произишао из културног живота страних земаља. Нешто из културне потребе за уметничким афирмацијама, нешто из снобизма и моде, настојали су да и код нас поред осталог активишу и позоришни живот. Изворна и преводна драмска литература такође је својом обилношћу, разноврсношћу и квалитетом помогла да позориште свестраније прошири своју делатност.

Путујућа позоришта долазила су ретко, једва једанпут годишње у већа места и ту оставала петнаест до тридесет дана. Остало време градови су оставали без позоришта. Грађанске аматерске групе биле су ретке, стихијски организоване, слабог квалитета и критиковане. Радничке уметничке групе „Абрашевић“, једине које су интензивно гајиле позоришну уметност, биле су на сваком кораку ометане, забрањиване, растуране, руководиоци хапшени и имовина плењена. Као што се види, ни

путем аматеризма, ни путем путујућих група, нису се могле попунити празнице позоришног живота, нарочито у већим градовима који су се нагло богатили и у којима је нагло порастао прилив интелигенције. Сем тога, прилично се угнездило и ривалство између градова и претензије грађанске класе да предњачи како у материјалном тако и у културном погледу.

Све су то условљености општег карактера које се могу односити готово на свако веће место у коме су се оснивала или покушала да се оснују стална позоришта. Истражујући условљеност за оснивање сталних позоришта не смеју се и не могу мимоићи и лична, потпуно субјективна стремљења појединачца, која су имала разне и различите етичке квалитетете.

Лесковац је у то време био богат град. Било је на десетине фабриканата, банакара, разних газди — вишеструких милионера. Било је и ситних газдица, али сваки од њих је сањао о фабрици и жеleo врло интензивно да постане „голем газда“. Велике газде су давале лице граду, држале су све економске узде у својим рукама и у пуном смислу владали. Мале газде углавном су живеле од кредита великих и били им на услуги у сваком тренутку. Интелигентни, уколико нису били запослени код великих газда, били су државни службеници и веома лојално служили оне који им дају могућности за овакву или онакву егзистенцију. О огромном броју сиротиње села и града није нико водио рачуна, сем онда када је требало да се експлоатише и из њих извуче што већа корист.

Интелектуалци Лесковца, маколико да су били у зависности од оних који владају градом често су, наравно не сви, пожелели да се бар мало културније оријентишу, да нешто виде и чују

што би им као интелектуалцима следовало и да с времена на време стресу са себе прашину провинције. Неки су понешто писали, штампали у локалним листовима, оснивали су и нека грађанска културна удружења. Све је то било бар формално намењено културном разведравању. Једном мањем броју лесковачких интелектуалаца долазила је и идеја за оснивањем сталног позоришта. Они су имали идеју, али су зато требале још и паре.

Газде лесковачке, големаши, или они који су им били већ сасвим близу (међу њима и приличан број оних који су се за време рата на већ познат начин обогатили), често су се, после завршетка уносних послова, досађивали. Већ је стигла и генерација, која је пак прике заменила бифтеком, а кисели комињак дезертним вином. Досадио им је и „Плуг“ и „Круна“, па и шетња преко моста до „Порт Артура“. Требало је наћи нешто ново што би могло да их растресе, раздрма и освежи. Не треба да заборавимо да није једини Копе Какинанац ишао у Париз. Ишли су и други и свашта видели. Вероватно у разговору са оних неколико интелектуалаца, чули су набачену идеју о оснивању сталног позоришта. Добронамерни интелектуалци, међу којима је било и оних правих, одушевљавали су се таквом једном установом и набрајали сва њена преимућства, све њене благодети које би потекле као вода коритом пресушене Ветернице. Култура, уметност, песма, па прве позоришне представе са правим глумцима, готово свако вече.

И газде су рачунале — можда то не не би било рђаво. Позориште у кафани, позоришна представа уз ћевапчиће и хладне шприцере. Вероватно биће и нека млађа глумица, свакако освежење. А неће вальда бити ни много скупо. У осталом да пробамо. Пала је, свакако још једна парола, која је у многоме помогла да се реализује идеја о оснивању сталног позоришта.

Ниш је близу, врло близу. Они истина немају стално градско позориште, али готово преко целе зиме имају врло солидну приватну путујућу групу, која даје врло добре представе и то му дође као и да имају стално позориште. Позориште чак прима и неке дотације од нишке општине и тиме је чвршће везано за Ниш. Када могу Нишлије, можемо и ми. Они су чорбације, а ми смо големаши. И ова ривалска ситница свакако да је била један каменчић у темељу будућег позоришта. Две водеће кла-

се на крају крајева су се сложиле. Радници Лесковца нису имали шта да кажу, јер је позоришна улазница стајала десет до петнаест динара. Њима је остало да чекају једну или две приредбе годишње друштва „Абрашевић“ уколико и њих не би забранилаувек будна полиција.

И тако 10. октобра 1926. године, подигла се први пут завеса на позорици Лесковачког градског позоришта. Складно су звонили стихови кнеза Ива Војновића у косовској драми „Смрт мајке Југовића“, још јаче се чула звека чаша из келнераја и службни глас Ђоке и Јање, власника кафане. Са скаре је допирао замамљив мирис прженог меса. Ове наводе не треба схватити као иронију, пре свега што су тачни, а затим, што се у то време у Србији није могла ни замислити позоришна представа која се није играла у кафани, уз све горе побројане реквизите. Можда је са данашњег аспекта таква атмосфера невероватна, али је чињеница да ванредној интерпретацији „Мајке Југовића“, коју је играла наша велика уметница Олга Илић, оваква атмосфера није сметала. Чињеница је и то да су те вечери Лесковчани гледали једну врло добру позоришну представу.

Управу је сачињавао управни одбор у коме су углавном били банкари и индустијалци, јер је и тада позоришту требало материјалних средстава, а она су била искључиво у рукама лесковачких капиталиста. Мали број интелектуалаца и ситнијих привредника чинило је најобичнију формалност и служило суштински као неко оправдање за назив — Народно позориште. Чланови одбора мало су се разумевали у позоришну проблематику, нарочито када је била у питању уметничка делатност. Управник позоришта био је члан одбора Сретен Динић, учитељ и уредник „Лесковачког гласника“, али је стварно водио позориште уметнички руководилац познати позоришни уметник Петар Христилић и редитељ позоришта Олга Илић. Чланови одбора присуствовали су седницама и гледали позоришне представе. Они су, истина, учествовали и приликом ангажовања чланова уметничког колективе, јер ту су били често у питању и лични интереси. Било је случајева када се вредност неког члана није мерила уметничким квалитетима иако је то по здравој логици примарно мерило за једног позоришног уметника.

Систем рада овог позоришта није се разликовао од система рада путујућих позоришта. Све слабости, објективно условљење у путујућим позориштима, и овде су се задржале и биле основна платформа за целокупни рад у току готово трогодишињег деловања. Уметничко руководство врло се често смењивало према жељи и ћефу управног одбора који је био апсолутни господар позоришта и позориште није могло добити и усталити своју уметничку физиономију. Сваки руководилац је радио на своју руку, јер није у одбору било уметничког ауторитета, који би могао тај рад усмерити једним целисходним путем, који би довео до истинске уметничке афирмације.

Репертоарска политика водила се ад хок, без икаквог плана. Стављала се на репертоар дела, која су се случајно налазила у позоришном архиву или која су се раније играла по путујућим позориштима и живела од своје сумњиве репутације. Ни књижевни ни сценски квалитет, а да и не говоримо о идеолошком, нису имали примарни елеменат приликом избора драмског дела. Најсновније и ваљда једино битно мерило било је питање да ли ће се комад допasti грађанској публици и да ли ће она у њему наћи довољно забаве, разоноде или нека своја интимна сентиментална и мелодрамска расположења. По нека драма са извесним уметничким квалитетом и можда неком напреднијом идејом, долазила је на репертоар интервенцијом појединих глумаца који би се у њој могли што боље афирмисати.

Уосталом, то је било готово и нормално. Планска репертоарска политика, од које и данас болују мање или више сва наша позоришта, била је тада готово неостварљива, а изгледа и непотребна. У огромном (јер је број премије посматран са данашњег аспекта био заиста огроман), репертоарском хаосу извесно место су заузимали локални драмски текстови, који су обично од свих драматуршких елемената имали само дијалошки начин изражавања. То су драмска дела углавном фолклорног карактера са догађајима из места или најближе околине. Аутори су углавном били Сретен Динић и Радивоје Динуло-

вић, а дела су носила наслове: Наша работа, Све због печата, Старши, Ленче Кумановче итд. Интересантно је констатовати да су ова и слична дела најрадије гледана. На репертоару се појавила и комедија: „Лесковчанин у Паризу“ од Наталије Арсеновић, која се без икакве ограде могла уврстати у ред осталих локалних позоришних комада.

Било би логично и сасвим природно да позориште у току свога рада постигне извесну стабилност, да руководство на темељу искустава боље руководи, да се уметнички кристализује глумачка интерпретација, и усавршавају редитељска остварења, да публика која је у току рада позоришта стекла бар навику да обилније посећује позориште и усвоји га као своју најушну потребу. Међутим, све иде обрнутим правцем. Већ у другој години опада квалитет позоришних представа, настају лутања којих је било и раније у репертоарској политици, опада радна дисциплина и настају међусобни сукоби између артистичких управника и управног одбора итд. Аналогно томе и опадање публике. Изгледа Лесковчани су се заситили позоришта. Газде се уплашиле плаћања позоришних дугова, јер је потписаним меницама истицао рок плаћања. Осетили су да се на позоришту не може зарадити него само изгубити, а они нису навикили на такве работе.

Неколико добронамерних активних људи из позоришног одбора, позоришног колектива и редакције локалних листова, покушавали су да се спасе позориште, да се прилике у њему среде и сведу бар на ону меру која ће омогућити егзистенцију установе, али све је било узалуд. Организоване су и дуже турнеје које су само појачале и уметнички и материјални дефицит. После и ових безуспешних покушаја, газде лесковачке потпуно су се повукле и дигле руке од позоришта. Оставиле су вредном и добронамерном управнику позоришта Сретену Динићу да од својих скромних месечних припадлежности исплаћује приспеле менице и да проклиње дан када их је потписао. Марта 1929. годи-

не кренуло је позориште на последњу турнеју са које се није ни вратило.

Остало је успомена на стално професионално лесковачко позориште, на добре и лоше позоришне представе, на неколико добрих и вредних позоришних уметника и на неисплаћене дугове. Остало је ипак једна лепа традиција која ће се у разним видовима обнављати и у краткотрајним егзистирањима деловати, да би после ослобођења, од-

мах 1944. године условила оснивање сталног позоришта, које и данас делује са приличним успехом и које ће вероватно условити да Лесковац буде поред осталог и позоришни град. Макако да третирамо, ма са ког аспекта посматрамо готово трогодишњи рад Лесковачког градског позоришта, оно је ипак ударило темељ ономе што Лесковац има данас у области позоришне уметности.

САРАДНИЦИ У ОВОЈ КЊИЗИ

- 1) Јован Алексић, хонорарни научни сарадник САН
- 2) Др Милоје Васовић, професор Универзитета у Београду
- 3) Драгутин Ђорђевић, свештеник из Лесковца
- 4) Никола Илић, службеник СУП-а у Лесковцу
- 5) Јован Јовановић, адвокат из Лесковца
- 6) Милан Јовић, професор Основне школе у Титовом Велесу
- 7) Светозар Крстић, народни посланик
- 8) Видосава Николић, научни сарадник Етнографског инст. у Београду
- 9) Младен Недељковић, професор Основне школе у Турековцу
- 10) Христијан Ракић, професор, управник Народног музеја у Лесковцу
- 11) Др Владислав Стојанчевић, научни сарадник Историјског инст. САН
- 12) Радмила Стојановић, кустос Народног музеја у Лесковцу
- 13) Олга Савић, научни сарадник Географског института у Београду
- 14) Драгољуб Трајковић, помоћник Јавног тужиоца НР Србије
- 15) Др Јован Трифуновић, професор Универзитета у Скопљу
- 16) Никола Трипчев, асистент Природно-матем. факултета у Скопљу
- 17) Радош Требјешанин, професор Економске школе у Лесковцу
18. Фреди Фазловски, редитељ и глумац у пензији
- 19) Божана Ђурић, бивши кустос Народног музеја у Лесковцу, сада кустос Народног музеја у Бору.

САДРЖАЈ

	Страна
Олга Савић, Географски положај Лесковца — — — — —	5
др Владимир Стојанчевић, Први српски устанак и лесковачки крај —	9
Драгољуб Трајковић, Становништво лесковачког краја. Од на- сељавања до 1941. године — — — — — — — — — — — — — — —	25
Видосава Николић, Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19 веку. Прилог проучавању миграције становништва лесковачког становништва — — — — —	30
др Милорад Васовић, Насељавање Горње Јабланице. Претход- ни резултати — — — — — — — — — — — — — — — — — — —	43
Радош Требежанин, Зимовање колониста из Црне Горе у Ку- мареву 1889/1890. године — — — — — — — — — — — — —	52
Јован Јовановић, Лесковачки надимци. Прилог за студију психологије Лесковчана — — — — — — — — — — — — —	57
Радмила Стојановић, Развој опанчарског заната у Лесковцу и окolini — — — — — — — — — — — — — — — — — — —	65
Рожана Ђирић, Стара ношња Лесковца и околине — — —	74
Драг. М. Ђорђевић, Бата Ђорђе Петровић. Стари лесковачки учитељ — — — — — — — — — — — — — — — — — — —	81
Светозар Крстић, Партизанско правосуђе — — — — —	88
Хранислав Ракић, Хронологија догађаја из народноослободи- лачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1942. г.	98
Јован Ф. Трифуноски, Прилог познавању насеља Грделичке кли- суре — — — — — — — — — — — — — — — — — — —	109
Никола Трипчев, Неколико географских запажања у Грделич- кој клисури — — — — — — — — — — — — — — — — —	113
Младен Недељковић, Становништво и сеоска насеља у Грделич- кој клисури — — — — — — — — — — — — — — — — —	115
Милан Јовић, О неким страним насељима у Грделичкој клисури	120
Јован Алексић, Шупљи камен (пећина са фрескама) — — —	123
Драгољуб Трајковић, Аустријски документи о нишкој буни у 1841. години — — — — — — — — — — — — — — — — —	124
Никола Илић, Рудник Леце између два светска рата — — —	126
Фреди Фазловски, Прво професионално позориште у Лесковцу	133

ЛЕСКОВАЧКИ ЗВОРНИК II

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник Хранислав Ракић

* * *

Насловна страна Јован Поповић

Фотографије и цртежи из архиве Народног музеја у Лесковцу и при-
ватних збирки

ИСПРАВКЕ

Како је често било немогуће извршити ревизију текста, поткрадле су се извесне коректорске омашке од којих неке на овом месту исправљамо. Молимо читаоце да ово уваже.

страница	стубац	ред	стоји	треба
10	II	32.	устаника	устанике
13	II	14.	1087.	1807.
15	II	22.	Шашат	Шашит
68	I	36.	другом	првом
70	II	10 (одоздо)	„народне опанке“	шарене опанке
71	II	15 (одоздо)	платнени	плетени
74	I	21 (одоздо)	сувишно „чоја“	
74	I	20 (одоздо)	израђиване	израђевине
74	I	16 (одоздо)	пригођава	прилагођава
96	II	18	Доњој	Доброј

